"Sa Vidhya Ya Vimuktaye"

Sahkar Maharshi Shankarrao Mohite-patil Pratisthan Shankarnagar, Akluj Sanchalit

Sahakar Maharshi Shankarrao Mohite-Patil Mahavidyalaya, Natepute

(Affiliated to Punyashlok Ahilyadevi Holkar Solapur University, Solapur)

Tal. Malshiras, Dist. Solapur (Maharashtra) Pin - 413109

Hon. Pratapsinh Shankarrao Mohite-Patil
B.A.(Hons.) Economics
Founder President
Ex. Member of Parliment (Loksabha) Solapur (M.S.)
Ex. State Minister for Co-operation Maharashtra State

Hon. Padmajadevi Pratapsinh Mohite-Patil
B.Sc.(Hons.) Zoology
Chairperson - Local Managing Committee,
President - Sahkar Maharshi Shankarrao Mohite-patil Pratisthan Shankarnagr, Akluj
President - Higher Education Sevabhavi Santha, Solapur

Principal - Dr. Chandrakant Kolekar
M.Sc. M.Phil. Ph.D.

Outword No.
Date :-

Key Indicator 3.3 Research Publication and Awards

3.3.2 Number of books and chapters in edited volumes/books published and papers published in national/ international conference proceedings per teacher during year

2018-2019							
Sr. No.	Name of the teacher	Title of the book/chapters published	Title of the proceedings of the conference	Name of the conference	National / International	Year of publication	ISBN/ISSN number of the proceeding
1	Prof. Dr. R.J.Khandare	Sahityatun Samaj Darshan (Book)	0	0	International	2018-2019	ISBN 978-81-916144-9-6
		Loksahityatil Andhshraddha, Rudhi, Jadu-Tona aani Yatukriya (Chapter in Book)	0	0	National	2018-2019	ISBN:978-93-86651-18-1
2	Prof. S. A. Bansode	Bhurupshastra (Geomorphology) (Book)	0	0	International	2018-2019	ISBN-978-93-88393-82-9
3	Prof. D. M. Salave	Hidi Laghu Katha Me Vishay Vaividya	0	0	National	2018-2019	ISBN:978-93-87556-56-0

Sahkar Maharshi Shankarrao Mohite-Patil Mahavidyalay, Natepute Tal Malshiras Dist-Solapur ESTD. 1991

Principal
S.M. Shankarrao Mohite-Patil College, Natepute Dist. Solapur

Principal Cell - 9890152904, OS.- 777006693 / 9588439479
Email : smsmpmahavidyalaya@gmail.com / dr.cbkolekar69@gmail.com, website : www.smsmpmahavidyalaya.com

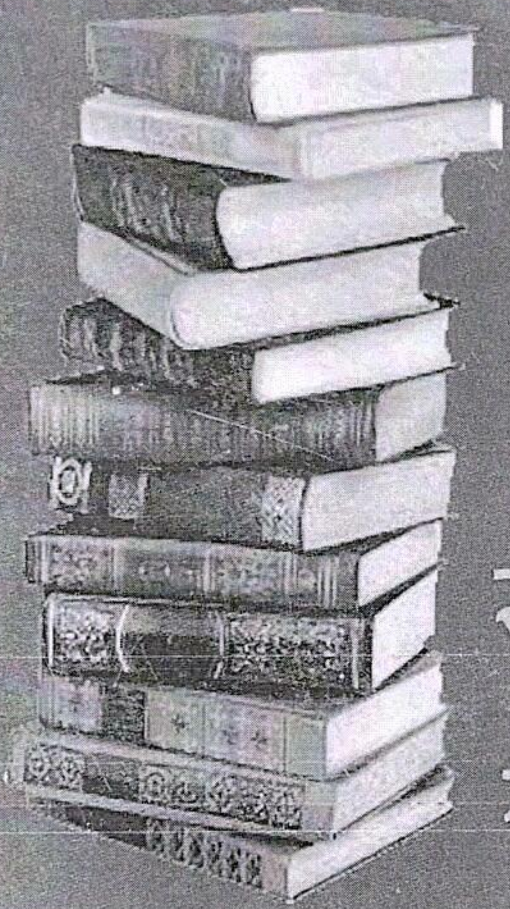

साहित्यातून समाजदर्शन

संपादक

डॉ. पांडुरंग भोसले

सहसंपादक

डॉ. राजेंद्र खंदारे

प्रा. वसंत गावडे

प्रा. व्यंकट सूर्यवंशी

साहित्यातून समाजदर्शन

संपादक : डॉ. पांडुरंग भोसले

डॉ. राजेंद्र खंदारे, प्रा. वसंत गावडे, प्रा. व्यंकट सूर्यवंशी

Sahityatun Samajdarshan

Dr. Pandurang Bhosale, Dr. Rajendra Khandare,
Prof. Vasant Gawade, Prof. Vyankat Suryavanshi

प्रकाशक व मुद्रक
डॉ. उमा काळे-माळी
मारुती माळी
ज्ञानसूर्य प्रकाशन,
सर्व्हे नं. २१५, गंगानगर, पोस्ट फुरसुंगी,
ता. हवेली, जि. पुणे - ४१२ ३०८
भ्रमणध्वनी : ९७६५९०४१०३ /
९८८१२१५३६५
Email : umakaleswati@gmail.com
dnyansuryapublication@gmail.com

© डॉ. पांडुरंग भोसले, ९४२३२५५०३८

आवृत्ती पहिली :
१ जानेवारी २०१८

ISBN-978-81-926144-9-6
प्रकाशन क्रमांक : १९

मुखपृष्ठ :
राजश्री जाधव, पुणे

अक्षरजुळणी :
सिद्धी ग्राफिक्स, पुणे

मुद्रण :
श्री गणेश मुद्रणालय, पुणे

किंमत : रु. २००

अनुक्रमणिका

१) कवी अनिल यांच्या सामाजिक कविता : प्राचार्य डॉ. शोभा इंगवले ०७

२) स्त्री लेखिकांचे मराठी साहित्यातील योगदान : डॉ. गुंफा कोकाटे १३

३) साहित्य आणि समाज : डॉ. राजेंद्र खंदारे १८

४) बदलत्या कृषी जीवनाचे वास्तव: सिझर कर म्हणजेच माती : डॉ. देविदास गेजगे २१

५) १९९० नंतरच्या आदिवासी कवितेतील समाजदर्शन : डॉ. हनुमंत भवारी २६

६) नारायण सुर्वे यांची सामाजिक कविता : डॉ. पांडुरंग भोसले ३२

७) आधुनिक मराठी आत्मचरित्रातील सामाजिक व सांस्कृतिक दर्शन : डॉ. उमा काळे-माळी ३६

८) लोकनेते शाहीद पुंडलिक फरांदे यांच्या शाहिरीतील सामाजिकता : डॉ. संग्राम थोरात ४१

९) ह. मो. मराठे यांच्या कादंबऱ्यांमधील पुरुषाचे समाजातील स्थान व महत्त्व : डॉ. पौर्णिमा कोल्हे ४६

१०) समाजजीवनाच्या वैचारिक जागृती व अभिव्यक्तीसाठीच रूपकात्मक नाटके : डॉ. नानासाहेब पवार ५०

११) साहित्य आणि चळवळ : डॉ. प्रभाकर पवार ५५

१२) व्यक्ती, साहित्य आणि समाज यांच्यातील पर्यावरणीय अनुबंध : नव्या दिशा : डॉ. प्रविण ससाणे ६५

१३) 'राहुकेतू'मधील समाजजीवन : डॉ. सोमनाथ दडस ६८

१४) आदिवासी कादंबरीतील समाजदर्शन : प्रा. सच्चिदानंद खडके ७५

१५) साहित्य अकादमी पुरस्कारप्राप्त मराठी कादंबऱ्यांमधील समाजजीवन : प्रा. वसंत गावडे ७९

१६) बंजारा लोकसाहित्यामधील समाजदर्शन : प्रा. तुकाराम चव्हाण ९०

१७) ग्रामीण कथेचा समाजशास्त्रीय अनुबंध : प्रा. नाना झगडे ९५

साहित्य आणि समाज

डॉ. राजेंद्र खंदारे

साहित्य आणि समाज यांचे नाते अटळ व अतुट असते. साहित्याचा विषय समाजातील माणसांच्या अनुभवांचे व जाणिवांचे अर्थपूर्ण भाषिक रूपबंध निर्माण करणे हा असतो. या निर्मितीच्या मुळाशी साहित्यिकाचे जीवनविषयक नैतिक मूल्यभान असते. साहित्य हा समाजाच्या जडणघडणीतील व विचारप्रक्रियेतील महत्त्वाचा घटक आहे. आजच्या स्पर्धेच्या, बाजारीकरणाच्या, अनिश्चिततेच्या वातावरणात स्वत:च्या मूल्यव्यवस्थेबाबत सजगपणे विचार करणे महत्त्वाचे आहे. साहित्य आणि समाज म्हणजेच साहित्याचे समाजशास्त्राचे हे स्पष्टीकरण नाकारता येत नाही. साहित्य आणि समाज या दोहोंमध्ये सामाजिक संदर्भात स्वरूपनिर्णायक असे अंतरिक संबंध असतात. समाजशास्त्राचा हेतू मानवाच्या सामाजिक वर्तनाचे आकलन करून घेणे हा असतो. या वर्तनाचा सामाजिक संस्थांशी आणि सामाजिक प्रक्रियेशी असलेला संबंध स्पष्ट करण्याचा समाजशास्त्र प्रयत्न करीत असते. साहित्य आणि समाज यांचे नेमके संबंध कोणते, यादृष्टीने निरनिराळ्या काळातील साहित्यावरून तत्कालीन समाजजीवनाचा शोध घेता येईल. सामाजिक प्रश्नांच्या संदर्भात लेखक घेत असलेल्या भूमिकेला व लेखकाच्या नैतिकतेला साहित्य समीक्षेतील महत्त्वाचे स्थान मिळू लागले. कथा, कादंबरी, आत्मचरित्र यांचा समाजाशी निकटचा संबंध आहे. साहित्यात लेखक सामाजिक वास्तवाला कसा प्रतिसाद देतो यावर कलाकृतीची श्रेष्ठ-कनिष्ठता अवलंबून असते. स्वकालीन समाजवास्तवातील गुंतागुंतीचे विश्लेषण करणारा, त्याची आंतरप्रक्रिया समजून घेणारा लेखक सामाजिक वास्तवाला आपल्या साहित्यलेखनात सामावून घेऊ शकेल. साहित्यातून समाज-जीवनाची एक मूल्यचौकट निर्माण होते. याची स्पष्ट जाणीव मेकॉलेसाहेबांना असल्यामुळे त्यांनी अध्यापनकार्यात साहित्याचा समावेश करण्याचा निर्णय घेतला असे म्हणता येईल.वाङ्मयमुळे मने घडतात, वृत्तींना आकार येतो. समाजामध्ये क्रांती, परिवर्तन घडवून आणण्यामध्ये साहित्याचा वाटा अत्यंत महत्वाचा आहे.

साहित्य आणि समाज यांच्या संबंधाविषयीची चर्चा पूर्वीपासून होत आलेली आहे.

साहित्य म्हणजे समाजाची अभिव्यक्ती आहे अथपासून ते साहित्य सामाजिक वास्तवाचे काही पैलू चित्रित करते हे अत्यंत मोघम आहे, इथपर्यंत चर्चा झाली असल्याचे दिसून येते. सांस्कृतिक चळवळ ही एका अर्थाने सामाजिक परंपरा व व्यवस्था यांनी केलेल्या अपराधाच्या निवारण्यासाठी जन्मास येते असे म्हणता येते, असे रा. ग. जाधवांनी सांस्कृतिक चळवळीच्या उदयामागच्या कारणाची मीमांसा करताना म्हटले आहे. ते याहीपुढे जाऊन म्हणतात की, विद्यमान आधुनिक कालखंडातील सामाजिक परंपरा व व्यवस्था अशा अपराधापासून मुक्त नाहीत, हे उघडच आहे. खरे तर, प्रत्येक कालखंडातील सामाजिक परंपरा व व्यवस्था या आपापल्या परीने कमीअधिक स्वरूपात अपराधीच असतात. प्रमादमुक्त मनुष्यसमाजाचे पसायदान सगळेच प्रतिभावंत मागत आलेले आहेत; पण ते आजवर त्यांच्या पदरी काहीच पडले नाही आणि भविष्यकाळातही आदर्श मनुष्यसमाज कधीकाळी निर्माण होईल, याची खात्री नाही. साहित्याचे खरे अवतारकार्य मनुष्यसमाजाच्या अपराधी मनाचे दर्शन घडविणे हे असते. असे निरीक्षण रा. ग. जाधव नोंदवितात. साहित्य म्हणजे साहित्यिकांनी विशिष्ट सामाजिक परिस्थितीला दिलेला प्रतिसाद असतो. साहित्य, साहित्यिक आणि आस्वादक यांच्या जडणघडणीत सामाजिक परिस्थिती महत्त्वाची असते. साहित्यनिर्मिती ही वैयक्तिक स्वरूपाची नसून ती एक सामाजिक घटित म्हणून उल्लेख करता येईल. साहित्य हा समाजजीवनाचा आरसा नसून समाजजीवनाचे स्वप्न असते असे काही अभ्यासकांचे मत आहे. साहित्य हे सामाजिक प्रक्रियेचे नुसते प्रतिबिंब नसून ते समग्र इतिहासाचा जणू सारच आहे असे वाटू लागते. प्रत्येक लेखक कोणत्या ना कोणत्या समाजाचा घटक असतोच तेव्हा एक सामाजिक अस्तित्त्व असणारा प्राणी म्हणून त्याचा अभ्यास करणे शक्य असते. समाजविकासाच्या प्रक्रियेत साहित्य सातत्याने गुंतलेले असते आणि समाजावर ते परिणाम घडवत असते; साहित्य ही सामाजिक निर्मिती आणि सामाजिक शक्ती असते. टेरी इगल्टच्या मताप्रमाणेच हॅारी लेविननेदेखील यासंदर्भात आपले मत मांडताना म्हटले आहे की, साहित्य हा केवळ सामाजिक कारणांचा परिणाम नसतो तर ते सामाजिक परिणामांचे कारणही असते. एक सामाजिक दस्तैवज कागदपत्रासारखे साधन म्हणून साहित्याचा उपयोग केल्यास साहित्यामधून सामाजिक इतिहासाच्या रूपरेषा हाती येणे शक्य असते. उदा. चॅचर, लँगलँड, शेक्सपिअर अशी अनेक उदाहरणे सांगता येतील. मराठीतील संतविषयक साहित्य शिवकालखंडातील साहित्य महत्त्वाचे समाजवर्णनात्मक सामाजिक दस्तैवज ठरतात. संयुक्त महाराष्ट्र आंदोलनातील अण्णाभाऊ साठे, शाहीर अमर शेख, गवाणकर, साने गुरुजींचे साहित्य, आधुनिक मराठी कवीपैकी केशवसुत, मर्ढेकर, कुसुमाग्रज, मुक्तिबोध, नारायण सुर्वे, नामदेव ढसाळ, त्याचबरोबर ग्रामीण, दलित, स्त्रीवादी, आदिवासी या प्रवाहातील सर्व साहित्यकृतींचा समाजशास्त्रीय अभ्यास करता येईल.

लेखकावर समाजाचा जसा प्रभाव पडतो तद्वतच लेखकांचाही प्रभाव पडत असतो.

2018-19.

पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर सोलापूर विद्यापीठ, सोलापूर.
नवीन अभ्यासक्रमावर आधारित बी. ए. भाग-१ भूगोलशास्त्राच्या नवीन अभ्यासक्रमानुसार व केंद्रीय लोकसेवा आयोग, महाराष्ट्र लोकसेवा आयोग तसेच विविध स्पर्धा परीक्षा आणि मुख्य परीक्षेसाठी उपयुक्त पुस्तक

भूरूपशास्त्र
Geomorphology

बी.ए. भाग – १ | सेमिस्टर-१

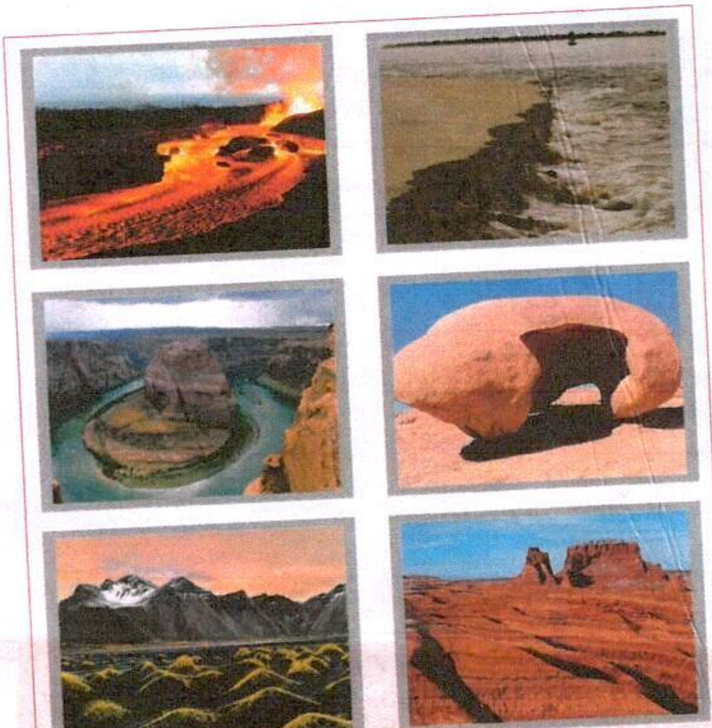

प्रा. संतोष पांडुरंग माने
प्रा. संभाजी अर्जुन बनसोडे

लेखक परिचय

प्रा. संतोष पांडुरंग माने

(एम. एससी., बी. एड., सेट., नेट., एम. फील.)

- भूगोल विभाग प्रमुख, समीर गांधी कला महाविद्यालय माळशिरस, जिल्हा- सोलापूर.
- आय. क्यू. ए. सी समन्वयक ६ वर्षे.
- पदवीस्तर ६ वर्षे अध्यापन.
- राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर १० शोधनिबंध प्रसिद्ध.

प्रा. संभाजी अर्जुन बनसोडे

(एम.ए., बी. एड., नेट - जे. आर. एफ.)

- सहाय्यक प्राध्यापक भूगोल विभाग, सहकार महर्षी शंकरराव मोहिते- पाटील महाविद्यालय नातेपुते, जिल्हा- सोलापूर.
- पदवीस्तर १० वर्षे अध्यापन.
- राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर ८ शोधनिबंध प्रसिद्ध.

RIGI PUBLICATION
777, Street no.9, Krishna Nagar, Khanna - 141401, Punjab, India
WWW.RIGIPUBLICATION.COM
e-mail: info@rigipublication.com
Contact no: +91-9357710014, +91-9465468291

US$ 3.5 / Rs.250 INR

ISBN 978-93-88393-82-9

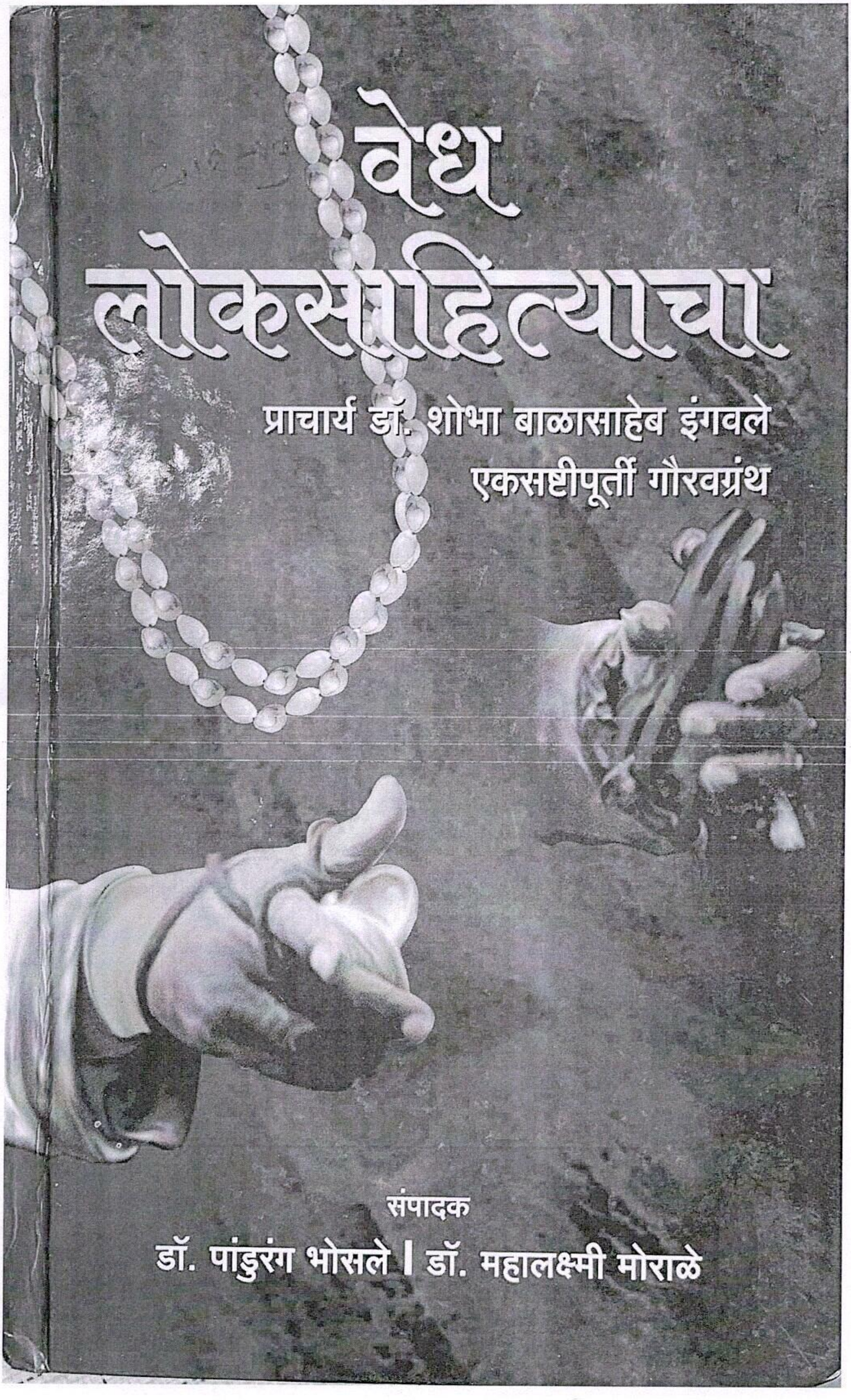

वेध लोकसाहित्याचा

प्राचार्य डॉ. शोभा बाळासाहेब इंगवले
एकसष्टीपूर्ती गौरवग्रंथ

संपादक

डॉ. पांडुरंग भोसले । डॉ. महालक्ष्मी मोराळे

नितीन कोत्तापल्ले
सायन पब्लिकेशन्स प्रा. लि.
तिसरा मजला, स्वोजस हाऊस
११५९, सदाशिव पेठ, हत्ती गणपतीजवळ
पुणे - ४११०३०
फोन : ०२०-२४४७६९५४
scionpublications@rediffmail.com
www.scionpublications.com
www.scionbooksonline.com

■

© प्रचीत बाळासाहेब इंगवले
११, जवाहरनगर, विद्यापीठ रोड, पुणे १६
मो.नं. : ९४२२३०२९३६/९४२३२५५०३८

■

प्रथमावृत्ती : ५ नोव्हेंबर २०१८

मुखपृष्ठ :
राजा बडसल

■

मुद्रक :
श्री अंबिका ऑफसेट
सदाशिव पेठ, पुणे

■

मूल्य : रु. ६००

■

ISBN : 978-93-86651-18-1

परवानगीशिवाय या पुस्तकातील कुठलाही भाग कुठल्याही कारणास्तव अथवा कुठल्याही नमुन्यात पुनर्मुद्रित करता येणार नाही. या प्रकाशनासंदर्भात अनधिकृत कृत्य केलेले आढळल्यास झालेल्या नुकसानीसाठी त्या व्यक्तीवर अथवा संस्थेवर कायदेशीर कारवाई केली जाईल.

२१. लोकसाहित्य व अर्वाचीन साहित्य ३४४
डॉ. रमेश पोळ

२२. लोकसाहित्यातील अंधश्रद्धा, रुढीपरंपरा, जादू-टोणा आणि यातुक्रिया ३५६
डॉ. राजेंद्र खंदारे

२३. लोकसाहित्य आणि महाकाव्य ३६८
डॉ. कोमल कुंदप

२४. लोकसाहित्याची लक्षणे ३७५
प्रा. वसंत गावडे

२५. लोकसाहित्यातील आदिबंध आणि कल्पनाबंध ३८३
डॉ. प्रकाश दुकळे

२६. उखाणे आणि म्हणी शब्दरत्नांच्या खाणी ३९३
डॉ. संगीता देशमुख

२७. लोकसाहित्यातील सामूहिक आविष्कार ४०२
प्रा. आरती भोसले

२८. लोकसाहित्य आणि मिथके : एक अनुबंध ४०८
डॉ. संजय मेस्त्री

२९. लोकसाहित्यातील विविध संप्रदाय ४१८
डॉ. हणमंत पोळ

३०. लोकसाहित्य अभ्यासाच्या आधुनिक पद्धती ४३२
प्रा. बाजीराव पाटील

२२. लोकसाहित्यातील अंधश्रद्धा, रुढीपरंपरा, जादू-टोणा आणि यातुक्रिया

डॉ. राजेंद्र खंदारे

प्रस्तावना

सुरुवातीच्या काळात केवळ अप्रगत अगर प्राथमिक अवस्थेत असलेल्या जमातीमधील लोककथा, आख्यायिका, लोकश्रद्धेचे प्राबल्य दाखविणारी विविध कर्मकांडे, औषधोपचाराच्या पद्धती, जादू, भूता-खेतांबद्दलच्या समजुती, अतींद्रिय शक्तीच्या कल्पना व उपासना इत्यादी संस्कृतिवैचित्र्य दाखवणारी माहिती संकलित करण्याचे काम लोकसाहित्याकडून होताना दिसते. त्यामुळेच लोकसाहित्याचे क्षेत्र अतिव्यापक बनलेले आहे. शब्द लोकसाहित्यातून ते रीति-रिवाज, प्रथा, लोकविधी ते लोकविश्वास इत्यादी घटक त्यात समाविष्ट झालेले दिसून येतात. समाजातील प्राचीन अशा व महत्त्वपूर्ण परंपरा जतन करण्याचे काम लोकसाहित्याने केले आहे. या सर्वांच्या मागे मुख्य प्रेरणा म्हणजे लोकमानसाची आहे असे म्हणता येईल. भारतीय संस्कृती ही सर्वश्रेष्ठ आहे. मानवी समाजातील सर्व घटकांना जवळ केले आहे. समाजातील सर्व सुख-दु:ख आपली मानली आहेत. देशातील आदिम समाजाचे भावविश्व तपासून पाहिले असता एक गोष्ट ध्यानात येते ती म्हणजे आदिम वा आदिवासींचे सांस्कृतिक भावविश्व हे देवदेवता, रुढी-परंपरा, अंधश्रद्धानी व्यापलेले आढळते.

लोकरीती रिवाजात व्यक्तिगत, कौटुंबिक व सामाजिक परंपरा, रुढी, संस्कार, व्रत, उत्सव तर लोकविश्वात यामध्ये लोकश्रद्धा, अंधश्रद्धा, लोकभ्रम इत्यादी बाबी अंतर्भूत असतात. या सर्व घटकांच्यामागे दृढपणे उभे असलेल्या व लोकजीवनाला सतत ऊर्जा पुरवणारे 'लोकमानस' उभे असते हे दुर्लक्ष करता येत नाही.

लोकविश्वास :

लोकविश्वास यात लोकप्रचलित अंधश्रद्धा, समजुती, संकेत, लोकभ्रम तसेच जादूटोणा, मंत्र, तंत्र, भूत-पिशाच्च, देवता या शक्तींवर दृढ विश्वास, लोकसमूहाच्या भावविश्वासात या बाबींना असाधारण महत्त्व असल्याचे दिसून येते. प्रदेशातील विशिष्ट संस्कृतीच्या सामाजिक चौकटीत जीवन जगणाऱ्या लोकसमूहाच्या भावविश्वात या बाबींना असाधारण महत्त्व असते. कोल्हेहुकीला माप केले म्हणजे वाढते म्हणून शेतकरी कोल्हेहुकीची वाट पहात बसतात. शेतात पिवळी धामण असणे म्हणजे शेतकरी गब्बर होतो असा समज आहे.

मानवी व्यवहारात लक्ष घालून हस्तक्षेप करणारे देव, दानव, भूतात्मे, मृतात्मे व आत्मे इत्यादींचे जग असते असा सर्व आदिवासींचा समज आहे. सर्व जगाशी संपर्क ठेवणारे विशिष्ट अधिकारी असतात. त्यास पुरोहित, मांत्रिक चेटकीण, देवऋषी अशी नावे आहेत.[१] कृषिजीवनात पावसाला अत्यंत महत्त्व आहे. तो जर वेळेवर नाही पडला तर सबंध जीवन विस्कळीत होते. पाऊस पडावा म्हणून देवाला साकडे घालतात. पाऊस पडेपर्यंत देवाला पाण्यात कोंडून ठेवण्याची पद्धत अनेक गावांत रुढ आहे. या प्रथेच्या मुळाशी दैवी शक्तीला वश करून घेण्यासंबंधीचे उपाय व परंपरेने चालत आलेला विश्वास आहे.

पितरे घालणे, ग्रहणाच्या दिवशी पाण्यात उभं राहून मंत्र जपणे, देवाशी प्रतिकात्मक लग्न लावणे, पाल चुकचुकणे यावरही शकून अपशकून मानला जातो. वांझोट्या बायकांनी संतान प्राप्तीसाठी गावातील मारुतीला साकडे घालणे, विवस्त्र होऊन प्रदक्षिणा घालणे हा यातुक्रियेचा भाग आहे. नग्नतेला देवता घाबरते असा विश्वास आहे.

सत्यक्रियेचा उच्चार आणि शापवाणी :

सत्याला सरळ सामोरे जाणारे आदिम लोकमानस हे सत्याच्या असाधारण

सामर्थ्यावर अत्यंत श्रद्धा राखून होते. या लोकी सत्य हाच ईश्वर असून धर्मतत्त्व सत्यातच प्रतिष्ठित झालेले आहे अशी प्राचीनांची दृढ श्रद्धा होती. त्यामुळे सत्याचा उच्चार हा हवे ते चमत्कार घडवून आणू शकतो अशी धारणा प्राचीन परंपरातील लोकमानसात स्थिरावली होती. सत्यक्रियेच्या म्हणजे आपले केवळ सत्याच्या उच्चाराने आपल्यावरील अरिष्ट टाळावे म्हणून देवाला साकडे घालतात तर कधी छळले असेल तर त्याला उद्देशून शापवाणी उच्चारतात. आजही ग्रामीण भागातील लोकजीवनात सत्यक्रियेचा उच्चार आणि शापवाणीचा प्रभाव असल्याचे पहावयास मिळते.

परंपराबद्ध रीतिरिवाज :

व्यक्तीचे कौटुंबिक आणि सामाजिक जीवन लोकाचार आणि संस्कारयुक्त असणे जन्मापासून ते मृत्यूपर्यंत दैनंदिन जीवनात खाणे-पिणे, व्रत, उत्सव, उपवास, अनुष्ठान इत्यादींमधून त्याचे जीवन जात असते सामाजिक जीवनातील आचार-विचार, संस्कार यांचे स्थान महत्त्वपूर्ण असते.

वेदमत आणि लोकमत या दोन्हींचेही दर्शन परंपरागत रूपाने लोकजीवनात घडून येते. जन्म, विवाह, गर्भदान, डोहाळे जेवण इत्यादी संबंधीच्या रीति-रिवाजात येतात. तसेच जातकर्मानुसार रीति-रिवाजही दिसतात. भारतीय लोकजीवनात हिंदू समाजात व्यक्ती सुसंस्कृत ठरण्यासाठी सोळा संस्कार केले जात.

विवाहसंस्कार :

भारतीय जीवनात जन्मसंस्कारानंतर दुसरा महत्त्वपूर्ण संस्कार म्हणजे विवाहसंस्कार होय. हा विधी संपन्न झाल्याशिवाय समाजोपयोगितेच्या दृष्टीने प्रतिष्ठित मानला जात नाही. अविवाहित व्यक्ती धर्मकार्यात किंवा विधी पूजेत अयोग्य मानली जाते.

हा विवाहसंस्कार शास्त्रोक्त आणि लौकिक या दोन्ही रीतीने संपन्न केला जातो. भिन्न जाती, प्रांत आणि परंपरेनुसार लौकिक रीतींमध्ये निराळेपण असते.

डोहाळे जेवण :

डोहाळ मुलीची ओटी भरल्यानंतर जमलेल्या बायका गाणी म्हणतात.

डोहाळ मुलीला पाटावर बसवून नारळ, पोफळ, केळ, फणस, अननस अशा पाच फळांनी ओटी भरली जाते. एखादे फळ कमी असेल तर पापाची भरती होण्यासाठी त्याच्या भरतीला हळकुंड वापरले जाते. ओटी भरल्यानंतर बायका वामन आवताराचे गाणे म्हणतात. उदा. आदितीच्या उदरी आला बाई वामन, आला बाई वामन... या लोकगीतातून लोकमानसच प्रकट होते. डोहोळ मुलगी ही सामान्य मुलगी राहात नाही तर ती आवतारिक पुरुषाला जन्म देणारी ती आदिमाता बनलेली असते. तिचे डोहाळे आदिमातेचे डोहाळे असून त्याची पूर्तता केली जर तिच्या पोटी जन्माला येणारे मूल हे देवादिकाप्रमाणे पराक्रमी निपजणार असा ठाम विश्वास लोकमानसाला वाटत असतो.

रुढीप्रथा :

लोकजीवनामध्ये वा लोकसंस्कृतीमध्ये रुढीप्रथांना विशेष महत्त्व आहे. मुळात लोक ही संज्ञा रूढी-परंपरा आणि प्रथा यांच्याशी अधिक निगडित आहे. जो रूढी परंपरेने प्रथांच्या सोबतीने जीवन जगणारा असतो त्याला लोक असेही म्हणता येईल. यावरूनच लोकजीवनाला रूढीप्रथांनी किती व्यापून टाकले आहे हे ध्यानात येते. ठाकरसारख्या जमातीमध्ये दारू पिण्याची प्रथा ही पूर्वपरंपरेपासून चालत आलेली आहे. ठाकराने दारू पिणे हा त्याचा धर्मच आहे, चोरी करणे हा कातकऱ्यांचा धर्म मानला जातो. पिठोरी पूनवेला जर चोरी केली नाही तर सालभर फुकट जाऊन उपाशी राहण्याची वेळ येईल अशी भीती त्यांना असते म्हणून चोरी करणे हा त्यांचा धर्म मानला जातो. पारध्यांनी कितीही पुढारले तरी लंगोटीच घातली पाहिजे कारण ती जातीची देण असते ती सोडता येत नाही. अशा अनेक प्रथा वेगवेगळ्या जाती-जमातीमध्ये प्रचलित आहेत.

पूर्वी बंजारासारख्या जमातीमध्ये नरबळी देण्याची प्रथा प्रचलित होती. ज्यावेळी तांडा प्रथम प्रवासासाठी निघे त्यावेळी प्रवासाला सुरुवात करण्यापूर्वी दुसऱ्या जमातीमधील लहान मुलगा आणून त्याला खांद्यापर्यंत खड्डा खणून पुरण्यात येई. नंतर या मुलावरून बैलांचा तांडा हाकण्यात येई. मुलाच्या डोक्यावरून बैल गेल्यामुळे मुलाचा मृत्यू होई. ज़र मूल मेले तर प्रवास यशस्वी होईल असे मानण्यात येई व शुभशकुन समजून तांडा प्रवासाला निघे. नरबळी नाही दिले तर कुटुंबाचे वाटोळे होईल या भीतीपोटी ही प्रथा प्रचलित असल्याचे आर.व्ही.रसेल

यांनी मांडले आहे.[२] धनगर समाजात खोबऱ्याच्या वाटीवर खंडोबाचा भंडारा टाकून आणि खोबऱ्याची वाटी देऊन मेंढरं करण्याची प्रथा आहे.

शकून-अपशकूनविषयक लोकश्रद्धा :

आजवर अनेक संशोधकांनी आदिमानवाच्या श्रद्धेचा उगम कोणत्या भावनेतून झाला असावा हे सांगण्याचा प्रयत्न केला. मानवाच्या प्राचीनतम धर्मश्रद्धेचे स्वरूप यातुनिर्भय असावे. याबाबतीत संशोधकामध्ये एकमत असल्याचे दिसून येते. ब्रह्मांड एक किंवा अनेक विलक्षण व अतिमानवी शक्तींनी व्यापलेले आहे. अशी बहुतेक सर्व आदिवासी जमातींची श्रद्धा आहे. त्या शक्ती मानवात, निसर्गात देव-दानवातही असतात शक्तीला मेलानीशियन 'माना' असणाऱ्यांनी स्पर्श करायचा नसतो.[३] जमातीचा मुखिया त्याची शस्त्रे वगैरे त्यामुळे निषिद्ध म्हणजेच ताबू या सदरात मोडतात. मानाशक्ती मुळात चांभली वा वाईट नसते.

शकुन-अपशकुन याविषयी विविध लोकसमजुती संस्कृतीमध्ये अस्तित्वात आहेत. लोकांची त्यावर श्रद्धा वा विश्वास आहे. या संदर्भात रं. रा. गोसावी म्हणतात, "शुभाशुभ शकुनांचा विचार हा पारंपरिक भारतीय जीवनात खूप महत्त्वाचा मानला जातो. शकुन म्हणजे शुभ वा शुभ भवितव्याचे सूचन. हे सूचन काही ध्वनींच्या द्वारा, काही दृश्यांच्या द्वारा, काही स्पर्शांच्या द्वारा, काही क्रियेंच्या द्वारा, काही निसर्गघटनांच्याद्वारा घडत असतात अशी श्रद्धा आहे."[४] उदाहरणार्थ, स्त्रियांचा डावा डोळा लवणे म्हणजे शुभ मानले जाते तर पुरुषांचा डावा डोळा लवणे म्हणजे अशुभ मानण्यात येते. भरलेली पाण्याची घागर घेऊन जाणारी विवाहित स्त्री शुभशकून समजण्यात येते, अशा अनेक धारणा देशपरत्वे भिन्न असतात.

लोकरुढी, लोकविधी :

लोकजीवनात अनेक विधी सामूहिकरीत्या आचारले जातात. हे विधी न आचारल्यास गावावर अवर्षण, रोगराई यासारखे संकट येईल अशी भीती असते. एकेकाळी या सर्व विधींमध्ये बलिदानाची कल्पना असावी. या विधींनी जमातीत, समाजात अतिमानवी शक्ती निर्माण होते आणि समाजजीवन सुरळीत चालू राहते अशी कल्पना आहे. भारतीय जीवनात फार पूर्वीपासून धर्म

ही समर्थ प्रेरणा असल्याचे दिसते. विविधप्रकारच्या लोकरूढींनाही या धार्मिक प्रेरणेचे अधिष्ठान असणे स्वाभाविक आहे. धर्मात निसर्गपूजेस व जादूसारख्या क्रियाकल्पास अधिक महत्त्व असते हे आदिम संस्कृतीचे वैशिष्ट्य होय.

अनपेक्षित संकटातून मार्ग काढण्यासाठी अनेक विधी व समारंभ करण्यात येतात. उदाहरणार्थ, एस्किमो जमातीत अन्नाचा तुटवडा झाल्यास त्याचे कारण शोधून काढण्यासाठी शामान जादूप्रयोग करतो. शेतीप्रधान जमातीत शेतीच्या प्रत्येक क्रियेशी व समारंभाशी निगडित असतात. होपी समाजात सर्पनृत्याने पिकास भरपूर पाऊस पडतो असा समज आहे. शेतीच्या मशागतीपूर्वी पुरोहित शेतजमिनीवर धार्मिक विधी करतो नंतर पेरणी कापणी इत्यादी बाबतीत पुरोहिताची मदत घेण्यात येते.[५]

लौकिक जीवनात लोकदैवते, राक्षस, पिशाच्च आणि अन्य अशा व्यापून राहिलेल्या गूढ शक्तीच्या प्रभावामुळेच एकूण सृष्टी आणि त्या सृष्टीवर अवलंबून असलेला किंबहुना निसर्गाचाच हा मानवी घटक अनेक कल्पना, धारणा व काही एक लोकसमजुतींना स्वीकारून वाटचाल करीत असतो. अलौकिक शक्तींना प्रसन्न करण्यासाठी सण, उत्सव, विधी, पूजा-अर्चा, प्रार्थना यात्वात्मक विधी पारायणे विशिष्ट उक्ती आणि कृती आदी अन्य मार्गांनी मनुष्य प्रयत्न करीत असतो. सांस्कृतिक विशेष म्हणून ही बाब आवर्जून ध्यानात घ्यावी लागते.

या शक्तीमुळे सृष्टितत्त्व स्थिर किंवा अस्थीर राहाते. दैनंदिन जीवनामध्ये इष्ट, अनिष्ट घडत राहून काही बदल होत असतात अशी प्रबळ धारणा लोकजीवनात असते. या सृष्टिचक्रातील वाईटपणा किंवा दुष्परिणाम आपल्या वैयक्तिक जीवनावर कौटुंबिक जीवनावर, स्नेहसंबंधावर, समूहावर होऊ नयेत इतकेच नव्हे तर त्या दिव्यशक्तीची आपल्यावर सदैव कृपादृष्टी राहावी अशा प्रकारच्या एकूणच प्रभावी धारणेतून लोकविधींची निर्मिती झाली असे म्हणता येईल.

लोकविधी ह्या त्रिकालाबाधित असतात. लोकजीवनात उपयोगात आणल्या जातात. महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे विधींना मनुष्य सुखाची देणगी समजत असतो. मानसिक समाधान, जीवनातील पोकळी किंवा खुळी समजूत म्हणतात फार त्याची परिपूर्ती करीत असतो. जीवनात अपयश आले तर विधीत कुठेतरी चूक

झाली असावी आणि यश आले तर विधीमुळे झाले असे दोन्ही पद्धतीमुळे समर्थन होत असते. विधी, धर्म आणि मनुष्य यांचे नाते अतुट आहे. ते पुरातन काळापासून चालत आल्याचे दिसते.

व्याप्ती :

निसर्गातील प्राणी, वनस्पती, भयप्रेरणा, कृपा इत्यादी काही योग्य प्रकारे विचार करून अनुकूल व प्रतिकूल परिस्थितीस आधार म्हणून धर्म निर्माण केला. याच धर्मातून विधी आले. एका विधीतून सादृश्यविधींचा उद्भव झाला. ऋतुपक्ष, नक्षत्र, सृष्टी यांचा मेळ घालून अदृश्य शक्तीशी भावसंबंध लोकरूढींशी जोडून लोकरूढी पुढे विस्तारत गेल्या परमेश्वराचे निसर्गाशी नाते जोडून रूढी, परंपरा, विधी पुढे आलेल्या दिसतात. याविषयी आलेक्झांडर क्रापनी केलेले विवेचन अत्यंत महत्त्वाचे वाटते. ते म्हणतात, "The body of customs and rites may be divided in to three classes 1) Rites connected with definite days and seasons of the solar year. 2) Rites observed on definite occasions such as birth marriage and death and 3) Special rites of a version and avoidance."[६] लोकरूढींमध्ये दिन, ऋतुमान, जन्म, विवाह, मृत्यू यांसारखे काही प्रसंग तिटकारा किंवा निषेधात्मक बाबी अभिप्रेत असतात आणि त्यानुसार लोकरूढींची विभागणी करता येणे शक्य आहे असे क्राप यांना सूचित करायचे आहे.

लोकरूढींचे वर्गीकरण पुढीलप्रमाणे करता येईल. १. वैयक्तिक सामूहिक स्वरूपाच्या रूढी २. सामूहिक स्वरूपाच्या लोकरूढी ३. सुफलीकरणाचा विधी ४. उपनयन किंवा दीक्षा विधी ५. विवाह संस्कार

यातु :

मंत्र-तंत्राच्या जोरावर शक्तीला वश करून या प्रबल जाणिवेतून आतींद्रिय शक्तीचा आधार घेतला असावा इष्ट कामनाची पूर्ती व्हावी म्हणून सांस्कृतिक जीवनात अलौकिक शक्ती म्हणून परिचित असणाऱ्या यातुचा आधार उपयुक्त वाटला असावा. ''वेदकाळात संहारक शक्तीला 'यातु' आणि उपयुक्त शक्तीला 'ऋत' म्हणत. ऋत असेल तेथे देव. यातुशक्तीने युक्त असे ते यातुधाव राक्षस असा उल्लेख होत असे. वेदकाळात शक्तीमध्ये उपयुक्त-विनाशकारक असा साक्षेपी भेददेखील केलेला आढळतो. संवर्धक किंवा संहारक म्हणून प्रचलित असणारी

अशी अतिभौतिक शक्ती किंवा शक्तिद्रव्य म्हणजे यातू अशी व्याख्या केली जाते''[७] मानवाच्या प्राचीनतम धर्मश्रद्धेचे स्वरूप यातुनिर्भय असावे याबाबतीत संशोधकांमध्ये एकमत असल्याचे दिसून येते.

यातुविधीमध्ये लैंगिक विधी याला विशेष महत्त्व असल्याचे दिसून येते. भूमीची आणि स्त्रीची निर्माणक्षमता वाढविण्यासाठी विधियुक्त मैथुन या यातुनिर्भर कर्मकांडामध्ये आवश्यक मानले गेले आहे. जगातल्या प्रत्येक जमातीत कमी अधिक प्रमाणात यातुविधी अस्तित्व असल्याचे स्पष्ट झाले आहे. विशेषत: शेतीचा शोध लागल्यानंतर विकसित झालेल्या कृषिजीवी समाजाच्या कर्मकांडात मैथुनविधीला विशेष महत्त्व आले. यातुविधीचा जन्म कसा झाला असावा याविषयी स. रा. गाडगीळ आपले मत नोंदवताना म्हणतात, 'दोन घटनांमधील साधर्म्य व साहचर्य यांचा त्या घटनांच्या बाबतीत काही एक आंतरिक संबंध असावा असा त्याच्या मनाचा निश्चय झाला असावा त्यातूनच साधर्म्य आणि साहचर्य यांवर अधिष्ठित यातुकल्पनेचा उदय झाला असावा.'[८] सामूहिकता हे यातु कल्पनेमागील एक महत्त्वाचे अंग आहे. जोपर्यंत सामूहिक जीवनपद्धती होती तोपर्यंत यातुनिर्भर कल्पना अस्तित्वात होती जेव्हा सामूहिक लोकजीवन पद्धती संपुष्टात आली तेव्हा मात्र यातुनिर्भय कल्पनेचा अंत झाला असे निरीक्षण स. रा. गाडगीळ आपल्या विचारमंथन या ग्रंथामध्ये नोंदवताना दिसतात.

प्राथमिक मानवाच्या या श्रद्धेतूनच त्याचा धार्मिक विचार अथवा यातुविचार स्फुरला. स्थूल मानाने यातूचे पांढरी जादू व काळी जादू असे दोन प्रकार आहेत. जादू म्हणजे अलौकिक विश्वासावर नियंत्रण ठेवू शकणारी विशेष शक्ती होय. जादू शीघ्रकोपी किंवा निर्घृन निसर्गशक्तीच्या वर्चस्वातून मानवाची मुक्ता व्हावी यासाठी जादूचा उपयोग करण्यात येतो.

पांढरी जादू :

आदिवासींत जादूटोण्यास फार महत्त्व असते. उत्पादन वाढविण्यास, विशिष्ट व्यक्तीशी विवाह करण्यास, रोगराई दूर करण्यास किंवा सुरू करण्यास जादूटोण्याचा उपयोग करण्यात येतो. जादूटोणा किंवा करणी करण्यासाठी समाजात मांत्रिक, चेटकीण इत्यादी व्यक्ती असतात. त्यांना वैद्यकाचेही ज्ञान असते. आदिवासींच्या धर्माचा आणि जादूचा निकटचा संबंध आहे. उत्पादन वाढविण्याकरिता किंवा

रोग बरे करण्याकरिता करण्यात येणारे सर्व विधी व समारंभ हे मंगल जादूचेच आविष्कार आहेत.

पांढरी जादू ही चांगले कार्य करण्यासाठी उपयोगात आणली जाते. जसे गावावर संकट, नुकसान पांढऱ्या जादूच्या साहाय्याने भगत लोक पळवून लावतात. याशिवाय जमातीत रोगपरिहार करणारा भगत असतो. तो मंत्राद्वारे नाडा-ताईत भारतो हा भारलेला नाडा-ताईत परिधान केल्यानंतर रोग होत नाही अशी श्रद्धा असते. ''रोगपरिहारार्थ शनिवार, पौर्णिमेला व अमावस्येला कोंबडीची अंडी रोग्यावरून ओवाळून टाकण्याची पद्धत आहे. वैद्याच्या मंत्राने असाध्य रोग बरा व्हावा यासाठी ही कोंबडी, बकरा बळी देण्याची पद्धत आहे. भदे काढून तिव्हाट्यावर वा चव्हाट्यावर ठेवले जाते.''[८] ही अंधश्रद्धा आहे. भूत-खेत-डाकीण-खोकीण, करणी, जादूटोणा, नवस, मूठ मारणे, कोंबडे बळी देणे इत्यादी कृतीतून आदिवासी अंधश्रद्धा जपली जाते.

काळी ज़ादू :

काळ्या जादूमार्फत लोकांचे अहित केले जाते. लोकांना त्रास देण्यासाठी वापरली जाते. भगत हे त्याच्या विद्येचे केंद्र आहे. मूठ मारणे, गाई-म्हशीचे दूध उडविणे, शेतातील धान्य नाहिसे करणे, घरातील वस्त्र गायब होणे इत्यादींसाठी काळी जादू वापरतात. लोककल्याणकारी भावनेतून उपयोगात आणली जाते. हेतू धार्मिक असल्याने त्यामध्ये लौकिक हेतूचा अंतर्भाव होत असतो. संभावात्मक क्रिया ही यातूची मूळ कल्पना. सभवात्मक क्रिया म्हणजे काय? समजा तुम्हाला एखाद्या व्यक्तीला पीडा द्यावयाची आहे. तुम्ही एक कापडी बाहुली तयार करता मग ही भावना करता की ती व्यक्ती म्हणजे ही बाहुली. ती बाहुली उचलून खाली आदळली तर ती व्यक्ती उचलली जाऊन खाली आदळली जाईल. बाहुलीचा हात मोडला तर त्या व्यक्तीचा हात मोडेल. जादूची ताकद तुमच्या भावनेवर अवलंबून असते म्हणजेच भावनेवर अवलंबून असते यालाच काळी जादू म्हणजेच Black Magic म्हणतात. यावर विश्वास ठेवणारे कोट्यवधी लोक आहेत. तंत्राच्या बाहेरही ही कल्पना मान्य केली गेली आहे.

तंत्र :

जगातील सर्वात जास्त पुरातन आजही जगभर सर्व धर्मातील लोकांचा ज्यावर विश्वास आहे असे तत्त्वज्ञान कोणते असे जर विचारले तर याचे उत्तर आहे 'तंत्र'. विश्वात एक विशिष्ट शक्ती आहे. काही तांत्रिक प्रक्रियांच्या उदाहरणार्थ, मंत्र, तंत्र, मुद्रा यांच्या सहाय्याने या शक्तीस वश करता येते. ही वश झालेली शक्ती काही पंचमहाभूतांवर ताबा मिळवून ठेवू शकते व तुम्ही असाधारण कृत्ये करून दाखवू शकता असे तत्त्वज्ञान मानते. ही यातुविद्या आहे. थोडक्यात तंत्र म्हणजे जादूटोणा. वैदिक, हिंदू व जैन धर्मातील तंत्रप्रभाव पाहाता येईल. ख्रिश्चन धर्मगुरू शिंपडतात ते Holy Water, मक्केत काब्याला सात फेऱ्या मारणे, गंडा-ताईत बांधणे, ज्यूंचे Wailing Wall चे घेतले जाणारे चुंबन हे तंत्रच आहे. अशा प्रकारे जगभर तंत्राचा प्रभाव लोकांवर आहे हे आपल्या ध्यानात येते.

धरतीचे सृजन हे स्त्रीच्या सृजनाशी जोडले गेले. जगभर धरतीला माता म्हणतात ते यामुळेच शेतीचे उत्पादन वाढविण्यासाठी सुफलीकरण विधी हा यात्वात्मक विधी. आदिम समाजात मैथुनाने उत्पादनवृद्धी होते अशी समजूत होती. त्यामुळे शेतात जर मैथुनविधी केले तर शेतीचे उत्पादन वाढेल या कल्पनेने असा प्रकार सुरू झाला.

भारतातील धर्मांवरचे तंत्राचे वर्चस्व तंत्राचे सिद्धांत स्वरूप व प्रत्यक्षातील वर्तन यावर विचार स्वतंत्रपणे करता येईल. तांत्रिक मार्गात स्वैर लैंगिकता, कामाचार यांना परवानगी मिळाली यामुळे तंत्र व भोगवाद एकमेकात मिसळून गेले.

यंत्र-मंत्र :

काही शब्दांना विशिष्ट सामर्थ्य आहे. त्यांना अर्थ असतोच असे नाही. एकाक्षरी शब्दांना बीजमंत्र म्हणतात. उदाहरणार्थ, हं, ठं, सं, क्लीं यांपासून मंत्र तयार होतात वा बीजमंत्राचा उपयोग इतर मंत्रात होतो. इथेही भावनेला महत्त्व आहे. नुसता मंत्र लाख वेळेला घोकून त्याचा फायदा होणार नाही. मंत्राप्रमाणेच यंत्र म्हणजेच विशिष्ट भौमितिक आकृती होय. या यंत्रामध्ये बऱ्याचवेळा बीजमंत्रही असतात. निरनिराळ्या देवतांची तसेच मंत्राची निरनिराळी

यंत्रे असतात. तांब्या-चांदीच्या पातळ पत्र्यावर ठसा दाबून तयार केलेली विकतही मिळतात. मंत्र-तंत्र यांच्याप्रमाणे तंत्रात आसन-मुद्रा यांनाही महत्त्व असते. ह्या आसनात हा मंत्र जपावा असे उल्लेख मिळतात. तसेच काही मांत्रिक स्मशानात अमावस्येला मंत्र जपावा असाही आग्रह धरतात.

निष्कर्ष :

थोडक्यात, आदिम लोकजीवनात धर्मसंस्थेच्या द्वारा मानवाचा अतिमानवी व नैसर्गिक जगाशी संबंध प्रस्थापित होतो. धर्मामुळे सामाजिक मूल्यांचे जतन होते. मानवाच्या प्राचीनतम धर्मश्रद्धेचे स्वरूप यातुनिर्भय असावे याबाबतीत संशोधकांमध्ये एकमत असल्याचे दिसून येते. आदिवासी संस्कृतीत लिखित ज्ञानाचा अभाव असल्याने धार्मिक विधी व समारंभ यांच्याद्वारा ज्ञानाचे जतन होते व ते एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे संक्रमित होते. अन्न, संतती, रोगनिवारण, शत्रूपासून संरक्षण या गरजापोटीच सर्व कर्मकांडे आणि विधी यांचा विकास झाला असे म्हणता येईल. धार्मिक समारंभ, खेळ यात्वात्मक विधी यातून लोकजीवनाचा लोकसंस्कृतीचा आणि लोकाचाराचा आविष्कार होतो. त्याचबरोबर लोकश्रद्धा, रूढीपरंपरा, लोकाचार, लोकविधी, लोकसमज आणि यातुक्रिया या सर्वांतून तत्कालीन समाजजीवन धार्मिक आणि सांस्कृतिक जीवन समजण्यास मदत होते.

संदर्भ :

१. जोशी, तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री (संपा.), 'मराठी विश्वकोश खंड २', महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश निर्मिती मंडळ, मुंबई १, प्र. आ. १९७६, पुनर्मुद्रण २०००, पृ. ३७.

२. माने लक्ष्मण 'विमुक्तायन', मौज प्रकाशन गृह, मुंबई, प्र.आ. १२ मार्च १९९७, पृ. १९

३. जोशी, तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री (संपा.), 'मराठी विश्वकोश खंड - २' उनि. पृ. ३७.

४. गोसावी, र.रा., 'पाच भक्तीसंप्रदाय' मोघे प्रकाशन, पुणे, १९७४

५. जोशी, तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री, (संपा.) 'मराठी विश्वकोश खंड - २',

उनि. पृ.३७.
६. Crappe, Alexander, 'The science of folklore, Great Britain Methuen Reprint, 1965.
७. सहस्रबुद्धे, अनिल, लोकबंध, मुंबई, लोकवाङ्मय गृह, द्वि. आ. १९८४, पृ. क्र. १८५.
८. गाडगीळ, स. रा., 'विचारमंथन', प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, प्र. आ. २ ऑक्टो. २००१, पृ. १८२.
९. कर्वे, चिं. ग., 'महाराष्ट्रातील आदिवासी लोकसाहित्य', महाराष्ट्र लोकसाहित्य समिती, पुणे., पृ. ३३.

मुस्लीम लोकवाङ्मय, सूफी संत साहित्य आणि शाहिरी वाङ्मय यांच्या मुळाशी बरोबरीच्या नात्यांनी वागविले जावे यापोटी धर्मांतरीत झालेल्या लोकांच्या जाणिवा आहेत. मुस्लीम हा शब्द धर्मवाचक नसून मराठी मुसलमान व्यक्तीच्या मानसिकतेशी, व्यक्तिमत्त्वाशी निगडित आहे. हे मन अल्पसंख्यांक मानसिकतेने वेढलेले मन आहे. हे मन मूलतत्त्ववाद, जातिव्यवस्था आणि आधुनिक शिक्षणाने प्रभावित झालेले मन आहे. हे मन आंतरधर्मिय विवाह, धर्मांतर, निवडणुका, राष्ट्रनिष्ठा, पर्सनल लॉ, समान नागरी कायदा, दंगली, पोटगी, मशिद, कब्रस्तान, पैगंबर आणि कुराण या विषयांवर संवेदनशील बनू शकते. जगताना भोवतालची व्यवस्था अडथळे निर्माण करते. मुसलमान म्हटले की त्या त्या प्रसंगाचे सारे संदर्भच बदलून जातात. हा माणूस बेकारी, गरिबी, अज्ञानाने गांजलेला असून, दंगलींनी अपंग झालेला असल्याने त्याचे मन धर्मांधाच्या जाळ्यात सहज अडकते. त्यामुळे तो धर्मांतरपूर्व शुद्रातिशूद्रांच्या स्थितीत येऊन आज शुद्रातिशूद्र बनला आहे. पण लोकशाही राज्यात आधुनिक शिक्षणामुळे या समाजात जो मध्यमवर्ग तयार होत गेला त्या वर्गाने दलित, ग्रामीण, स्त्री, आदिवासी साहित्य आणि प्रेषित महंमद पैगंबर साहेबांच्या जीवनापासून प्रेरणा घेऊन आपल्या मुस्लीम मराठी मनाच्या भावभावना, जीवन जाणिवा, संवेदनासह विचार अभिव्यक्त करु लागला. त्यामुळे मराठी साहित्यात आधुनिक मुस्लीम मराठी साहित्य प्रवाह निर्माण झालेला आहे. आधुनिक कुराण भाष्यकारांच्या दृष्टिने मुलभूत कुराणविचार काय अथवा फुले, आंबेडकरी विचार काय तो दीनदुबळ्या, वंचित मान्यवरांच्या उत्थानाचाच विचार आहे. हाच विचार या साहित्य प्रवाहाच्या मुळाशीही आहे. या प्रवाहात आज कवितेसह गीतलेखनाची आणि गझल लेखनाची समृद्ध परंपरा आहे. तसेच कथा, कादंबरी, नाटक, चरित्र-आत्मचरित्र, समीक्षा आणि अनुवादित साहित्याची निर्मिती होत आहे.

– प्रा. फ.म. शहाजिंदे
(ज्येष्ठ मुस्लीम मराठी साहित्यिक)

978-81-936658-9-3

Publication & Distributor

मुस्लीम मराठी साहित्य एक वाङ्मयीन प्रवाह
संपादक डॉ.इ.जा.तांबोळी – डॉ.शकील शेख

2018-19

मुस्लीम मराठी साहित्य
एक वाङ्मयीन प्रवाह

मुस्लीम मराठी साहित्य:
एक वाङ्मयीन प्रवाह

संपादक
डॉ.इ.जा.तांबोळी – डॉ.शकील शेख

मुस्लीम मराठी साहित्य : एक वाङ्मयीन प्रवाह
संपादक- प्रा.डॉ. इ.जा. तांबोळी, प्रा.डॉ. शकील शेख

मुद्रक
मयूर प्रिंटर्स,
सोलापूर.

© प्रा.डॉ. इ.जा. तांबोळी, प्रा.डॉ. शकील शेख

मुखपृष्ठ
इकबाल सय्यद
सोलापूर

अक्षरजुळणी
अल्ताफ कुडले,
सोलापूर

प्रकाशक
मयूर पब्लिकेशन ॲण्ड डिस्ट्रीब्युटर,
सोलापूर.

प्रकाशन तारीख : १४ मार्च २०१९

ISBN : 978-81-936658-9-3

किंमत- ३५०/-

(या पुस्तकात व्यक्त झालेली मते ही त्या त्या लेखकाची वैयक्तिक मते असून या मतांशी संपादक सहमत असतीलच असे नाही.)

मुस्लीम मराठी साहित्य चळवळ
पुढे नेणाऱ्या
तमाम साहित्यिक
व
रसिक वाचकांना..!

197

अनुक्रमणिका

१. 'मुस्लीम मराठी संतकवी आलमखान' / १
प्रा. अनुप अ. नांदगांवकर

२. मध्ययुगीन मुस्लीम मराठी संत कवी / ८
अशोक गौरीशंकर माळगे

३. शेख महंमद : एक समन्वयवादी मुस्लीम संतकवी / १५
प्रा.डॉ. संजय पांडुरंग चौधरी

४. मध्ययुगीन मुस्लीम मराठी संतकवी / २०
डॉ. देविदास श्रीमंत गुरव

५. 'मध्ययुगीन मुस्लीम मराठी संत कवी' / ३०
प्रा. नागनाथ बनसोडे

६. शहा मुंतोजी बामणी यांचा धार्मिक दृष्टिकोन / ३५
उपप्राचार्या सौ. सुरैय्या जहागिरदार

७. 'राष्ट्रीय एकात्मता' शेख मोहम्मद / ३९
डॉ. भारत विठ्ठलराव शिंदे

८. मध्ययुगीन मुस्लीम मराठी संत कवी / ४७
प्रा. लक्ष्मण बिराजदार, डॉ. प्रभाकर कांबळे

९. मध्ययुगीन मुस्लिम संत साहित्य / ५३
प्रा. सौ. यमुना कृष्णाराव जाधव

१०. संत शेख महंमदांच्या साहित्यातील इस्लाम दर्शन / ५९
डॉ. आरिफ शेख

११. गीता टीकाकार-हुसेन अंबर / ६९
प्रा.डॉ. विजय रेवजे

१२. मुस्लीम मराठी : गझल आणि परंपरा / ७१
आफताब मुजावर

१३. गोंदण : स्त्री मनाच्या भावना / ७९
कु. लावण्या नरेश आडेपू

१४. मुस्लीम कवितेतील वेदना / ८३
प्रा. भामरे युवराज देवबा

१५. मुस्लीम मराठी काव्य... / ९१
क्रांती मारूती गायकवाड

१६. फ. म. शहाजिंदे यांच्या 'निधर्मी'मधील धार्मिक विसंगती / ९५
प्रा.डॉ. बालाजी विठ्ठलराव डिगोळे

१७. १९८० नंतरच्या मुस्लीम मराठी कवितेतील जीवन-जाणिवा/१०१
प्रा. नागीमे अनुसया नागनाथ

१८. मुस्लीम मराठी कवितेमधील सामर्थ्य स्थान / १०७
प्रा. राजकुमार रंगनाथ सोनवले

१९. 'मुस्लीम मराठी ओव्या : एक अनुबंध' / ११२
डॉ.बाळासाहेब दास

२०. १९८० नंतरची मराठी मुस्लीम कविता:स्वरूप आणि वैशिष्ट्ये/ १२२
प्रा. संजय साठे

२१. मुस्लीम मराठी कवींची अशी रंगली महफील / १२९
अय्युब लतीफ नल्लामंदू

198

२२. 'जितराब' कथासंग्रह एक वाङ्मयीन दृष्टीक्षेप / १३३
प्रा. जगताप एस.एस.

२३. मुस्लीम मराठी कथा / १४२
डॉ. बबन सिद्राम गायकवाड

२४. 'व्रत' या साहित्यकृतीतील मुस्लीम समाज जीवन / १४६
सौ. विजयालक्ष्मी विजय देवगोजी

२५. मुस्लीम कादंबरी : एक चिंतन / १५१
सौ. लता माळी

२६. मुस्लीम मराठी कादंबरी / १५९
प्रा. डॉ. शिवाजी तुकाराम पाटील

२७. मुस्लीम मराठी कादंबरीचे स्वरूप / १६३
डॉ. वामन जाधव

२८. "शकील शेख यांच्या 'जंग' कादंबरीतील स्त्री प्रतिमा" / १७१
संदीप सदाशिव निर्मळे

२९. 'जरीलातील' मुसलमान प्राध्यापकांचे मनोसंवेदन / १७५
प्रो.प्रभाकर भिमराव कांबळे, प्रा.प्रमोद गुणवंत चौधरी

३०. मुस्लिमेत्तर लेखकांच्या कादंबऱ्यातील मुस्लीम चित्रण / १७९
डॉ. सारीपुत्र तुपेरे

३१. आधुनिक मुस्लिम साहित्यातील
मानवतावादी विचारधारा : काफर / १८८
प्रा. डॉ. गेजगे देविदास साधू, प्रा. यमगर दादा नारायण

३२. व्यावसायिक रंगभूमीवर मुस्लीम मराठी नाटकांचे योगदान / १९७
प्रा. नवनाथ विश्वनाथ पाटोळे

३३. शफाअत खान यांचे नाट्यलेखन : एक दृष्टीक्षेप / २०२
कु. शगुफ्ता शब्बीर तांबोळी

३४. समकालीन मुस्लीम मराठी नाटक / २०६
प्रा. डॉ. राजेंद्र खंदारे

३५. मुस्लीम मराठी आत्मचरित्रे / २१४
प्रा. नागेश मारूती झांबरे

३६. 'मला उध्वस्त व्हायचंय' या मुस्लीम
आत्मचरित्रातील स्त्री संघर्ष /२१९
डॉ. वैशाली गायकवाड

३७. आशा अपराद यांच्या आत्मचरित्राचा भाषा शैलीच्या अंगाने
अभ्यास / २२३
प्रा औदुंबर जाधव

३८. भोगले जे दुःख त्याला.. या आत्मचरित्रातील विविध
आशयसूत्रांचा शोध / २२८
प्रा. दत्ता सलगर

३९. मुस्लीम मराठी आत्मचरित्र / २३२
डॉ. प्रताप मारूती गायकवाड

४०. मुस्लीम मराठी आत्मचरित्र / २३९
प्रा. पाटील पद्मावती प्रभाकर

४१. मुस्लीम मराठी साहित्याचे सामाजिक योगदान / २४५
डॉ. अक्रम पठाण

४२. १९६० नंतरच्या मराठी साहित्यातील मुस्लीम
मराठी साहित्य एक आश्वासक वाङ्मयीन प्रवाह / २५२
डॉ. शफिक हुसेन शेख

४३. मराठी साहित्यातील इत्तर वाङ्मयी न प्रवाह आणि मुस्लीम
मराठी साहित्य प्रवाह / २६०
प्रा. सतिश सुदाम कांबळे

समकालीन मुस्लीम मराठी नाटक

प्रा. डॉ. राजेंद्र खंदारे
सहयोगी प्राध्यापक व विभागप्रमुख
स.म.शंकरराव मोहिते-पाटील महाविद्यालय, नातेपुते.

प्रस्तावना :

प्रस्तुत शोधनिबंधात मुस्लीम मराठी साहित्याची पार्श्वभूमी, मुस्लीम मराठी साहित्य म्हणजे काय? समकालीन मराठी नाटककामध्ये मुस्लिम मराठी नाटककारांनी कोणत्या प्रकाचे योगदान दिले आहे त्याचबरोबर शफाअत खान यांचे नाट्यलेखनाचा प्रवास कसा आहे याविषयीचा शोध घेऊन मराठी मुस्लिम नाटकाविषयीचे काही निरीक्षणे नोंदवण्याचा प्रयत्न केला आहे.

मुस्लीम मराठी साहित्याची पार्श्वभूमी :

१३ - १४ व्या शतकापासून मुस्लिम मराठी संतांनी मराठी साहित्याची निर्मिती केली. 'दखनी'तून लिखान झाले. जवळ जवळ ५० संत अनेक रियासतकार होऊन गेले. १९३६ पासून सय्यद अमिन यांनी 'मुस्लिम मराठी साहित्य ' हा शब्दप्रयोग केला. कोकणातील अनेकांनी कथा, कविता, कादंबऱ्या, नाटके लिहिली. महाराष्ट्रात १५ व्या शतकापासून ग्रामीण भागातून मराठीतून भक्तिगीते, ओव्या, अभंग लिहिणारे ४९ मुस्लीम मराठी कवी होऊन गेले.

स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून कोकणी मुसलमान मराठीत कॅप्टन फकीर महमंद जुळवे, हुसेनमियाँ महिमकर, अबू काझी, परवेज नाईकवडे, बशीर सावकार ते अजीज हसन पर्यंत अनेकांनी मराठीतून लेखन केले आहेत.

समाकालीन मुस्लीम मराठी साहित्य :

समकालीनतेचा अर्थ कला कोणत्याही काळात निर्माण झालेली असो जर ती आज तुमच्याशी संवाद साधू शकत असेल तर ती जिवंत आहे. आणि समकालीन आहे असे म्हणता येईल. मुस्लीम मराठी नाटकामध्ये हाताळलेले विषय हे वर्तमान काळाशी संवादी आहेत म्हणून ते समकालीन साहित्यात

समाविष्ट करण्यास हरकत नसावी. थोडक्यात सद्दकालात घडणारी कला ती समकालीन कला होय. व्याख्या इतकी सोपी असते पण तिला चिकटून भौगोलिकता, सामाजिकता, माध्यम अभिव्यक्तीची अनेक परिमाण गुंतागुंत वाढवतात.

एखादा विशिष्ट समूह अवकाश हे उरलेल्या अवकाशापासून आणि समजूतीपासून आणि धारणापासून वेगळे असणार, आत्ताही आहेत. अशा विशिष्ट धारणा आहेत याची जाणीव ज्याला आहे तो आत्ताचा समकालीन आहे. पण हे सर्वस्वी मान्य करता येणार नाही.

नव्वोदत्तरी काळ आणि समकालीनता समजून घेण्यासाठी तत्कालीन वास्तव किंवा संवेदना आधीच्या वास्तवाहून किंवा संवेदनाहून वेगळ्या होत्या का? समकालीन म्हणजे एका विशिष्ट काळातलं एकत्र असलेलं एवढ्या ढोबळपणे म्हणायचे असेल तर आत्ताचं आत्ता समकालीन १९९० मध्ये आलेलं ते १९९० चं समकालीन असं म्हणता येईल. परंतु समकालीन हे त्या त्या समाजाच्या भूगोलाबरोबर आणि त्या त्या समाजातल्या आर्थिक आणि सामाजिक विभागण्याबरोबर बघायला पाहिजे. एका काळामध्ये जगत असणाऱ्या निरनिराळ्या राजकीय अवकाशांतल्या लोकांच्या धारणा आणि समजुती या वेगवेगळ्या असणार तरीही त्यामध्ये आदिवासींपासून ते आत्ता आधुनिकोत्तर काळापर्यंत, त्यात एकमेव अशी जाणीव आहे असं म्हणायला हरकत नाही.

मुस्लीम मराठी साहित्याच्या विविध व्याख्या :

१. भाळे भा.ल. : सांप्रदायिकतेपासून मुक्त, दाहक अनुभवांनी होरपळणाऱ्या समाजाशी समरस आणि आक्रोश भाषणबाजीपेक्षा शांत, संयत आविष्कारावर भर देणारे लेखन म्हणजे मुस्लिम साहित्य होय.

२. प्रा.फकरुद्दीन बेन्नूर : मुस्लीम म्हणून मराठी प्रदेशात जगत असताना आणि धर्माने केलेले मुस्लीमपण आणि इथल्या सामाजिक वास्तवातून परंपरेने चालत आलेले भारतीय साहित्यातील गुणविशेष या दोन्हीमुळे इथल्या संवेदनाक्षम लेखकांच्या मनात ज्या जाणिवा निर्माण होतात, जो संघर्ष उभा राहतो त्याचे चित्रण करणारे साहित्य म्हणजे मुस्लिम मराठी साहित्य होय.

३. यु.म. पठाण : मुस्लीम जीवनातील सुख-दुःख व समस्यांचे चित्रण मराठी साहित्यिकांनी उभे केले पाहिजे. दलित साहित्य, ग्रामीण साहित्य, जैन साहित्य, मुस्लिम साहित्य हे साहित्यातील विविध प्रवाह आहेत.

४. फ.म. शहाजिंदे : सर्वांगीन असे मुस्लीम समाजजीवनाचे जिवं चित्रण मुस्लिम मानसिकतेवर ज्या लेखनात वास्तवाच्या पातळीवर आढळते ते मुस्लिम साहित्य होय.

५. प्रा.जावेद कुरेशी : मुस्लीम मराठी साहित्य म्हणजे सर्व मुस्लिमातील धर्मांतरीत शूद्र-अतिशूद्रांचे व्यवस्थेद्वारा होणाऱ्या सर्वांगीन शोषणाच्या विरोधातील विद्रोह होय, ज्यात समता पायाभूत असून माणूस केंद्र स्थानी आहे.

समाकालीन मुस्लीम मराठी नाट्यलेखन :

मुस्लीम मराठी लेखकांच्या मराठी लेखनाचा परिघ हळू हळू विस्तारतो आहे. स्वातंत्र्योत्तर पिढी नव्या जाणिवांसह आपल्या भावभावनांनी अभिव्यक्ती करू लागल्यामुळे कविता, कथा, कादंबरी आणि नाटक या वाङ्मय प्रकारामध्ये संख्यात्मक आणि गुणात्मक स्तरावरील मुस्लिमांची उमेदवारी उल्लेखनिय आहे. उपरोक्त वाङ्मयप्रकारापैकी नाटक हा वाङ्मयप्रकार मुस्लिम लेखकांनी कमी प्रमाणात हाताळला.

शाहीर अमर शेख यांचे 'पहिला बळी'१ हे नाटक तत्कालीन समाजव्यवस्थेचा परामर्श घेणारे महत्वपूर्ण नाटक ठरले.अजिज नदाफनींही मार्क्सवादाचा प्रभावातून नाट्यलेखन केल्याचे जाणवते. कामकरी, कष्टकरी, शेतकरी, लोकांच्या वेदनेला वाट मोकळी करून दिली. आपल्या मनातील विचार सुसंगतपणे लोकांसमोर आणण्यासाठी त्यांनी 'येथे सारे स्वस्त', 'व्यथा ही हृदयाची', 'काटेरी फूल' अशी नाटके लिहीली. या सर्व नाटकांचा विषय लोकजीवनांशी निगडीत होता. शोषणाविरोधी भूमिका आक्रमकपणे मांडणाऱ्या मुस्लिम नाटककारांमध्ये उल्लेख होतो.

शफाअत खान समकालीन नाटककार :

मराठी नाट्यक्षेत्रातील महत्त्वपूर्ण नाटककार म्हणून शफाअत खान यांचा उल्लेख उल्लेख होतो. गेल्या पंचवीस तीस वर्षात समकालीन प्रश्नांना भिडून, ऐतिहासिक सत्याचा वर्तमान समाजजीवनाशी सांधा-जोड करीत जीवनभाष्य प्रभावीपणे मांडणारे नाटककार म्हणून शफाअत खान यांच्याकडे पाहिले जाते. त्यांनी 'किस्से', 'मुंबईचे कावळे', 'भूमितीचा फार्स', 'शोभा यात्रा', 'पोपटपंची', 'गांधी आडवा येतो' आणि 'राहिले दूर घर माझे' या नाटकांचे लेखन केले. शैली आणि अभिव्यक्ती या दोन्ही स्तरावर शफाअत खान यांनी प्रयोग केले.

'राहिले दूर घर माझे' या नाटकाच्या लेखनाने शफाअत खान यांनी

व्यावसायिक रंगभूमीवर दमदार पाऊल टाकण्यात यशस्वी ठरले आहेत असे म्हणता येईल.३ या नाटकाचा विषय, मांडणी लक्षवेधी असून नाटकाचे कथानक पाकिस्तानमधील लाहोर येथे घडते. असगर वजाहत यांच्या 'जिस लहोर नही देखा' हे मूळ उर्दू भाषेतील नाटक भारत पाकिस्तान या दोन देशाच्या फाळणीवर आधारीत नाटक आहे.

फाळणीनंतर पाकिस्तानातल्या लहोर शहरातले सगळे हिंदू निघून जातात. शहरातल्या एका मोठ्या हवेलीत एका पंजाबी हिंदू म्हातारी तेवढी दंगलीत हरवलेल्या मुलाची वाट बघत थांबते. ती पाकिस्तानात थांबलेली आहे हे कुणाच्याच लक्षात येत नाही. भारतातून लाहोरमध्ये स्थलातंरीत झालेल्या एका मुसलमान-कुटुंबाला ही हवेली अलॉट होते. आणि ते कुटुंब, हिंदू म्हातारी आणि परिसरातले भले बुरे मुसलमान असा संघर्ष उभा राहतो.दोन्ही देशांमध्ये रक्तरंजित स्थलांतर घडते. धर्माचा आधार घेऊन कांही धर्मांध मंडळी हिंसार घडवू लागली. लाहोर शहरामध्ये मुस्लिम कुटुंब भारतातून येते. त्यांना एका स्थानिक भारतीयाचे घर देण्यात येते. पण त्या घरातील हिंदू स्त्री घर सोडण्यास तयार होत नाही. अशा परिस्थितीत ती स्त्री, मुस्लिम कुटुंब, धर्माचे ठेकेदार यांच्यामध्ये होणारा संघर्ष नाटककारांनी मांडलेला आहे.

ऑग्देन नॅश नावाच्या कवीच्या कवितेतील दोन ओळी - कुणीही शाळकरी पोर मुर्खासारखं प्रेम करू शकेल, पण मित्रा तिरस्कार करणं ही एक कला आहे. असगर वजाहतच्या नाटकात जात, धर्म, भाषा, प्रदेश यापेक्षा माणूस मोठा आहे हा मुद्दा येत होता. जात, धर्म, भाषा, प्रदेश या सर्व गोष्टी माणसाने आपल्या सोयीसाठी निर्माण केल्या. यापेक्षा महत्वाची आणि संपूर्ण मानव समुहाला चिरंतनरूप देणारी गोष्ट म्हणजे माणूसकी. जिथ माणूसकी हरते तीथं मानवी वर्तनाचा अध:पात होतो. अशावेळी मूल्यांची जपणुक करणे हेच भविष्याच्या दृष्टीने उपकारक ठरते. अखिल मानव जातीच्यादृष्टीने महत्वाचा ठरावा असा विचार नाटककार शफाअत खान या 'राहिले दूर घर माझे' नाटकातून मांडताना दिसतात.

महाराष्ट्राला फाळणीचा थेट अनुभव नाही. त्यामुळे फाळणीवर मराठीत साहित्य नाही. आपलं गाव सोडून दुसरीकडे निघून जाणारी माणसं बघितली त्या दुसऱ्या गावात.... घरातही माणसं, त्यांची मुलं बाळं रूजली नाहीत. आपल्याला आपल्याच माणसानं घालवून दिलं. विसरता न आलेल्यांची

भकास गावं आणि उजाड कॉलण्या हे सर्व नाटकात झिरपलं धर्माच्या नावानं विस्थापित होण्याचा मुद्दा ठळक होत गेला आहे.

हिंदू म्हातारीला आई मानलेल्या मुसलमानांना आता काय करावं असा पेच पडतो. आल्पसंख्यांकांना मारून या पेचातून सुटका करून घेता येणार नाही. शफाअत खान त्या म्हातारी स्त्रीला जिवंत ठेवून तिचा वारसा वा अनुभव छोट्या तन्नतेकडे सुपूर्द करते. आजीचा बटवा सोपविते. तिला तिरस्कारातून मुक्त करते. जात, धर्म यापलीकडे बघण्याची दृष्टी रूंदावताना दिसते.

नव्वोदत्तरी मराठी रंगभूमीचा चेहरा मोहरा बदलण्यात शफाअत खान यांच्या नाट्यलेखनाचा मोठा वाटा आहे. वास्तविक त्या आधिच्या दशकापासूनच ते मराठी रंगभूमीला अपरिचित असे नाटक घडवत होते. 'किस्से', 'मुंबईचे कावळे', 'भूमितीचा फार्स', या त्यांच्या नाटकामुळे सतीश आळेकर यांच्यानंतर अस्सल देशीवाणाची ब्लॅक कॉमेडी (विषण्ण सुखांत्मिका) लिहिणारा नाटककार मराठी रंगभूमीला सापडल्याची खात्री जाणकार रंगकर्मींना झाली. अत्यंत मिस्कीलपणे, तिरकसपणे परंतू आरपार बघत बोचकरे काढणाऱ्या त्यांच्या लेखनशैलीचा प्रत्यय व्यापक पातळीवर आला असे म्हणता येईल.

समाजातल्या विसंगती, असंगतींचा एक्स-रे काढत माणसाच्या जगण्याच्या केविलवाण्या धडपडीचा वेध शफाअत खान घेतात.

शफाअत खान यांची शैली खास त्यांचीच आहे. कथा, मिथक, लोककला यांचे प्रभाव रिचवून त्याचा आजच्या जगण्याशी सांधा जोडून घडवले आहे. नवं जगणं, बदलतं समाजवास्तव आणि त्यात हस्तक्षेप करणारी राजकीय परिस्थिती यांच्याकडे सतत विश्लेषक म्हणून बघत नाटककार म्हणून त्यावर भाष्य करण्याची आपली जबाबदारी निभावत आले आहेत. या नाटकातला अलीम म्हणतो, जेंव्हा जेंव्हा फसाद सुरू होतात तेव्हा पहिल्यांदा माझा चहाचा ठेला पेटवला जातो का सिर्फ एक रोटी मिळते मला ती देखील परत परत का लुटली जाते ? का ? मला माहित आहे नासीर साहेब, उद्या माझं पोट तर मला बोलायला लागेन याची भीती वाटते त्यांना हा अलीमचा संवाद आजच्या काळातही तितकाच परखड आणि थेट वाटतो.

'राहिले दूर घर माझे' या नाटकाविषयी अनेक अभ्यासकांनी आपापल्या दृष्टीने विचार मांडलेले आहेत त्याविषयी आढावा घेता येईल.

१. रत्नाकर मतकरी : पौराणिक नाटकापेक्षा या नाटकाचे यश मोठे.

२. विजया राजाध्यक्ष (लोकसत्ता) : दादीचा एकांत कुणाचीच पडझड होऊ देत नाही. या एकांतात मनःशांती आहे. निवृत्ती आहे. आणि निरोपही आहे. पण त्या निरोपाच्यावेळी स्वतःच्या वृत्तीच्या सगळ्या वेळी दादीने तन्नोच्या आयुष्यात रूजविलेल्या असतात. साखळी तुटत नाही. दुवे जुळत जातात. आणि जीवनाला निर्भयपणे, निर्धाने प्रतिष्ठेने पुढे नेतात.

३. एम. पी पाटील (अनुष्टुभ, १९९७) : धर्मांध क्रौर्याविरूद्ध सामान्य माणसानेच उभे केले पाहिजे. मानवी आत्मभानाने आणि आत्मबळाने आपण त्याच्याविरूद्ध ठामपणे उभे राहिलो तर त्या धर्मांधतेचा पराभव अटळ असतो. आणि मानवी आत्मभानाशी संवादी नातेबंध माणसामाणसामध्ये निर्माण होत असतो. हेच तर माणसाला हवे असते. हाच संस्कार हीच समज हे नाटक देत राहते.

शोभायात्रा हे सलग गोष्ट सांगणार नाटक नाही. ते तुटक आहे. बाबरीच्या उद्ध्वस्ततेवर आधारलेले हे नाटक आहे. त्याचा परिणाम देशभर धार्मिक दंगली उसळल्या अनेकांना प्राण गमवावे लागले. मुस्लीम लोकांची भेदरलेली मानसिकता व्यक्त झालेली आहे.

इतर समकालीन मुस्लीम नाटककार : मुस्लीम मराठी साहित्यातील कविता, कथांसह नाटक लेखन करणारे लेखक म्हणून जावेद कुरेशी यांचा उल्लेख होतो. कुरेशी यांची 'चित्कार', 'स्वातंत्र्याचे मढे', 'लादेन अभी जिंदा है', ही नाटके प्रसिद्ध झाली आहेत. या तिन्ही नाटकातून वर्तमान समाज मानसिकतेचा वेध कुरेशी यांनी घेतला आहे.४ भारतीय मुस्लीम सामाजासंदर्भात एका विशिष्ट विचारसरणीने नेहमीच आकसाची भूमिका घेतली. भारताला स्वातंत्र्य मिळाले पण फाळणीच्या वेदनाही स्वीकाराव्या लागल्या हे ऐतिहासिक सत्य तत्कालीन राजकीय अपरिहार्यतेचे फळच आहे असे म्हणता येईल.

'चित्कार'५ या नाटकाचा विषय मुस्लीमांच्या जीवनाशी निगडीत आहे. कायमपणे एका अनामिक भीतीखाली वावरावे लागणाऱ्या मुस्लीमांची अस्वस्थ मानसिकता जावेदनी या नाटकातून आधोरेखित केली आहे. कुरेशी यांनी मुस्लीमांच्या अंर्तमनातील चित्कारच व्यक्त करताना दिसतात.

ज्याच्या कृष्णकृत्यांनी एकवीसावे शतकातील पहिले दशक हादरून सोडले त्या लादेनवर आधारलेले नाटक म्हणजे 'लादेन अभी जिंदा है'६ लादेनच्या मृत्यूने ती प्रवृत्ती नाहीशी झाली नाही. लादेनचा मृत्यू झाला पण कृष्णकृत्यांची

मालिका संपलेली नाही. ही मानवतेविरूद्धतेची प्रवृत्ती संपणार कधी ? हा प्रश्न उपस्थित करून वाचकांना अंतर्मुख करतात. स्वातंत्र्य, समता आणि सर्वधर्मसमभाव यांचा संदेश देणारे नाटक आहे असे म्हणता येईल.

सलीम शेख यांनी 'आक्रोश', 'सिंहनाद', 'कमेला' अशा या विविध विषयावर नाट्यलेखन केले आहे. मुस्लीम समाजाला आत्मभान यावे, समाजाने नव्या विचारांशी जुळवून घ्यावे, जुन्या विचारांना बाजूला सारून नव्या विचारांचा स्वीकार करावा. शिक्षण हे समाजपरिवर्तनाचे शस्त्र आहे हे ध्यानात घेऊन शिक्षण घ्यावे याविषयीचा आग्रह धरणारे लेखन सलीम शेख यांनी केले आहे.

महमंद नैसर्गी यांचे 'जीवन संपले जगण्याआधी', अमिन तांबोळी यांचे 'प्रारब्ध', ग.नी. मुजावर यांचे 'त्याग', शहानवाज मुजावर यांचे 'लपंडाव', हुसेनमिया माहिमकर यांचे 'मायेची ममता' या सर्व नाटककारांच्या नाटकांनीही अपूर्व असे यश मिळवले आहे असे म्हणता येईल. याशिवाय कु.ह. नदाफ - 'माया केली बापानं घात केला लेकानं', शफी नाईकवाडे- 'डफ', बादशहा सय्यद - 'सावधान! राजकारण चालू आहे', जाफर शेख - 'पुढारी भोळा खुर्चीवर डोळा', गुलाब नदाफ - 'स्वराज्यच्या सीमेवर' इ. अनेकविध नाटककारांकडून नाटकांचे लेखन होत असल्याचे स्पष्ट होते.

निष्कर्ष :

समकालीन वास्तव तीव्रतेने मांडण्याचा प्रयत्न शफाअत खान यांनी केला. त्यांच्या नाटकामधून वेगवेगळ्या विषयांची मांडणी झाली असून वर्तमान समाजव्यवस्थेचा संदर्भ अधिक परिणामकारक त्यांनी वापरला. शफाअत खान यांनी हिंदू-मुस्लीम संबंध बाबरीचे पतन दंगली यासारख्या विषयांना अतिशय संयतपणे मांडले. जावेद कुरेशी यांची मांडणी आक्रमक आहे त्यांच्या नाट्यलेखनातून समकालीन सामाजिक वास्तव प्रखरपणे आलेले आहे.

नाटक हा साहित्यप्रकार आशय, विषय, मांडणी, अभिव्यक्ती आणि शैली या सर्वच दृष्टीने वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. मुस्लीम नाटककारांनी हा साहित्यप्रकार अधिक प्रमाणात हाताळावयास हवा. तसेच समकालीन प्रश्नांसह मुस्लीम सामाजांतर्गत असणाऱ्या विविध प्रश्नांना ऐरणीवर आणणे गरजेचे आहे. शिक्षण, निरक्षरता, मुलींचे शिक्षण, बेरोजगारी, अंधश्रद्धा, बेरोजगारी, सतत वाढत जाणारी धर्मांधता, त्यातून निर्माण होणारी मानसिकता, या सर्वांचा समाजमनावर

होणारा परिणाम लेखनातून विशेषत: नाट्यलेखनातून प्रतिबिंबीत होणे आवश्यक आहे.

संदर्भ :

१. शेख अमर, 'पहिला बळी' अभिनव प्रकाशन, मुंबई.
२. नदाफ अजिज, माझी साहित्यिक वाटचाल, सुर्या प्रकाशन, सोलापूर, २०१३.
३. खान शफाअत, राहिले दूर घर माझे, शब्दालय प्रकाशन, २०११.
४. कुरेशी जावेद, स्वातंत्र्याचे मढे, युगसंवाद, नागपूर, १९९४.
५. कुरेशी जावेद, चित्कार, युगसंवाद, नागपूर, १९९६.
६. कुरेशी जावेद, लादेन अभी जिंदा है, जावेद पाशा यांची पथनाट्य प्रस्तावित.

***

2018-2019

वाय एण्ड एम ए.के.आय.स.,

पूना कॉलेज ऑफ आर्टस्, साइन्स व कॉमर्स, कैम्प, पुणे (महाराष्ट्र)

हिंदी विभाग एवं बैंक नगर राजभाषा कार्यान्वयन समिति, पुणे, संयोजक-बैंक ऑफ महाराष्ट्र तथा

शुभचिंतक फाउंडेशन पुणे के सहयोग से आयोजित

बैंक ऑफ महाराष्ट्र
Bank of Maharashtra
(A Government of India Undertaking)

अंतरराष्ट्रीय संगोष्ठी "हिंदी लघुकथा के विविध आयाम"

विशेष सत्र -प्रयोजन मूलक हिंदी तथा हिंदी में रोजगार के अवसर

शनिवार, दि. 29 सितंबर 2018, पूना कॉलेज, कैम्प, पुणे.

प्रमाणपत्र

श्री/श्रीमती/प्रा./डॉ. दत्तात्रय महादेव साळवे, स.म. शं. मोहिते पाटिल महाविद्यालय नातेपुते

ने पूना कॉलेज हिंदी विभाग एवं बैंक नगर राजभाषा कार्यान्वयन समिति, पुणे, संयोजक-बैंक ऑफ महाराष्ट्र तथा शुभ चिंतक फाउंडेशन पुणे के सहयोग से शनिवार दि. 29 सितंबर 2018 को 'हिंदी लघुकथा के विविध आयाम' विशेष सत्र -प्रयोजन मूलक हिंदी तथा हिंदी में रोजगार के अवसर इस विषय पर आयोजित अंतरराष्ट्रीय संगोष्ठी में आलेख वाचक/प्रतिभागी के रूप मे उपस्थित रह कर सहयोग दिया।

आलेख विषय- हिंदी लघुकथा में विषय वैविध्य

डॉ. शेख मोहम्मद शाकिर	डॉ. बाबा शेख	प्रा. मोईनुद्दीन खान	डॉ. आफताब अन्वर शेख
हिंदी विभागाध्यक्ष एवं संयोजक	संयोजक, अंतरराष्ट्रीय संगोष्ठी	उपप्राचार्य, कला शाखा	प्राचार्य एवं अध्यक्ष, अंतरराष्ट्रीय संगोष्ठी

हिंदी लघुकथा के विविध आयाम

(प्रयोजनमूलक हिंदी तथा हिंदी में रोजगार के अवसर)

संपादक मंडल अध्यक्ष
डॉ. आफ़ताब अनवर शेख

कार्यकारी संपादक
डॉ. शेख मोहम्मद शाकिर
डॉ. बाबा शेख

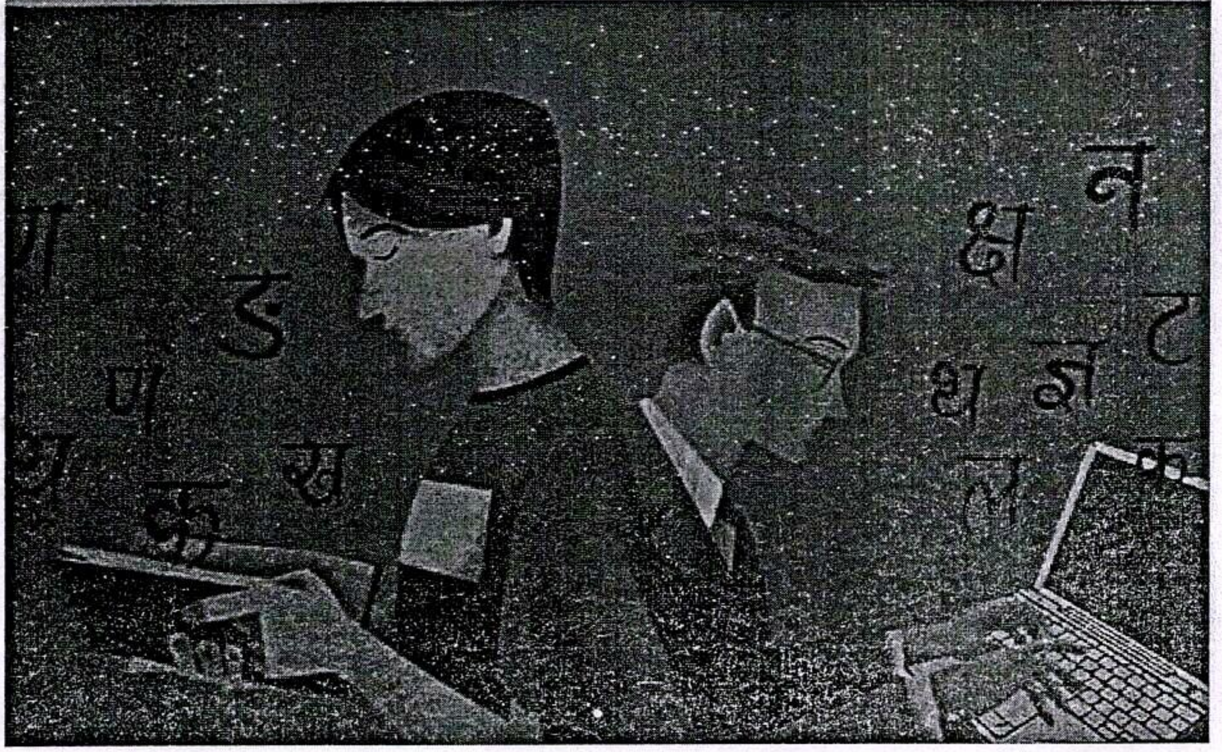

हिन्दी लघुकथा के विविध आयाम

(प्रयोजनमूलक हिन्दी तथा हिन्दी में रोजगार के अवसर)

संपादक मंडल अध्यक्ष

डॉ० आफ़ताब अनवर शेख

कार्यकारी संपादक

डॉ० शेख मोहम्मद शाकिर

डॉ० बाबा शेख

इण्टरनेशनल पब्लिकेशन

कानपुर (भारत)

ISBN : 978-93-87556-56-0

पुस्तक : हिन्दी लघुकथा के विविध आयाम

संपादक मंडल अध्यक्ष : डॉ० आफ़ताब अनवर शेख

कार्यकारी संपादक : डॉ० शेख मोहम्मद शाकिर, डॉ० बाबा शेख

प्रकाशक : इण्टरनेशनल पब्लिकेशन

6ए/540, आवास विकास हंसपुरम्, कानपुर-208021

E-mail : internationalpub09@yahoo.com

web. : www.internationalpublication.com

मो. : 9621955798

संस्करण : प्रथम, 2019

शब्द-सज्जा : रुद्र ग्राफिक्स, कानपुर

मूल्य : 995/- (नौ सौ पनचानवे रुपए मात्र)

मुद्रण : ट्राइडेण्ट इंटरप्राइजेज, नोएडा

49. हिंदी लघुकथा में विषय वैविध्य — 183
प्रा. राजेंद्र दशरथ जमदाडे

50. हिंदी दलित लघुकथाएँ — 186
डॉ. सुरेश तायडे

51. हिन्दी लघुकथा में विषय वैविध्य — 191
प्रा. दत्तात्रय महादेव साल्वे साळवे

52. हिंदी लघुकथा में नई समस्याएँ — 194
सायली गौतम डोल्स

53. लघुकथा में समस्याएं परिवेश एवं रचना प्रक्रिया — 198
सीमा असीम सक्सेना

54. वैश्विक जातक की लघुकथाएँ : वर्तमान परिप्रेक्ष्य — 202
डॉ. शशिकांत सोनवणे 'सावन'

55. हिन्दी लघुकथा में विषय वैविध्य — 206
शेख अब्दुल बारी, अब्दुल करीम

56. युगल किशोर की लघुकथा 'डूबते लोग' में नैतिक मूल्य — 209
प्रा. डॉ. सुनिता रविंद्र सूर्यवंशी

57. हिंदी लघुकथा में विषय वैविध्य — 212
प्रा. डॉ. सौ. सुरैय्या इसुफअल्ली शेख

58. प्रयोजनमूलक हिंदी के विविध आयाम — 215
प्रा. डॉ. सुषमा कोडे

59. अंजु दुआ जैमिनी के लघुकथा में बदलता परिवेश — 220
डॉ. विजयकुमार एस. वैराटे

60. हिंदी लघुकथा में चित्रित समस्याएँ — 223
प्रा. डॉ. वनिता त्र्यंबक पवार

61. हिंदी लघुकथा में विविध विमर्श — 226
प्रा. डॉ. वसंत माळी

62. प्रयोजनमूलक हिन्दी और रोजगार — 230
योगेश कुमार सिंह

63. प्रयोजनमूलक हिंदी एवं हिंदी में रोजगार के अवसर — 234
डॉ. वैशाली सुधाकर झगड़े

64. हिंदी लघुकथा : प्रवासी साहित्य के संदर्भ में — 239
अनुपमा तिवारी

65. लघुकथा का स्वरूप — 242
डॉ. अशोक मर्डे

51

हिन्दी लघुकथा में विषय वैविध्य

प्रा. दत्तात्रय महादेव साळवे

लघुकथा 'यह शब्द' लघु 'और' कथा इन दोनों शब्दों के सहयोग से बना है। 'लघुकथा' यह शब्द 'संस्कृत' भाषा से आया है । 'लघु' का अर्थ है 'छोटा।' 'छोटा' इस शब्द का पर्याय – अनु, हल्का, कमजोर आदि । साथ ही 'लघु' यह शब्द किसी एक विशिष्ट भाव का प्रकटीकरण करता है। इसके द्वारा बाह्य आकार के साथ–साथ अंतरिक भावात्मकता गहराई के साथ व्यक्त करती है। आज के जमाने में 'लघु' शब्द बड़ा व्यापक बन गया है । जैसे लघु कहानी, लघु उपन्यास, लघु वार्ता आदि।

इसके बाद, 'कथा' का अर्थ है 'कहना'। जिस कथावस्तु में क्रमबद्धता, अथवा भावनात्सकता का प्रभाव हो उसे ही 'कथा' कहा जाता है ।

लघु जैसे – कनिष्ठ, इस्ट, हल्का, छोटा, संक्षिप्त, चंचल, सरल, कोमल, प्रिय आदि । डॉ. रामचंद्र वर्मा के मतानुसार "लघु–जो बड़ा न हो, छोटा जिसमें उग्रता या तीव्रता न हो निःसार, तुच्छ।"

'लघुकथा' का दुसरा शब्द 'कथा' है । 'कथा' का अर्थ है – कहना, इसका संबंध कथन से होता है । 'कथन' यह शब्द हमेशा अतीत अथवा घटित घटनाओं के साथ जुड़ा होता है । साथही कथा उसे कहते है की, जिस कोई अंश वास्तविक, सत्य हो और कुछ अंश काल्पनिक होकर लोगों के सामने विस्तार के रुपमें सुनाया जाता है । तभी तो 'लघुकथा' इस शब्द के बारें में कहा जाता है कि, "कथा का अर्थ यह है कि कही हुई बात । प्राचीन काल में लघुकथा को 'गल्प' नाम से जाता है । इंग्रजी भाषा में इसे ' Short Story' कहा जाता है ।

'लघुकथा' इस विधा को अनेक विद्वानों ने इसे परिभाषा में बाँधने का प्रयास किया है वह निम्नानुसार –

1) डॉ. शंकर पुणतांबेकर – डॉ. पुणतांबेकर एक सर्वश्रेष्ठ 'लघुकथा' के लेखक है । यह 'लघुकथा' के बारे में कहते है कि, "लघुकथा आकार में लघु होती है । आकार में लघु होते हुए भी यह किसी भी अन्य विधा से प्रभाव में कम नहीं । बाहर अन्य विधा से जुडे भले ही इसे स्वीकार न करें । लघुकथा को कम–से–कम शब्दों में सशक्त अभिव्यक्ति कहा गया है ।"

2) जानकी वल्लभशास्त्री – शास्त्रीजी 'लघुकथा' परिभाषा बताते हुए कहते कै कि, जैसे महाकाव्य के अंशिक गुणों से युक्त काव्य को 'खंडकाव्य' अथवा 'गीतीकाव्य' कहा जाता है उसी प्रकार कथा शिल्प के आरंभ से चरमबिन्दु तक के अनेक तत्वों को प्रभावशाली ढंग से आत्मसात कर जो विधा प्रकाश में आई उसे ही लघुकथा कहते है ।"

इन दोनों विद्वानों के अलावा 'लघुकथा' की परिभाषाएँ स्पष्ट करनेवाले डॉ. ओमानन्दजी, डॉ. सतीशराज पुष्कर, बिष्णु प्रभाकर, डॉ. सतीश दुबे, पृथ्वीराज आरोडा, महाप्रसाद जैन, डॉ. कमल चोपड़ा, विक्रम सोनी, डॉ. माहेश्वर, डॉ. श्रीपती पुष्पा बसल, परवेज रहमानी आदि है।

'हरिशंकर परसाई' ने अनेक प्रकार का साहित्य लिखा है । मगर उनका लघुकथा के क्षेत्र में बड़ा ही योगदान है । इनके कहानियों की संख्या करीब तीनसौ से ज्यादा है । इनके हरएक कहानियों में अलग–अलग विषयों को उपस्थित करने का प्रयास किया है । हरिशंकर परसाई कहानी संग्रह के व्यंग्य कहानियों में से यह एक प्रसिद्ध लघु कहानी है । इस कहानी संग्रह में 'वैष्णव की फिसलन' यह एक लघु कहानी के रूप में प्रसिद्ध है। इस कहानी में राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक आदि क्षेत्रों के साथ–साथ धार्मिक क्षेत्र में भी भ्रष्टाचार होता है । इस विषय को लेखक ने दिखलाने का प्रयास किया है। समाज में होनेवाले पाखंडी लोग धर्म के प्रमुख, मठो–मंदिरों में एक अधिकारी के रूप में बने हुए है । ऐसे लोगों ने ही धर्म को अपने व्यवसाय के साथ जोडने का प्रयास किया है । धर्म को व्यवसाय के साथ जुडना यह लोग संयोग मानते है । अपने धार्मिक कहलानेवाले लोग अलग–अलग देवी–देवताओं के मंदिर बनवाकर काले धंधे से दो नंबर के द्वारा पैसा इकट्ठा करते है । लेकिन इकट्ठे हुए पैसों पर जब इन्कम टैक्स की नौबत आती है तभी इसी पैसे के द्वारा एक अच्छा सा होटल खोलकर काले पैसों को एक नंबर का पैसा बनवा देते है । ऐसी दोनों तरफसे जिन्दगी जीनेवाले लोगों की लेखकने खिल्ली उडायी है ।

इस 'लघुकथा' में एक वैष्णव भक्त ने भगवान विष्णु का मंदिर बनवाया है । इस मंदिर के सामने बैठकर सूदखोरी का व्यवसाय करता है । यह भक्त भगवान के सामने बैठकर सिर्फ दो घंटे ही पूजा–अर्चा करता है । जब लोग भगवान के दर्शन के लिए आते है तभी पास रखी हुई दानपेटी में कुछ–न–कुछ पैसा डालते है । ऐसा करके इनके पास बहुत पैसा इकट्ठा हो गया । तभी वह भगवान के सामने हाथ जोडकर कहता है कि, प्रभु आपके ही आशिर्वाद से मेरे पास इतना सारा दो नंबर का धन इकट्ठा हो गया है । अब मैं इसका क्या करूँ ? आप ही रास्ता बताइए । मैं इसका क्या करूँ ? प्रभु, कष्ट हरो सबका ।31 तभी भक्त के अंतरआत्मा से आवाज आती है – अधम, माया जोडी है तो माया का उपयोग भी सीख । तू एक बड़ा होटल खोल । आजकल होटल बहुत चल रहें है ।31 अर्थात यहाँ ज्यादा आया हुआ पैसों का विषय भक्त के सामने आता है ।

वैष्णव भक्त ने अपने भगवान का आदेश का पालन करके एक विशाल शुद्ध शाकाहारी होटल खोल देता है । तभी इस होटल में अधिक भीड होने लगी और जादा पैसा आने लगा । लेकिन यहाँ आनेवाले कुछ ग्राहकों में कई ग्राहक शुद्ध शाकाहारी के साथ–साथ नॉनव्हेज की भी माँग करने लगे । तभी वैष्णव भक्त धर्म संकट में पड गया । ऐसे समय में वह भगवान के सामने हाथ जोडकर कहने लगा की यहाँ आनेवाले ग्राहक नॉनव्हेज की माँग करते है हे प्रभू मैं क्या करूँ ? तभी भक्त के शुद्ध आत्मासे आवाज आयी – हे मूर्ख गांधी से बड़ा वैष्णव इस युग में कौन हुआ है ? गाँधी का भजन है वैष्णव जन तो तेणे कहिए, जे पीर पराई जाणे रे कर करो तू इस होटल में रहनेवाले की पीर क्यों नहीं जानता ?उन्हें इच्छानुसार खाना नहीं मिलता। इनकी पूर तू समझ और इस पीर को दूर कर ।32 तभी से वैष्णव भक्त ने ग्राहक के माँगनुसार होटल में गोश्त रखने की शुरूवात की। अर्थात यहाँ होटल में आनेवाले ग्राहकों के माँग के

अनुसार खाना देना इस विषय को दिखलाने का प्रयास किया गया है । इसी दिनसे इस होटल में ग्राहकों की अधिक भीड होने लगी । कई दिन बीत जाने के बाद ग्राहक इस गोश्त को ठीक ढंग से पचाने के लिए इस होटल में दवाई अर्थात शराब की माँग करने लगे। तभी वैष्णव भक्त अपने भगवान के सामने हाथ जोड़कर ग्राहक की माँग को रख देता है। तभी भक्त के शुद्ध आत्मा से आवाज निकलती है कि, हे मूर्ख, तू क्या बिठाना चाहता है ? देवता 'सोमरस' पीते थे । वही सोमरस यह मदिरा है । इसमें तेरा वैष्णव धर्म कहाँ भंग होता है। सामवेद में तिरसठ श्लोक सोमरस अर्थात मदिरा की स्तुति में है । तुझे धर्म की समझ है या नहीं ।33 भगवान के अनुमती से वैष्णव भक्तने अपने होटल में मदिरा रखने से ग्राहक अधिक आने लगे । अर्थात यहाँ वैष्णव भक्त व ग्राहक के माँगके अनुसार अपने होटल में शराब रखी अर्थात यहाँ व्यसन के विषय को दिखलाने का प्रयास किया गया है । बाद में इसी होटल में आकर लोक नॉनव्हेज खाते, शराब पीते, मगर यही खाने–पीनेवाले ग्राहक अपने अपने सामने, नजदीक नाचरंग की भी माँग करते है। तभी यह वैष्णव भक्त फिर एक बार प्रभू के सामने हाँथ जोड़कर ग्राहक की माँग रखने का प्रयास करता है तभी भक्त के शुद्ध आत्मासे आवाज आती है कि, मूर्ख, कृष्णावतार में मैंने गोपियों को नचाया था । चीर हरण तक किया था । तुझे क्या संकोच है ?33 तभी से प्रभू का और ग्राहक के माँग के अनुसार वैष्णव भक्त ने अपने होटल में डान्सबार का भी आयोजन किया। अर्थात यहाँ बड़े–बड़े शहरों में व्यवसाय के खातीर चलनेवाले डान्सबार इस विषय को सामने लाने का प्रयास लेखकने किया है । तभीसे इस होटल में पुलिस से बचकर चुपचाप यहाँ सुंदर–सुंदर नारियों का डान्सबार शुरू कर दिया । तभी से इस होटल में ग्राहकों की अधिक भीड होने लगी । वैष्णव धर्म भी बराबर निभा रहा और होटल में सब चलता ही रहा । हमारे देश में होनेवाली पुलिस जो अवैध व्यवसाय को रोकने वाले, नारियों पर होनेवाले अन्याय को रोकनेवालों के आँखों से बचाकर यह सब व्यवसाय चलता है इस विषय को भी सामने लाने का प्रयास लेखकने किया है ।

इस कहानी को देखने से हम यह कहते है कि, आज के धर्मप्रमुख ही धर्म के नाम पर अनेक प्रकार के काले धंदे करते है और इस काले धंधों में भगवान को भी हिस्सेदार बनाते है । आज के धर्म प्रमुख अपने काले धंदे के द्वारा मिले हुए पैसों में से पच्चीस फीसदी पैसा भगवान को भेंट के रूप में चढाते है और वे अपने पापों से मुक्त हो जाते है । यहाँ वैष्णव भगवान के नामपर अपने होटल में ग्राहकों के माँगनुसार – गोश्त, शराब, कैबरे (डान्स), औरते आदि काले धंधे करता है ।

संदर्भ

1. हिंदी लघुकथाओंमें व्यंग – डॉ. महादेव काशिनाथ कलशेट्टी, प्रकाशन – शुभव पब्लिकेशन, कानपुर – 208021
2. परसाई कि प्रतिनिधी व्यंग्य कहानियाँ – हरिशंकर परसाई प्रकाशन – राजकमल प्रकाशन – नयी दिल्ली, पटना

सहकार महर्षि शंकरराव मोहिते–पाटील महाविद्यालय, नातेपुते
जिला – सोलापुर (महाराष्ट्र)

"Sa Vidhya Ya Vimuktaye"

Sahkar Maharshi Shankarrao Mohite-patil Pratisthan Shankarnagar, Akluj Sanchalit

Sahakar Maharshi Shankarrao Mohite-Patil Mahavidyalaya, Natepute

(Affiliated to Punyashlok Ahilyadevi Holkar Solapur University, Solapur)

Tal. Malshiras, Dist. Solapur (Maharashtra) Pin - 413109

Hon. Pratapsinh Shankarrao Mohite-Patil
B.A.(Hons.) Economics
Founder President
Ex. Member of Parliment (Loksabha) Solapur (M.S.)
Ex. State Minister for Co-operation Maharashtra State

Hon. Padmajadevi Pratapsinh Mohite-Patil
B.Sc.(Hons.) Zoology
Chairperson - Local Managing Committee,
President - Sahkar Maharshi Shankarrao Mohite-patil Pratisthan Shankarnagr, Akluj
President - Higher Education Sevabhavi Santha, Solapur

Principal - Dr. Chandrakant Kolekar
M.Sc. M.Phil. Ph.D.

Outword No.

Date :-

Key Indicator 3.3 Research Publication and Awards

3.3.2 Number of books and chapters in edited volumes/books published and papers published in national/ international conference proceedings per teacher during year

2019-2020

Sr. No.	Name of the teacher	Title of the book/chapters published	Title of the proceedings of the conference	Name of the conference	National / International	Year of publication	ISBN/ISSN number of the proceeding
1	Prof. Dr. R. J. Khandare	Karmveer Bhaurao Patil Aani Tyanche Shaikshanik Karya (Chapter in Book)	0	0	National	2019-2020	ISBN:978-93-5346-532-2
2	Prof. D. M. Salave	Dr. Usha Yadav ke Upanyas "Amavasya ki Rat " Me Andha Vishwas ke Shikar Nari (Chapter in Book)	0	0	National	2019-2020	ISSN:0974-0002
		Sahitya Samaj Evam Sanskriti (Balsahitya) (Chapter in Book)	0	0	International	2019-2020	ISSN 23199318
		Hidi ke Vikas Me Stri Vimarsh Ka Yogdan	0	0	National	2019-2020	ISBN:978-81-942920-1-2

Principal
S.M. Shankarrao Mohite-Patil College, Natepute Dist. Solapu

19-20 RTK

ISBN 978-93-5346-532-2

Karmaveer

रयत शिक्षण संस्थेची वाटचाल आणि पद्मविभूषण मा. शरदरावजी पवारसाहेब यांचे देशाच्या विकासातील मौलिक योगदान

संपादक : प्राचार्य डॉ. गणेश ठाकूर

रयत शिक्षण संस्थेचे

महात्मा फुले कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय

पनवेल, जि. रायगड – ४१० २०६

नॅक पूनर्मूल्यांकनात 'अ' दर्जा • मुंबई विद्यापीठाचा उत्कृष्ट महाविद्यालय पुरस्कार

Scanned with CamScanner

ISBN : 978 - 93 - 5346 - 532 - 2
प्रकाशन वर्ष : २०१९-२०२०

प्रकाशक :
प्राचार्य,
महात्मा फुले कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय,
पनवेल, जि. रायगड

फोन : ०२२-२७४५२६५१
ई-मेल : prinmpascpanvel@yahoo.co.in
वेबसाईट : www.mpasccollege.edu.in

अक्षरजुळणी : गौरव आर्टस्, डोंबिवली
मुद्रक : गौरव आर्टस्, डोंबिवली
मुखपृष्ठ संकल्पना : श्री. गौरव खांडेकर
मो. नं. : ९८३३१ ५३७२६

CamScanner

रयत शिक्षण संस्थेची वाटचाल आणि पद्मविभूषण मा. शरदरावजी पवारसाहेब यांचे देशाच्या विकासातील मौलिक योगदान

संपादक :
प्राचार्य डॉ. गणेश ठाकूर

• • •

सहसंपादक :
डॉ. पांडुरंग भोसले
डॉ. प्रशांत नलावडे
प्रा. प्रदीप कांबळे

CS Scanned with CamScanner

१७. मा. शरदरावजी पवारसाहेब आणि रयत शिक्षण संस्था ४८
प्रा. विजया ठाकूर
१८. मा. शरदरावजी पवारसाहेब यांचे महिलाविषयक धोरण ५१
डॉ. नीता भिसे-ढावरे
१९. शरद पवार यांचे शैक्षणिक योगदान ५३
डॉ. पौर्णिमा शिरिष कोल्हे
२०. रयत शिक्षण संस्थेचे ग्रामीण विकासातील योगदान - एक दृष्टीक्षेप ५६
डॉ. प्रफुल्ल वशेणीकर, डॉ.यशवंत उलवेकर
२१. मा. शरदरावजी पवारसाहेब यांचे महिलाविषयक धोरण ५९
डॉ. राजेंद्र बावळे
२२. कर्मवीर भाऊराव पाटील आणि त्यांचे शैक्षणिक कार्य ६१
डॉ. राजेंद्र खंदारे
२३. रयत शिक्षण संस्थेची वाटचाल ६४
प्रा. रमेश जाधवर
२४. शरद पवार : एक शेतीतज्ज्ञ ६६
डॉ. रेशमा दिवेकर
२५. लोकनेते शरद पवारसाहेब : एक आकलन ६९
डॉ. संजय मेश्री
२६. सत्यशोधक विचारधारेचे पुरस्कर्ते : मा. शरदचंद्रजी पवारसाहेब ७४
डॉ. संजय नगरकर
२७. रयत शिक्षण संस्था वाटचालीत श्रीमंत मालोजीराजे यांचे योगदान ७६
डॉ. संतोष कदम
२८. मा. शरदरावजी पवारसाहेब यांचे समाजकारण आणि राजकारण ७९
प्रा. दादा साठे
२९. मा. शरदरावजी पवार यांचा स्त्रीविषयक दृष्टिकोन ८१
डॉ. सीमा नाईक - गोसावी
३०. मा. शरदरावजी पवारसाहेब यांचे महिलाविषयक धोरण ८३
प्रा. श्याम डावळे
३१. मा. शरदरावजी पवारसाहेब यांचे कृषिविषयक धोरण ८५
प्राचार्य डॉ. सौ. शोभा इंगवले
३२. शरद पवार यांचे क्रीडाविषयक धोरण ८९
डॉ. स्मिता ढावरे

Scanned with CamScanner

कर्मवीर भाऊराव पाटील आणि त्यांचे शैक्षणिक कार्य

डॉ. राजेंद्र खंदारे
स.म.शंकरराव मोहिते-पाटील महाविद्यालय, नातेपुते

राजर्षि शाहू महाराजानी सक्तीचे व मोफत शिक्षण १९१२ सालीच कार्यान्वित केले. शाळेत येणाऱ्या मुलांना भाकरी, शाळेत न पाठविणाऱ्या पालकांना शिक्षा.बहुजन समाजातील जाती-जमातीतील मुलांसाठी अनेक वसतिगृहे सुरु केली. शाहू महाराजांनी केलेल्या शैक्षणिक कार्यामुळे महाराष्ट्रातील शिक्षणाची प्रत्यक्षात अंबलबजावणी सुरु केली. महात्मा फुलेंनी बहुजनाच्या मागास राहण्याचे कारण शिक्षण नसणे हे आहे व विकासाचा मार्ग शिक्षणच आहे हे तत्त्व मांडले.१ यातूनच उपेक्षितांच्या शिक्षणाला गती देण्यासाठी पुढे आले त्यामध्ये ज्यांना आपण महाराष्ट्राचे कर्मवीर म्हणतो ते कर्मवीर भाऊराव पायगौंडा पाटील उर्फ आण्णा होय. शोषणाच्या बेड्या तोडायला लोकलढयाबरोबरच शिक्षण हे महत्त्वाचे हत्यार आहे ही जाणीव सर्व लोकचळवळीना मिळाली ती केवळ महात्मा फुले यांच्यामुळेच.

छत्रपती शाहू, म.फुले, आंबेडकर यांचा शैक्षणिक वारसा :

कर्मवीर, पद्मभूषण डॉ. भाऊराव पाटील यांचे कार्य हा महाराष्ट्रातील शैक्षणिक वाटचालीतील सर्वात महत्त्वाचा टप्पा आहे. शिक्षणावर भाष्य करण्यापेक्षा गावोगावी पायी फिरून भाऊरावांनी दुर्गम ठिकाणी शाळा सुरु केल्या. कोणत्याही देणग्यांची वाट न पाहता केवळ श्रमाच्या आधारे त्यांनी शाळा उभारून ग्रामीण शिक्षणाला खऱ्या अर्थाने गती दिली. महाराष्ट्रात आज बहुजन समाजातील मध्यमवर्ग, उच्चशिक्षितवर्ग व राजकारण, समाजकारण, अर्थकारण यांचे वाढते प्रमाण हे भाऊरावांच्या प्रयत्नाचे फळ आहे असे म्हणता येईल.[२] १९ व्या शतकात म.फुले यांनी शिक्षणाचे महत्त्व स्पष्ट करताना म्हणतात,

विद्येविना मती गेली, मतीविना नीती गेली,
नीतीविना गती गेली, गती विना वित्त गेले ,
वित्त विना शुद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले.

बहुजन समाजातल्या मागासलेपाणाचे नेमके कारण त्यांनी अविद्येत शोधले होते. डॉ. बाबासाहेब शिक्षणाचे महत्त्व सांगताना ते म्हणतात, शूद्रांना सांगण्याजोगा आहे एकच मार्ग हा, शिक्षणाने मनुष्यत्व मिळते व पशुत्व घटते पहा.[३]

महाराष्ट्रातील खेडोपाडी माध्यमिक शाळा ही लोकसहभागानेच सुरु होऊ शकते. कर्मवीर भाऊराव पाटीलांनी गावोगावी लोकसहभाग व श्रमदानावर शाळा उभ्या केल्या. श्रमदानाने त्यांनी शाळा उभ्या केल्या त्यामुळे त्या शाळांना लोकसहभागाचे बळ लाभले. सावकार, धनदांडगे याच्यापुढे झुकावे लागले नाही. इमारतीसाठी फोडलेल्या दगडाकडे बघून These are my dollar's[४] असे ते ठामपणे म्हणू शकले.

कर्मवीर, पद्मभूषण डॉ. भाऊराव पाटील यांचा जन्म कोल्हापूर जिल्ह्यातील कुंभोज या गावी दि. २२ सप्टे १८८७ मध्ये झाला. कर्मवीर भाऊराव पाटील हे समाजसुधारक व शिक्षण प्रसारक होते. मती, नीती,गती, आणि वित्त गेले. यामुळे शूद्र खचले. हे सर्व केवळ अविद्यने केले. असे महात्मा फुले यांनी सांगितले आणि तेव्हापासूनच सामाजप्रबोधनाची क्रांतिकारक चळवळ सुरु केली. ही प्रेरणा घेऊन कर्मवीर भाऊराव यांनी शिक्षणकार्य सुरु केले. सामान्य माणसापर्यंत शिक्षण पोहचले पाहिजे ही शाहू महाराजांची व महात्मा फुले यांची भूमिका प्रत्यक्ष कृतीत आणण्याचे कार्य कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी केले. ते मुळातच सत्यशोधक समाजाचे सदस्य होते. त्यांच्या विचारावर महात्मा फुले यांचा पगडा होता. शिवाय अन्याची चीड आणि न्यायाची चाड हे ब्रीद छत्रपती शाहू महाराजांपासून शिकल्याने त्यांच्या शैक्षणिक कार्याला अधिकच गती मिळाली असे म्हणता येईल. शिक्षणकार्याशिवाय दुसरे कोणतेच कार्य पवित्र त्यांनी मानले नाही. बहुजन समाजातील मुलांना शिक्षण घेता यावे, आपल्या भोवतालच्या अज्ञान आणि गरिबी, जातीभेद व त्याच्यापासून होणारे अन्याय, अस्पृश्यता व त्याने केलेले गुलामीकरण या सर्व गोष्टी पाहून गेल्या शतकात महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी सत्यशोधक चळवळीचा झेंडा रोवला आणि स्वतःच्या अनुभवाने तीच परिस्थिती आपल्या आसपास आहे हे पहिल्यानंतर महात्मा फुलेंनी जे केले तेच कार्य करण्याचा निश्चय केला.

शिक्षणाला श्रमाची जोड :

श्रम आणि मनाचा निर्धार याच साधनाच्या आधारे प्रतिकूल परिस्थितीवर मात करून उपेक्षित, वंचित दुर्बल घटकाकरिता विकासाचे काम हाती घेतले.अस्पृश्यतेची दरी केवळ कायद्याने संपुष्टात येणार नाही याची जाणीव ठेवूनच या सामाजिक समस्यांकडे व्यापक अशा सामाजिक दृष्टिकोनातून पाहिले. आर्थिक व सामाजिक विषमतेविरुद्ध लढण्यासाठी शिक्षणाशिवाय दुसरे

Scanned with CamScanner

अनुक्रमणिका

१. संपादकीय
प्राचार्य डॉ. गणेश ठाकूर ६

२. प्रस्तावना
डॉ. अनिल पाटील, चेअरमन, रयत शिक्षण संस्था, सातारा ९

३. रयतेचा कोहिनूर : पद्मविभूषण मा. खा. शरदरावजी पवारसाहेब
प्राचार्य डॉ. गणेश ठाकूर १३

४. मा. शरदरावजी पवारसाहेब यांचे समाजकारण आणि राजकारण
प्राचार्य डॉ. के. एच. शिंदे १८

५. कृषी-औद्योगिक व ग्रामीण विकासाचे शिल्पकार : मा. खा. शरदरावजी पवार
डॉ. अनिलकुमार वावरे , प्रिं. डॉ. शिवलिंग मेनकुदळे २१

६. रयत शिक्षण संस्था : आधुनिक शिक्षणाची प्रयोगशाळा
डॉ. पांडुरंग भोसले २४

७. रयत शिक्षण संस्थेची महाराष्ट्राच्या प्रबोधन चळवळीतील वाटचाल
डॉ. अनिल बांगर २६

८. भारताचे माजी संरक्षण मंत्री मा. शरदरावजी पवारसाहेब
डॉ. अशोक आढाव, कु. प्रियांका आढाव २८

९. सहकार क्षेत्राचे क्रांतीसूर्य - शरद पवार
प्रा. सुचिता औंधकर ३०

१०. रयत शिक्षण संस्थेचे मोखाडा परिसरातील शैक्षणिक योगदान
डॉ. बलवंत मगदूम ३२

११. माणूसपण जपणारं दुर्मिळ व्यक्तिमत्त्व शरद पवारसाहेब
प्रा. चिंतामण धिंदळे ३४

१२. पवारसाहेब यांचे महिलाविषयक विचार
डॉ. रमेश पोळ ३६

१३. कर्मवीर भाऊरावांचा शिक्षकांबद्दलचा दृष्टिकोन
गणेश खैरे ३८

१४. कर्मवीरांचा वारसा जपणारे शरदचंद्रजी पवारसाहेब
डॉ.काशिनाथ सोलनकर ४०

१५. कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे एक निष्ठावंत अनुयायी-कर्जतचे दादा पाटील
प्रा. भास्कर मोरे ४३

१६. शरद पवारसाहेब यांचे क्रीडाविषयक धोरण
प्रा. सारीका युवराज धनवटे ४६

CS Scanned with CamScanner

प्रभावी साधन नाही याची जाणीव त्यांना झाली त्यातूनच विद्यार्थी वसतिगृहाची मुहूर्त मेढ रोवली गेली. गरिबी दूर होण्यासाठी शिक्षणाचा प्रसार आणि अस्पृश्यता निवारण ह्या दोन गोष्टींवर अधिक भर दिला. ग्रामीण भागात शिक्षण पोहोचल्याशिवाय परिवर्तन होऊ शकणार नाही हे ओळखूनच रयत शिक्षण संस्था ही कल्पना सुचली असे म्हणता येईल. स्वतःच्या मालकीची जमीन करणाऱ्या शेतकऱ्याला रयत म्हटले जाते.

स्वातंत्र्योत्तर काळात रयत शिक्षण संस्थेचे संस्थापक कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी श्रमसंस्कारचे महत्त्व मानले. या श्रम संस्काराविषयी संस्थेचे कार्याध्यक्ष रावसाहेब शिंदे म्हणतात, रयत शिक्षण संस्थेत कर्मवीरांनी श्रमसंस्कृतीची जोपासना केली... श्रम करणाऱ्या सर्वच व्यक्ती समान. समानतेचे शील श्रमाच्या पायावर जोपासले जाणारे समानतेचे शील अतिशय मोलाचे आहे, हे कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी हेरले. शेतात आणि उद्योगात राबणारा समाज त्यांच्या दिव्यचक्षुंपुढे उभा होताच. माणसाने मीपणा, अहंभाव आणि स्वत:विषयीचा श्रेष्ठत्वाचा विचार सोडल्याशिवाय समानतेचे शील जोपासले जाणे शक्य नाही ही गांधीजींची शिकवण ते घेत होते. श्रमाचे असे संस्कृतीच्या विकासाशी अतूट नाते होते.५

समाज हा एकसंध राहिला पाहिजे तो जातीधर्मात अडकता कामा नये. माणसा-माणसामधील वा जाती-धर्मातील दुही समाजाचे नुकसान करते. विषमतेची पेरणी करणारी दुही संपवायची असेल तर शिक्षणाशिवाय पर्याय नाही. याची जाण असणाऱ्या कर्मवीरांनी एकसंधपणे शैक्षणिक संस्था उभा करण्याचे कार्य हाती घेतले.

रयत शिक्षण संस्था ही आज देशभर नामवंत संस्था म्हणून कार्य करीत आहे. रयत शिक्षण संस्था म्हणजे सामाजिक परिवर्तनाची एक प्रयोगशाळाच आहे असे म्हटले तरी वावगे ठरू नये. या संस्थेमधून अनेक विद्यार्थी शिक्षण घेऊन पुढे आले. त्यांच्या जीवनामध्ये परिवर्तन घडून आले. हे वैयक्तिक परिवर्तन असले तरी ते एका अर्थाने सामाजिक परिवर्तनच होय. मुळातच या रयत शिक्षण संस्था बहुजनातील मुलामध्ये शिक्षणाविषयी आवड निर्माण करून ते वाढविणे, गोरगरीब मुलांना मोफत शिक्षण, अयोग्य असणाऱ्या रुढीना दूर करून त्यांना विकासाच्या वाटेवर आणणे, सर्व मुले काटकसरी, स्वावलंबी उत्साही बनविण्याचा प्रयत्न करणे आणि कमवा आणि शिका या हेतूने प्रेरित होऊन ही संस्था स्थापन करण्यात आली आहे.

स्वावलंबी शिक्षण :

तळागाळातील गोरगरीब मुले शिक्षण घेऊन आपल्या कुटुंबाला दारिद्र्यातून बाहेर काढावे अशी तळमळ असणाऱ्या कर्मवीरांनी 'झोळी योजना' उपक्रम राबवून गोरगरीबांच्या व दलितांच्या आत्मविश्वासाची ज्योत पेटवली. अविद्येवर विजय मिळविण्याचे व विद्येचे राज्य गरिबांघरी आणण्याचे स्फुलिंग प्रज्वलित केले. चारित्र्यशील संस्कारशील शिक्षण मिळावे या करिता ते दक्ष राहिले. नवा समाज, नवा माणूस निर्माण व्हावा त्याच बरोबर शिक्षणातून सामाजिक बांधिलकीपेक्षा सामाजिक सामिलकी निर्माण झाली पाहिजे असे त्यांना मनोमन वाटत होते. समाजात जी विषमता आहे ती बुद्धीची नसून संधीची विषमता आहे असे आण्णांना वाटत होते. संधीची विषमता जर संपुष्टात आणायची असेल तर बहुजन समाजातील मुलामुलींना शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून देणे गरजेचे आहे. पिंडमानव तितुका एकच आहे या न्यायाने ते काम करीत राहिले. माणसा-माणसामध्ये जे कृत्रिम भेदभाव आहेत ते नाहीसे व्हावेत, देशात खरीखुरी एकात्मता साध्य होण्यासाठी छत्रपती शाहू बोर्डिंगची उभारणी केली. जातीयता संपली पाहिजे भेदभावाला मूठमाती देण्यासाठी आण्णांनी बोर्डिंगची स्थापना करून सामाजिक समस्येला हात घालून जणू देशाला क्रांतीची दिशाच दाखवली आहे असे म्हटले तरी वावगे ठरू नये.

बहुजनांच्या शिक्षणासाठी लागणारा पैसा उद्योग धंद्याच्या माध्यमातून उभारण्याचे प्रयत्न केले व या प्रयत्नाला यशही मिळाले. यामध्ये किर्लोस्कर व ओगले यांनी या शैक्षणिक चळवळीला हातभार लावला. या विषयी कर्मवीर भाऊराव सांगतात, आत्मारामपंत ओगले यांनी पहिली काचेची चिमणी फुंकली नि ती मी विकली. बडोद्याचे राजे सयाजीराजे गायकवाड यांनी आण्णांच्या कार्याचे मूल्यमापन करताना म्हणतात, अशा प्रकारचे काम हिंदुस्थानात इतरत्र कोठेही चालू नाही. भाऊराव पाटील यांनी सांगितलेले व प्रत्यक्ष कृतीत आणलेले शिक्षणशास्त्र हेच हिंदुस्थानास तारक ठरेल. यावरून कर्मवीरांचे शैक्षणिक कार्य किती मोलाचे आहे हे ध्यानात येते. त्याचबरोबर २४ ऑक्टोबर १९३७ रोजी महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांच्या उपस्थितीत सेवेच्या व्रताचा शपथविधी पार पडल्यावर कर्मवीर भाऊरावांच्या कार्याचे कौतुक करताना ते म्हणाले, सामाजिक काम हे अक्रोडच्या झाडासारखे आहे, बारा वर्षांनी त्याला फळ लागतात. पण भाऊरावांच्या कामाला त्याच्या आधी फळे आली.६ यावरुन कर्मवीरांच्या कामाची व्याप्ती व त्यांच्या कामाचा वेग किती होता हे आपल्या ध्यानात येते.

ग्वाल्हेरचे संस्थानिक श्रीमंत जिवाजीराव शिंदे, सांगली, कोल्हापूर, पुणे, निपाणी बेळगाव इ. ठिकाणच्या अनेक व्यापाऱ्यांनी देणग्यांच्या स्वरुपात कर्मवीरांच्या शैक्षणिक कार्याला मोठा हातभार लावला. इतकेच नव्हे तर कार्मवीरावर व त्यांनी सुरु केलेल्या कार्यावर विश्वास ठेवून अनेक शेतकऱ्यांनी आपल्या जमिनी दिल्या. माझ्या बळीराजाने माझी व संस्थेची लाज राखलीअसे गौरावपर उद्गार काढले. अनेक दिग्गज समाजसेवक, समाजसुधारक, राजकारणी या सर्वांनी प्रामाणिकपणे आपली भूमिका बजावली त्यामुळेच संस्थेचा विकासाचा आणि विस्ताराचा आलेख वाढत गेला. या विस्तारीकरणाबरोबरच गुणवत्तेला नेहमीच प्राधान्य दिले. विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास व्हावा याकरिता गुरुकुलसारखा प्रकल्प कार्यान्वि[illegible]ला. महाराष्ट्रात सामाजिक

Scanned with CamScanner

शैक्षणिक क्षेत्रात जो अमुलाग्रह बदल झाला त्याचे मुख्य कारण म्हणजे 'कमवा आणि शिका' हा उपक्रम होय. ह्या उपक्रमामुळे परिवर्तन घडून आले आहे असे म्हणता येईल.

या शैक्षणिक चळवळीला पुढे जाण्यासाठी रयतेची माउली म्हणजेच लक्ष्मीबाईंचा खूप मोठा वाटा राहिलेला आहे. हे कुणालाच नाकारता येणार नाही. स्वतः स्वयंपाक करून बोर्डिंगमधल्या मुलांना जेवण घातले. ज्या ज्या वेळी अडचणी आल्या त्या त्या वेळी त्या स्वतः ८० ते ९० तोळे दागिने विकून वसतिगृहाचा खर्च भागविला.

आजच्या काळात जागतिकीकरणाच्या रेट्यामुळे शिक्षण, उद्योग, कृषी, अशा विविध क्षेत्रात होणारे बदल रयत शिक्षण संस्थेने स्वीकारून ते बदल संस्थेच्या प्रत्येक घटकापर्यंत पोहचविले आहेत.

या शैक्षणिक कार्याबरोबरच याही संस्थेने सामाजिक कार्यात कधीच मागे राहिलेली नाही. ४१ महाविद्यालये ४३९ हायस्कूल असणाऱ्या संस्थेत एकूण ४ लाख ५० हजार विद्यार्थी व १६९४८ सेवक कार्यरत आहेत. दुष्काळग्रस्ताना मदतीसाठी १ कोटी ८४ चा निधी असो वा शेततळी, सिमेंट बंधारे, तलाव निर्मिती इ. उपक्रम यशस्वीपणे राबविले आहेत.

निष्कर्ष :

ज्याप्रमाणे प्राथमिक शिक्षण संपूर्ण मानव जातीच्या कल्याणासाठी गरजेचे आहे त्याप्रमाणे विद्यापीठीय शिक्षणसुद्धा आहे. मानव जेव्हा उच्च विद्याविभुषित होईल, तेव्हाच त्याचा वैचारिक विकास होईल. नवविकासाची नवनवीन दालने त्याला खुली होतील. त्याचप्रमाणे ही शैक्षणिक चळवळ पुढे गेली पाहिजे त्यासाठी सर्वांनी प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे कार्य या चळवळीसाठी प्रेरणादायी ठरेल.

सर्वगुणसंपन्न नेतृत्वाचा महाराष्ट्राच्या सामाजिक विचारधारेत त्यांचा फार मोलाचा वाटा आहे. राजकीय, सामाजिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, सहकार, शेती, उद्योग अशी अनेक क्षेत्रे पादाक्रांत करून आपल्या कार्याचा वेगळा ठसा उमटविला. प्रत्येक क्षेत्रातल्या व्यक्तींना प्रेरणादायी ठरेल असे बहुगुणसंपन्न नि आदर्श व्यक्तिमत्त्व असणाऱ्या कर्मवीर भाऊराव पायगोंडा पाटील उर्फ आण्णा यांच्या शैक्षणिक कार्यास विनम्र अभिवादन !!!

संदर्भ :

१. कर्णिक मधु मंगेश, 'सांस्कृतिक महाराष्ट्र १९६० ते २०१०, 'भाग-२, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई-२५., प्र.आ. २०११, पृ. क्र.१६३.

२. तत्रैव, पृ. क्र.१६४.

३. दीक्षा गौरव ग्रंथ खंड -२ संपादक- प्रा. दीपककुमार खोब्रागडे, बहुजन साहित्य प्रसारक केंद्र, नागपूर. , १४ आक्टों २०१३ , पृ. ६२८

४. कर्णिक मधु मंगेश, उ.नि. पृ. क्र.१८९.

५. तत्रैव, भानू काळे; कामगार चळवळ, श्रमसंस्कृती आणि समाजपरिवर्तन' पृ. क्र.२९५.

६. कर्णी मृदुला (संपा.), महात्मा फुले महाविद्यालय पिंपरी, पुणे, रौप्यमहोत्सवी स्मरणिका २००८- ९ पृ. क्र. २३.

• • •

Scanned with CamScanner

2019-2020

ISSN : 0974-0002

RNI : UPHIN/2008/30136

वर्ष : 13 अंक : 24, 25, 26

कृतिका

जुलाई 2019 से दिसम्बर 2020 (संयुक्तांक)

साहित्य, कला, संस्कृति, आयुर्वेद, मानविकी एवं समाज विज्ञान
की अर्द्धवार्षिक अन्तर्राष्ट्रीय रेफ्रीड शोध पत्रिका

नालंदा विश्वविद्यालय

RNI : UPHIN/2008/30136 ISSN : 0974-0002

कृतिका इण्टरनेशनल रिसर्च जर्नल आफ हाफ इयरली ह्यूमिनिटीज एण्ड 'सोशल साइंसेज

ISSN : 0974-0002 वर्ष :13, अंक : 24–25–26 (संयुक्तांक), जुलाई–2019 से दिसम्बर–2020

देश–देशान्तर मित्रों का शोधपरक अनुष्ठान

कृतिका

(साहित्य, कला, संस्कृति, आयुर्वेद, मानविकी एवं समाज विज्ञान की अर्द्धवार्षिक अन्तर्राष्ट्रीय शोध पत्रिका)

प्रधान सम्पादक

डॉ. वीरेन्द्र सिंह यादव

अध्यक्ष – हिन्दी एवं अन्य भारतीय भाषा विभाग

डॉ. शकुन्तला मिश्रा राष्ट्रीय पुनर्वास, विश्वविद्यालय, लखनऊ, 226 017 (उ.प्र.)

सम्पर्क – 09415924888, 08052755512

Email : dr.virendrayadav@gmail.com

Email : virendra_kritika@rediffmail.com

Email : kritika_orai@rediffmail.com

Webside : www.kritika.org.in

सम्पादक

प्रो. 'हितेन्द्र मिश्र

हिन्दी विभाग

पूर्वोत्तर पर्वतीय विश्वविद्यालय,

शिलांग, मेघालय–793 022

दूरभाष – 09436594338

Email : hiten.hindi@gmail.com

प्रबन्धन एवं पत्राचार

अरविन्द शुक्ल

आराधना ब्रदर्स

(प्रकाशक एवं वितरक)

124 / 152–सी ब्लाक, गोविन्दनगर, कानपुर–208 006, उ.प्र.

दूरभाष – 09935007102

Email : aradhanabooks@rediffmail.com

Webside :www.kritika.org.in

RNI : UPHIN/2008/30136 ISSN : 0974-0002

कृतिका इण्टरनेशनल रिसर्च जर्नल आफ हाफ इयरली ह्यूमिनिटीज एण्ड सोशल साइंसेज

ISSN : 0974-0002 वर्ष :13, अंक : 24–25–26 (संयुक्तांक), जुलाई–2019 से दिसम्बर–2020

देश–देशान्तर मित्रों का शोधपरक अनुष्ठान

कृतिका

(साहित्य, कला, संस्कृति, आयुर्वेद, मानविकी एवं समाज विज्ञान की अर्द्धवार्षिक अन्तर्राष्ट्रीय शोध पत्रिका)

वर्ष : 13 अंक : 24–25–26 (संयुक्तांक) जुलाई–2019 से दिसम्बर 2020

सामान्य अंक	:	60.00 रुपये	
इस अंक की सहयोग राशि	:	400.00 रुपये	
यू. एस. 25 $		यूरो 40 $	
व्यक्तिगत सदस्यों के लिये			
वार्षिक सदस्यता	:	300 रुपये	(डाक व्यय सहित)
पाँच वर्ष के लिये	:	3000 रुपये	(डाक व्यय सहित)
आजीवन	:	6500 रुपये	(डाक व्यय सहित)
संस्थाओं के लिये			
प्रति अंक	:	500 रुपये	(डाक व्यय सहित)
वार्षिक सदस्यता	:	1000 रुपये	(डाक व्यय सहित)
पाँच वर्ष के लिये	:	5000 रुपये	(डाक व्यय सहित)
आजीवन	:	10000 रुपये	(डाक व्यय सहित)

विशेष : सभी भुगतान नकद/आर.टी.जी.एस./बैंक ड्राफ्ट/चेक 'सम्पादक कृतिका' के नाम Payable at Lucknow भेजें। नकद जमा (R.T.G.S.) हेतु भारतीय स्टेट बैंक – मुख्य शाखा लखनऊ के A/C 30358537228 IFSC No. - SBIN0000125 में जमा कर सकते हैं। (नकद जमा हेतु बैंक कमीशन 50 रु. अतिरिक्त जमा करें।)

- विधिक वादों के लिये क्षेत्र, उरई न्यायालय के अधीन होंगे।
- कृतिका में प्रकाशित रचनाओं के विचारों से सम्पादक मण्डल (कृतिका परिवार) की सहमति अनिवार्य नहीं है।
- शोध पत्रिका में प्रकाशित सामग्री के पुनर्प्रकाशन के लिये सम्पादक मंडल की लिखित अनुमति अनिवार्य है। कृतिका के सम्पादन, प्रकाशन व प्रबंधन से जुड़े समस्त पद अवैतनिक हैं।

प्रकाशक, मुद्रक एवं स्वत्वाधिकारी डॉ. वीरेन्द्र सिंह यादव द्वारा महक कम्प्यूटर्स एण्ड प्रिण्टर्स, 15, आजाद नगर, उरई (जालौन) से मुद्रित करवाकर 1760, नया रामनगर, उरई (जालौन) से प्रकाशित।

सम्पादक–डॉ. वीरेन्द्र सिंह यादव

RNI : UPHIN/2008/30136 ISSN : 0974-0002

कृतिका इण्टरनेशनल रिसर्च जर्नल आफ हाफ इयरली ह्यूमिनिटीज एण्ड सोशल साइंसेज
ISSN : 0974-0002 वर्ष :13, अंक : 24–25–26 (संयुक्तांक), जुलाई–2019 से दिसम्बर–2020

कृतिका : एक परिचय

शोध एवं अनुसंधान गतिविधियों के एकीकृत अध्ययन के लिये युवा शोधार्थियों, अध्येताओं को शोध के नवीन अवसरों को उपलब्ध कराने हेतु कृतिका शोध पत्रिका की परिकल्पना की गई। यह एक अन्तर्राष्ट्रीय अर्द्धवार्षिक शोध पत्रिका है। कृतिका का सम्पादक मण्डल देश एवं विदेश के विभिन्न राज्यों के विषय विशेषज्ञों की सहभागिता के आधार पर कार्य कर रहा है। मानविकी एवं समाज विज्ञान में शोध के नवीन अवसरों की भागीरथी प्रवाहित करने के उद्देश्य से सहकारिता के आधार पर इस शोध पत्रिका का प्रचार सम्पूर्ण भारत के साथ–साथ सात समुन्दर पार यू. एस. ए., लंदन, आस्ट्रेलिया, जापान, जर्मनी, मॉरीशस आदि के शोध निर्देशक एवं शोधार्थियों का कृतिका में रचनात्मक सहयोग प्राप्त है।

कृतिका शोध पत्रिका का एक दूसरा उद्देश्य मानविकी एवं समाज विज्ञान के अलावा विषयों की सीमाओं से हटकर स्वतंत्र रूप से गहन एवं मौलिक शोध की प्रवृत्ति को बढ़ावा देना है ताकि शोध पत्र न केवल गम्भीर अध्येताओं के लिये उपयोगी हो; बल्कि यह जनसामान्य में नवीन जानकारी, शोध के प्रति उत्सुकता एवं जागरूकता का परिचायक भी सिद्ध हो। साथ ही यह व्यावहारिक धरातल पर उपयोगी भी हो। कृतिका में इन्हीं विचारों को दृष्टिगत रखते हुये साहित्य, कला, संस्कृति, आयुर्वे[illegible] मानविकी एवं समाज विज्ञान के विषयों के अलावा हम विज्ञान एवं अन्य विषयों के शोध पत्र भी आमंत्रित करते हैं। उत्तर आधुनिकता एवं भूमण्डलीकरण के इस दौर में वर्तमान की ज्वलंत समस्याओं से सम्बन्धित विषयों पर समय–समय पर कृतिका परिवार विषय–विशेष पर विशेषांक केन्द्रित अंक भी निकालता है जिसकी सूचना कृतिका शोध पत्रिका में एवं अलग से पत्रों के माध्यम से शोध अध्येताओं एवं जिज्ञासु युवा रचनाकर्मियों को समय–समय पर दी जायेगी।

सामान्य निर्देश

रचनाकारों / शोध अध्येताओं से विनम्र अनुरोध :

- कृतिका साहित्य, कला, संस्कृति, आयुर्वेद, मानविकी एवं समाज विज्ञान का एक अर्द्धवार्षिक शोधपरक अनुष्ठान है जो युवा अध्येताओं, शोधार्थियों एवं खोजकर्ताओं का अपना मंच है। अपने मौलिक एवं नवीन अन्वेषणात्मक रचनाओं के सहयोग से इसे सम्बल प्रदान करें।
- मानविकी एवं समाज विज्ञान से सम्बन्धित सभी विषयों की मौलिक रचनायें विषय विशेषज्ञों की सहमति से ही इसमें प्रकाशित की जाती हैं।
- कृतिका में प्रकाशित शोध पत्र देश एवं विदेश के विषय विशेषज्ञों के पास चयन के लिए प्रेषित किये जाते हैं। इसलिये शोध पत्र/आलेख लिखते समय संदर्भों का स्पष्ट उल्लेख करें, पुस्तक का संदर्भ, पत्र–पत्रिका का संदर्भ, प्रकाशन, वर्ष एवं संस्करण का उल्लेख आवश्यक है। शोध पत्र/आलेख की शब्द सीमा **दो हजार शब्दों से अधिक नहीं होन[illegible] चाहिये।** यदि शब्द सीमा अधिक है तो सम्पादक मण्डल को उसमें संशोधन, संक्षिप्तीकरण का अधिकार सुरक्षित रहेगा।
- कृपया अपनी शोध रचनाएं एवं आलेख प्रेषित करते समय अपना संक्षिप्त आत्मवृत्त, छायाचित्र प्रेषित करें। रचना के शोध संक्षेप सार का उद्देश्य, वर्तमान परिप्रेक्ष्य में प्रासंगिकता एवम् उपयोगिता को अवश्य दर्शायें।
- कृतिका में पुस्तक समीक्षा के लिये चर्चित एवं महत्वपूर्ण पुस्तकों/पत्रिकाओं पर समीक्षात्मक आलेख आमंत्रित हैं। समीक्षात्मक आलेख के साथ पुस्तक/पत्रिका की दो प्रतियां रजिस्टर्ड डाक से प्रेषित करें।
- स्तरीय पुस्तक की समीक्षा के लिये समीक्ष्य पुस्तक की दो प्रतियों के साथ लेखक अपना संक्षिप्त आत्मवृत्त एवं छायाचित्र तथा पुस्तक का संक्षेपण पंजीयन डाक से सम्पादक के पते से प्रेषित करें। समीक्षा की स्थिति में शोध पत्रिका का अंक सम्बन्धित लेखक के पते पर भेजा जायेगा।
- किसी भी दशा में शोध पत्र/आलेख की प्रति वापस (स्वीकृति/अस्वीकृति की स्थिति में) नहीं प्रेषित की जा सकती है। इसलिये कृपया एक प्रति अपने पास सुरक्षित अवश्य रखें।
- कृतिका एक अन्तर्राष्ट्रीय शोध पत्रिका है। कृपया रचना प्रेषित करते समय यह भली–भाँति तय कर लें कि यह शोध पत्र/आलेख/रचना आपकी अपनी मौलिक कृति है। और कृतिका के मापदण्डों के अनुकूल है कि नहीं। कृतिका परिवार आपके नये अकादमिक सुझावों एवं प्रतिक्रियाओं का सदैव स्वागत करेगा।
- रचनायें कम्प्यूटर से मुद्रित अथवा कृति देव 10 में 14 फान्ट साइज में MS-Word Software में टाइप करके ई–मेल करें या साथ में सीडी एवं रचना का प्रिन्ट अवश्य भेजें।

– संपादक कृतिका

17. भारतीय संस्कृति के विकास में हिन्दी साहित्य की भूमिका — डॉ0 सुमन सिंह — 92
18. भोजपुरी लोकगीतों में पर्यावरणीय चेतना एवं संरक्षण — डॉ0 ज्योति सिन्हा — 96
19. भारतीय संस्कृति में तपोवन का स्वरूप — डॉ. पूजा श्रीवास्तव — 109
20. लोक संस्कृति साहित्य का सिनेमाई विमर्श : कही ईसुरी फाग — डॉ0 सियाराम — 116
21. वैदिक वाङ्मय में ज्ञान–मीमांसा — डॉ0 रामेश्वर प्रसाद चतुर्वेदी — 132
22. वेदों में वर्णित शासन व्यवस्था की वर्तमान में उपादेयता — डॉ0 आशारानी पाण्डेय — 139
23. वैदिक युग में पर्यावरण संरक्षण की अवधारणा — डॉ0 सुरेन्द्र कुमार सिंह — 146
24. कर्म क्या है ? : कर्म का विज्ञान — डॉ. पूजा दीक्षित — 151

राष्ट्र के विकास में अग्रज पीढ़ी का योगदान

25. भारतीय समाजवाद में लोहिया का योगदान — अरविंद कुमार — 154
26. दीनदयाल उपाध्याय का राजनीतिक चिन्तन — मन्जू सोनी — 157
27. विवेकानन्दचरितामृतम् महाकाव्य में राष्ट्रीय भावना — श्रीमती मिथलेश गंगवार — 161
28. कालिदास कृत काव्यों में अद्भुत रस स्थिति — डॉ. निरूपमा दीक्षित — 166
29. श्रृंगार के अनूठे उपासक विद्यापति — डॉ. सुजाता चतुर्वेदी — 174
30. क्या कबीर समाज सुधारक थे ? — डॉ. आदित्य कुमार मिश्र — 180
31. वर्तमान परिप्रेक्ष्य में डॉ. अम्बेडकर के चिन्तन का महत्व — डॉ0 अभिलाष सिंह यादव — 183
32. कोरोनाकाल में तथागत बुद्ध का नीतिशास्त्र — डॉ0 बृजेन्द्र सिंह बौद्ध — 186
33. जाति भेद पर डॉ0 बी0 आर0 अम्बेडकर के विचार — बलवन्त कुमार प्रजापति — 194
34. टैगोर और गांधी के शिक्षा सम्बन्धी विचार — डॉ0 कमलेश सिंह — 200
35. महाकौशल की क्षेत्रीय ऐतिहासिक व्यक्तित्व शौर्य, त्याग और ममता का आह्वान – सुभद्रा कुमारी चौहान — सत्येन्द्र कुमार शेन्डे — 206
36. भौतिकवादी चकाचौंध है मनुष्य की अधोगति का कारण – क्रांतिकारी संत तरुण सागर — डॉ. कमलेश कुमार जैन — 209
37. राष्ट्रपिता महात्मा गाँधी जी और स्वाधीनता आंदोलन : एक विश्लेषणात्मक अध्ययन — डॉ. श्रीमती राजेश जैन — 212

आधी दुनिया : कुछ अक्स, कुछ अन्देशे

38. महिला सशक्तीकरण अभियान कितना सफल है? — डॉ. अन्शु केडिया — 217
39. हिन्दी सिनेमा में बदलते स्त्री – अस्मिता के प्रश्न — सोनम तोमर — 222
40. पंचायती राज के माध्यम से ग्रामीण महिलाओं के सशक्तीकरण के प्रयास–संवैधानिक प्रावधान एवं वास्तविक स्थिति — डॉ0 अर्चना वर्मा — 228
41. पंचायती राज : महिलाओं की राजनीतिक सहभागिता का सशक्त माध्यम — डॉ. अम्बिका प्रसाद मिश्रा — 235
42. स्त्री विमर्श : नारी अबला से सबला — डॉ0 शोभा रानी श्रीवास्तव — 240

43.	भारत में महिला सशक्तिकरण के विविध आयाम	डॉ0 वर्षा राहुल	244
44.	महिलाओं को प्रदत्त संवैधानिक अधिकार	डॉ0 ममता गंगवार	250

साहित्य के समकालीन सरोकार

45.	स्वयंप्रकाश की कहानियों का भाषा शिल्प	नीलम शुक्ला	258
46.	प्रेमचंद के उपन्यास निर्मला में वर्णित नारी जीवन	डा० संगीता परेशान्ति संगा	263
47.	समसामयिक हिंदी कविता एवं समकालीन हिंदी कविता – एक दृष्टिकोण	डॉ. सुरेश कानडे	266
48.	शास्त्रीय भाषा ओड़िआ तथा पश्चिम ओड़िशा की बोली कोशली	डॉ. राकेश शर्मा	269
49.	'छप्पर' उपन्यास में निहित सामाजिक चेतना और समस्याएँ	डॉ. हरिजन गोपाल यामनप्पा	273
50.	हिन्दी आत्मकथाओं में किन्नर जीवन का यथार्थ (विशेष – सन्दर्भ 'पुरुष तन में फंसा मेरा नारी मन')	लक्ष्मी गोंड	275
51.	प्रियप्रवास में चित्रित युगीन परिदृश्य	डॉ. ममता गंगवार	280
52.	भोजपुरी, भाषा वैभव एवं साहित्य का अनुशीलन	डॉ0 रवीन्द्रनाथ यादव	285
53.	कविता और भाषा–कुँवर नारायण	डॉ0 आराधना सारवान	290
54.	प्रेम और कर्त्तव्यबोध की समरगाथा : 'उसने कहा था'	प्रो. हितेंद्र मिश्र	293
55.	शिवप्रसाद सिंह कृत ''शैलूष'' में अभिव्यक्त सामाजिक यथार्थ	निशी राघव	300
56.	गोपाल सिंह 'नेपाली' एवं रामधारी सिंह 'दिनकर' के काव्य में राष्ट्रीय भावना का तुलनात्मक अध्ययन	विनय कुमार झा	304
57.	छायावादी कवियों का बालसाहित्य सृजन	डॉ० सुरेन्द्र विक्रम	307
58.	संस्मरण विधा की उत्कृष्ट कृति : 'स्मृति के वातायन'	डॉ0 आशा वर्मा	317
59.	नागार्जुन के काव्य में लोक चेतना	अनिरूद्ध गोयल	322
60.	मुक्तिबोध का दलित चिन्तन	डॉ. दिलीप कुमार अवस्थी	326
61.	लोक चेतना और हिन्दी साहित्य	अविनाश कुमार सिंह	331
62.	पंडित महेन्द्र मिश्रजी का भोजपुरी साहित्य में योगदान	डॉ. अमित शुक्ल	337
63.	रागदरबारी की प्रासंगिकता	अर्चना	342
64.	कॉरपोरेट जगत का सच : एक ब्रेक के बाद	डॉ0 बीना गुप्ता	349
65.	आत्मिक पीड़ा की छटपटाहट व प्रताड़ना की आवाज तापसी	डॉ. हेमा देवरानी	358
66.	भोजपुरी लोक साहित्य में श्रमगीतों का महत्व	डॉ० रामअवध सिंह यादव	363
67.	"पानी के प्राचीर" में अभिचित्रित आर्थिक मूल्य	डॉ. (श्रीमती) प्रतिमा यादव निशा सिंह रघुवंशी	366
68.	डॉ. उषा यादव के उपन्यास 'अमावस की रात' में अंधविश्वास की शिकार नारी	प्रो. दत्तात्रय महादेव सालवे	370

RNI : UPHIN/2008/30136 ISSN : 0974-0002

हाशिए का विमर्श

69. जनजातीय महिलाओं की स्थिति वर्तमान परिवेश में — डॉ. सविता मसीह — 374
70. ग्रामीण हरिजन महिलाओं की राजनैतिक स्थिति (कौशाम्बी जनपद पर आधारित एक समाज वैज्ञानिक अध्ययन) — डॉ0 मृत्युंजय सिंह — 378

समकालीन वैश्विक परिदृश्य : चिन्तन–चिन्ता के विविध आयाम

71. कोविड–19 : वैश्विक चुनौतियों में भारतीय दर्शन — डॉ0 ज्योति वर्मा — 383
72. भारतीय जैव विविधता का भौगोलिक दृष्टिकोण — डॉ. आभा शुक्ला — 388
73. वर्तमान सदी में अंतर्राष्ट्रीय राजनीति और भारत–एक मूल्यांकन — डॉ0 भावना यादव — 393
74. चरणबद्ध आत्मनिर्भरता : चीन के संदर्भ में — डॉ. प्रतिमा गंगवार — 397
75. यह दौर तो परिवर्तन का है ! — डॉ0 नगमा खानम — 400
76. भ्रष्टाचार का मनोविज्ञान एवं इसके बदलते प्रतिमान — डॉ0 गीता यादव — 406
77. पर्यावरण समस्या एवं अर्थशास्त्र — प्रभाकर सिंह — 412
78. भारतीय सिनेमा की विकास यात्रा के सौ वर्ष : एक मूल्यांकन — डॉ० सीता जड़िया — 415

पुस्तक समीक्षा

आतंकवाद के विनाशकारी खतरे — डॉ0 भावना यादव — 417
आतंकवाद : कारण और निवारण — डॉ0 उत्तरा यादव — 418
आतंकवाद और भारत — डॉ. सुरेश कानडे — 419
आतंकवाद और समाज — प्रो0 दत्तात्रय मुरुमकर — 420
आतंकवाद और हिन्दी साहित्य — डॉ0 शिवशंकर यादव — 421
अन्तर्राष्ट्रीय आतंकवाद — डॉ0 अनीता यादव — 422

(कृतिका शोध पत्रिका के आगामी विशेषांक हेतु निम्नलिखित विषय पर शोध लेख आमंत्रित)

तीसरी सत्ता का विमर्श (किन्नर विमर्श)

अधूरी जिन्दगियाँ–सिसकती दास्तानें

प्रमुख बिन्दु–

- थर्ड जेंडर का इतिहास : व्यथा, यातना और संघर्ष का नग्न यथार्थ।
- थर्ड जेंडर : अतीत एवं वर्तमान।
- थर्ड जेंडर का समाजशास्त्रीय विमर्श।
- थर्ड जेंडर : साहित्यिक विमर्श।
- उपन्यासों में थर्ड जेंडर की जीवन गाथा
- साहित्य की अन्य विधाओं में थर्ड जेंडर के विभिन्न धरातल
- थर्ड जेंडर : अस्मिता और संघर्ष।
- थर्ड जेंडर : वैश्विक परिदृश्य में।
- थर्ड जेंडर : राजनीतिक विमर्श।
- आत्मकथाओं में थर्ड जेंडर का यथार्थ।
- कहानियों में थर्ड जेंडर का रहस्यलोक।
- थर्ड जेंडर का सिनेमाई विमर्श।
- थर्ड जेंडर के लिए सरकारी, गैर-सरकारी संस्थाओं द्वारा किए जा रहे प्रयासों का योगदान।
- वैश्विक धरातल पर थर्ड जेंडर : संघर्ष और मुक्ति के अभिनव क्षितिज।
- इक्कीसवीं सदी में थर्ड जेंडर : अपूर्णता से पूर्णता का सफलतम सफरनामा।

◆ **कृपया उपरोक्त विषयों पर अपने सामाजिक ज्ञान, अनुभव की सीमाओं को ध्यान में रखते हुए शाधपूर्ण, तथ्यपरक एवं वैज्ञानिक तर्कों से युक्त शोध आलेख/लेख भेजकर रचनात्मक सहयोग देने का कष्ट करें।**

डॉ. उषा यादव के उपन्यास 'अमावस की रात' में अंधविश्वास की शिकार नारी

प्रो. दत्तात्रय महादेव सालवे
सहायक प्राध्यापक, हिंदी विभाग
सहकार महर्षि शंकरराव मोहिते–पाटील महाविद्यालय, नातेपुते, ता. मालशिरस, जि. सोलापुर (महाराष्ट्र)

प्रस्तावना : आरंभिक से आदमी के जीवन में अनेक घटने वाली क्रियाएँ और प्रसंगों के कारणों को नहीं जानता था। वह अपने अज्ञान के कारण समझता था कि जीवन में घटने वाली क्रियाएँ और प्रसंगों के पीछे कोई न कोई अदृश्य शक्ति है। यह समझता है कि, बिजली, वर्षा, रोग, भूकंप, विपत्ति, देव, प्रेत, भूत, पिशाच यह सभी अज्ञान और अज्ञेय प्रकोप का परिणाम मानते हैं। आज इतने लोग शिक्षित हुये फिर भी ऐसे विचार नष्ट नहीं हुए। पहले पहल मनुष्य का क्रिया का क्षेत्र मर्यादित था। इसीलिये अंधविश्वास की संख्या भी मर्यादित थी। जब मनुष्य की क्रियाओं का अधिक विस्तार हुआ तभी इस अंधविश्वास का जाल भी अधिक फैलता गया। इसके अनेक भेद हो गये। यह अंधविश्वास विज्ञान के प्रखर प्रकार में भी छिप नहीं सकता! यह नष्ट नहीं हो सकता। अपने देश में इस अंधविश्वास की नींव बहुत गहराई तक पहुँच चुकी है।

निर्मिती : जब नया घर, नयी गाडी आदि खरीदने से इसे किसी की नजर बट्टू न लग जाये तभी 7 मिर्च और 1 नींबू इन दोनों की एक माला करके नये घर, नयी गाडी के दर्शनी भाग पर बांध दी जाती हैं। आज उत्तर भारत और पाकिस्तान में भी यह करते है। हमारे देश में अनुष्ठान अथवा शादी के समय एक रूपया देने की प्रथा है ताकि एक रूपया देने से किस्मत चमकती है। अथवा एक रूपया देने से घराने का विभाजन करना कठिन हो जाता है। कहा जाता है कि नदी के पानी में पैसा फेंकने से हमें सफलता मिलती है। लेकिन पुराने पैसे पीतले के थे और पीतल यह पानी स्वच्छ कर देता है। वही नदी का पानी लोग पीते हैं तो उन्हें स्वच्छ पानी पीने के लिये मिल जाये यह इनके पीछे की धारणा थी। घर से कोई बाहर जा रहा है तो उसके बाहर जाते वक्त पानी छिड़का जाता है, ताकि जाने वाले व्यक्ति की यात्रा अच्छी हो। छात्रों के परीक्षा के समय, नौकरी, ढूँढने के लिये जाने वाला व्यक्ति, शुभ यात्रा के लिये निकले हुए व्यक्ति ने अगर हाथी को देखा, अगर बाहर जाने वाले व्यक्ति ने अपने साथ गाय, बछडा लिया अथवा अपनी शक्ल पानी में देखना यह सभी शुभ माना जाता है। नये घर, नये गाडी के पूजा के समय नारियल तोड़ते हैं ताकि जब नारियल के टुकड़े–टुकड़े हो जाते है तभी माना जाता है कि, वह उस चीज को अपने मानने लगते है।

अंधविश्वास का अर्थ : हिन्दी में 'अंधविश्वास' इस शब्द का अर्थ "बिना समझे–बूझे अथवा आँख बंद करे किसी बात पर किया गया विश्वास।" 'अंधविश्वास' इस शब्द का अर्थ 'आँख मूंदकर विश्वास कर लेना अथवा बिना जाने समझे विश्वास करना आदि।' दूसरे अर्थों में –विषय को जाने समझे बिना, विश्वास कर लेना आदि। हिन्दी में इसे 'अंधविश्वास' अंग्रेजी में ब्लाइंड फेथ, तो मराठी में इसे 'अंधश्रद्धा' कहा जाता है। अर्थात विचारहीन विश्वास अंधविश्वास है।

परिभाषाएँ – अंधविश्वास उसे कहते है कि, "बिना समझे–बूझे या आँखे बंद करके किसी बात पर किया जाने वाला विश्वास अंधविश्वास कहते हैं।"

अंधविश्वास उसे कहते है– जिस पर आँखे मूँदकर विश्वास करते हैं। अर्थात् किसी विषय को जाने पहचाने

बिना विश्वास कर लेना 'अंधविश्वास' कहते हैं।

मैं भगवान को मानता हूँ, यद्यपि मैंने आज तक उसे देखा नहीं। इस तरह बिना वैज्ञानिक प्रमाण के मेरे विश्वास को लोग अंधविश्वास कहते हैं।

अंधविश्वास क्या है? – जब हम किसी की बातों को सोचे समझे, बिना आधार पर हम किसी की बातों को मानते, स्वीकारते हैं। कभी–कभी हम ईश्वर, मनुष्य की भी भक्ति करते हैं। भगवान की भक्ति में हम इस तरह खो जाते हैं कि, कोई भी व्यक्ति ईश्वर के नाम पर कुछ भी करते हैं। अर्थात् यहाँ हमारा भगवान है या नहीं इस पर हम विश्वास नहीं रखते। ऐसा कहना ही अंधविश्वास है।

अंधविश्वास बनने का कारण – भारतीय लोगों अंधविश्वास बनने का मुख्य कारण है धर्म और ईश्वर। इसके बारे में डॉ. अब्राहम कोवूर कहते हैं कि, ''अंधविश्वास यह अधिकांशतः ईश्वर विषयक कल्पनाओं से संबंधित है।'' समाज धार्मिक और सांस्कृतिक कारणों से अंधविश्वास का शिकार बनता है। भारत एक ऐसा देश है जो धर्म को अधिक महत्व देता है। भारतीय लोगों के जीवन का धर्म अभिन्न अंग बन गया है। यहाँ समाज परंपरा से लेकर भगवान और धर्म पर विश्वास रखता जा रहा है। धर्म और भगवान ही उनकी अस्मिता बन गई है। इस देश का मनुष्य जन्म से लेकर मृत्यु तक धर्म से जुड़ता आ रहा है। यह मनुष्य अपने जीवन में सभी घटने वाली घटनाएँ, त्यौहार, सभी उत्सव इन सभी को धर्म के साथ जोड़ता है। धर्म ने ईश्वर निर्माण किया है ऐसा मानकर, समाज ने इसे स्वीकारने के कारण यहाँ के लोग ईश्वरवादी बन गये है। मनुष्य ने ईश्वर को दुनिया का कर्ता और सभी घटनाओं का संचालक ही माना है। इस देश के लोग ईश्वर को सगुण ही मानते हैं। वहीं ईश्वर का सगुण रूप मंदिर तथा मूर्ति में है। इस भाव से ही मनुष्य ऐसे ईश्वर की पूजा–अर्चना के लिये धूप, दीप, भोग, अगरबत्ती, तिलक, व्रत, भजन, जप तथा उपवास करता है। ईश्वर से मनौती माँगते हैं अपनी इच्छा से ईश्वर से कुछ माँगते है। ऐसे ईश्वर ने यदि मनुष्य की इच्छा पूरी नहीं की तो वही मनुष्य ईश्वर को कभी बकरी, मुर्गे की बलि चढ़ाता है। अर्थात् ईश्वर के नाम पर ऐसे बेचारे जीव को नष्ट करते हैं। अर्थात् भारत में रहने वाले लोग ज्यादा ईश्वरवादी बनने के कारण अंधविश्वास भी है।

समाज में ऐसे घटने वाली बातों को जानकर, देखकर साहित्यकारों ने अंधविश्वास पर अनेक रचनाएँ लिखकर समाज में लोगों को जागृत करने का प्रयास किया है। जैसे मध्यकालीन हिन्दी भक्तिकाव्य के सभी संत कवि उसका ही अनुकरण करके आधुनिक काल के अनेक साहित्यकारों ने ऐसा साहित्य लिखकर समाज को अंधेरे से प्रकाश में लाने का प्रयास कर रहे हैं। इसमें डॉ. उषा यादव जी का नाम उल्लेखनीय लिया जाता है।

डॉ. उषा यादव समकालीन विचारधाराओं की लेखिका हैं। इन्होंने एक से बढकर एक श्रेष्ठ उपन्यास लिखे हैं। मगर उनका 'अमावस की रात' यह अंधविश्वास पर आधारित एक उपन्यास है। इसमें एक लोभी तांत्रिक की कथा है। यह तांत्रिक अपनी संतानों को समय से पहले ही धनवान बनाना चाहता है। यह तांत्रिक हमेशा ऐसा सोंचता है कि, दूसरों का अनिष्ठ हो जाये और हमारे संतानों का भाग्य उज्ज्वल बन जाये। अपनी संतानों का भाग्य का उनके जीवन में सुख–शांति और अधिक जल्दी से जल्दी विकास होने के लिये छोटे पंडित श्यामसुंदर और उसकी पत्नी मन्नो अपने मांत्रिक, तांत्रिक के माध्यम से कुछ करने के लिये तैयार हो जाते हैं। ऐसा दुष्ट कार्य करते समय यह तांत्रिक मानव के साथ मानव की तरह नहीं रह सकते। ऐसे उपन्यास में 'अंधविश्वास की शिकार बनी हुई नारी का चित्रण' अमावस की रात इस उपन्यास में देखने को मिलता है।

'अमावस की रात' (डॉ. उषा यादव) में 'अंधविश्वास की शिकार नारीं– 'मन्नो' है। इस उपन्यास में माँ अम्मा, इनका शादी शुदा बेटा छोटे पंडित श्यामसुंदर, बहू, मन्नो, पोता जयंत और पोती सुगंधा आदि सदस्यों से युक्त इनका एक ब्राह्मण परिवार है। इस परिवार ने अपने ही ब्राह्मण परिवार कस्बे में एक नया घर खरीद लिया है। अपना किराये का घर छोड़कर वहाँ का सामान एक खटारा में भरकर नये खरीदे हुए घर आये हैं। इसी समय माँ 'अम्मा'

अपने बेटे छोटे पंडित श्यामसुंदर और बहू मन्नो से कहती है कि, नये घर में प्रवेश करते समय पूजा–अर्चना, होम हवन करेंगे। माँ 'अम्मा' के कहने पर बेटा छोटे पंडित श्यामसुंदर और इनकी पत्नी 'मन्नों' अमावस के दिन रात के ठीक बारह बजे नये घर में मांत्रिक, तांत्रिक के द्वारा घर में होम हवन करके पूजा अर्चना करते हैं। ताकि 'अम्मा' की धारणा है कि, तुम्हारे पिताजी ने भी तुम्हारे लिये ऐसा किया था। मगर आज वे अर्धांगवायु की बीमारी से बीमार है। अर्थात माँ अम्मा के कहने पर बेटा छोटे पंडित श्यामसुंदर और उनकी पत्नी मन्नो अपने संतानों का जीवन सुखमय, समय से पहले धनवान बनाने के लिये और अन्य किसी की संतानों का, परिवार का अनिष्ट हो जाये इसीलिये मांत्रिक–तांत्रिक से पूजा अर्चना करते हैं।

मन्नो एक ऐसी नारी है कि अपने पति छोटे पंडित श्यामसुंदर से मंत्र–तंत्र को जानती है। इसका प्रभाव मन्नो अपने आस–पास के सभी पडोसन, अनपढ लोगों पर डालने का प्रयास करती है। मन्नो अपने पति को साथ लेकर अंधविश्वास के कारण लोगों का शोषण, हत्या करने के लिये आगे–पीछे नहीं देखती। यह पति–पत्नी स्वार्थ से इतने घिरे हैं कि, वह अपने पुत्र के भाग्य को सुधारने के लिये खुद के पिता की भी हत्या करता है। साथ ही मन्नो और उनका पति अपने नये घर में पूजा–अर्चना करते समय पंडित के बाहों में लटकी हुई थैली में से एक कबूतर निकालकर उसकी गर्दन मरोड़कर उसकी भी बली चढ़ाता है। गरिमा के घर के सामने आयी हुई गाय को भी अपने तांत्रिक–मांत्रिक के बल पर मारने का प्रयास करते हैं।

इस उपन्यास में अम्मा (माँ) और मन्नो (बहू) दोनों का रिश्ता सास–बहू का होने से, यह दोनों भी नारियाँ अंधविश्वास की शिकार बनी हुई हैं। अपने घर में होने वाली बत्ती बुझने से इन दोनों नारियों के मन में कोई न कोई शंका पैदा होती है। यह दोनों ही नारियाँ पुराने विचारों वाली है। अंधविश्वास के कारण ही इन्होंने अपने नये खरीदे हुए घर में प्रवेश करते समय अमावस की रात ठीक बारह बजे पंडित के पूजा अर्चना करके ही प्रवेश करते हैं। 'मन्नो' अपने पति छोटे पंडित के मांत्रिक–तांत्रिक का चक्कर बेवा की लड़की पर चलाती है। ताकि वह लड़की गर्भवती है, उनका कोक फुलेगी नहीं ऐसी ही भावना 'मन्नो' रखती है। 'मन्नो' की जयंत और सुगंधा यह दोनों संताने जन्म से ही अपाहिज पैदा हुये हैं। अपने संतानों को लगा हुआ शाप मिटाने के लिये मन्नो महादेव जी के मंदिर में जाकर एक साधना भी करती है। इनके पति छोटे पंडित अपने पिता जी के चमत्कारी अँगूठी के जाल में फँसे हुये है इसीलिये इनके पिताजी को लकवा मार गया। मन्नो तो मातृत्व की भूखी औरत है। अपने को संतान होने के लिये वह कुछ भी करने के लिये तैयार है। यह तो हमेशा दूसरों को फँसाती है। अपनी 'गरिमा' नामक पड़ोसन के घर में 'टॉमी' नामक कुत्ते पर मंत्र–तंत्र की चाल चलाकर उसे मारने की साजिश भी मन्नो रचाती है। गरिमा के बरामदे में बंधे हुए कुत्ते को मारने के लिये मन्नो अपने पति पंडित को कहती है कि, ''इस बरामदे का ताला तोड डालो पंडित! देखती हूँ, इसके बाद यह कुतवा कैसे जान बचाता है?'' अनेक कोशिशों के बाद भी यह कुत्ता इन दोनों के हाथ में नहीं आता इसीलिये मन्नो एक ब्राह्मण जाति की होकर भी अपने पति छोटे पंडित को कुत्ते को माँस खिलाने को कहती है ताकि कुत्ता हमें मारने के लिये मिल जायेगा। मन्नो अपने पति छोटे पंडित को कहती है की, ''शाकाहारी लोगों का कुत्ता है पंडित! मांसाहार कभी किया ही नहीं होगा, तो उसका स्वाद क्या जानता होगा?'' अंत में पति–पत्नी दोनों इस कुत्ते पर अपना मंत्र–तंत्र करके उसे घायल बनाते हैं। मन्नो अपने पति पर क्रोधित होकर कहती है कि, ''हरामी के फेर में बाकी पूजा–पाठ का भी सत्यानाश कर लोग क्या?...... भीतर चलो। अपनी साधना में जुटो। उनका जितना ज्यादा नुकसान कर सकते हो, करो।'' मन्नो अपने नये घर की जगह बनाने के लिये अपने मंत्र–तंत्र के द्वारा कुत्ते की बलि चढ़ाने के इरादे में है।

बाद में इसी उपन्यास मे होने वाली अंधविश्वास की शिकार नारी 'अम्मा' है। अम्मा यह छोटे पंडित श्यामसुंदर की 'माँ' और मन्नो की 'सास' है। यह सत्तर साल की हो गई है। फिर भी इनकी सज–धज निराली थी। लाल कलर की चूड़ियाँ, माँग में सिंदूर भरी हुई, पाँवों में मुँहावर, माथे पे बिंदियाँ आदि दुल्हन की तरह सज–धजकर

रहती थी। यह अपने बेटे पंडित श्यामसुंदर के वंश का नाश नहीं देखना चाहती। अम्मा अंधविश्वास के कारण से ही अपने घर में सात सुहागिनों को एक साथ, बिठाकर हर एक सुहागिन को एक–एक लाख की चूड़ियाँ सबको पहनने के लिये देती है। बाद में ऐसे सात सुहागिनों के माँग में सिंदूर भरने का काम खुद अम्मा ही करती है।

निष्कर्ष – निष्कर्ष के रूप में हम कहते हैं कि, शिक्षा के माध्यम से मनुष्य का चाहे कितना भी विकास, परिवर्तन हो जाय, फिर भी ऐसे लोगों के दिल में होने वाली अंधविश्वास की भावना नष्ट नहीं होती। पढ़े–लिखे, अनपढ, पंडित, चाहे कौन भी हो अपने स्वार्थ के लिये दूसरों को नुकसान पहुँचाने का प्रयास करते हैं। अर्थात् अपने परिवार, संतान के सुख के लिये बड़े–बड़े लोग भी अंधविश्वास जैसे विचारों के सामने अपना माथा झुका देते है।

संदर्भ संकेत

1. अंधविश्वास – विकिपीडिया (hi.m.wikipedia.org) 2 मई, 2020 संपादित किया गया।
2. भारत में अंधविश्वास – विकिपीडिया (hi.m.wikipedia.org) by- wiki panti.
3. अंधविश्वास क्या है? -Navb- लेखक माडभूषि रंगराज अयंगर 'अंधविश्वास' यह शब्द संस्कृत का (पुल्लिंग) है। इसका अर्थ– परंपरागत रीति–रिवाज को बिना किसी आधार स्वीकारा गया। शकुन–अपशकुन पर विश्वास रखना, मंत्र–तंत्र पर विश्वास रखना, मंत्र–तंत्र पर विश्वास करना।
4. अंधविश्वास (bsarkari.com)
5. अंधविश्वास (bsarkari.com)
6. अंधविश्वास किसे कहते हैं?
7. अंधविश्वास क्या है? (What is blind Faith, https/hi.quora.com)
8. अंधविश्वास पर लेखक दोहे एवं कहानी। (deepawali.com.in)
9. बीसवी सदी के अंतिम दशक ही हिंदी कविता में चित्रित दलित जीवन की समस्याएँ–चतुर्थ अध्याय, 4.1.1 पृ. 261
10. डॉ. अब्राहम कोवूर, अंधश्रृद्धा व बुवाबाजी यांचा पंचनामा, अनु. प्रा. सी. भा. दातार (मुंबई), मनोविकास प्रकाशन, संस्करण, सन् 1997 ई. पृष्ठ 16
11. अमावस की रात– डॉ. उषा यादव, प्रकाशक–किताब घर, दरियागंज, नई दिल्ली–110002, प्रथम संस्करण, 2007।

❑❑

2019-2020

50

।।असाध्य ते साध्य करिता सायास।।

श्री विद्या विकास मंडल, संचलित

श्री संत दामाजी महाविद्यालय, मंगलवेढ़ा

ज़ि. सोलापुर (महाराष्ट्र) (नैक मूल्यांकन 'बी' ग्रेड)

पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर सोलापूर विद्यापीठ सोलापूर विद्यापीठ ।। विद्यया संपन्नता ।।

हिंदी विभाग तथा

पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होलकर सोलापुर विश्वविद्यालय, सोलापुर के

संयुक्त तत्वावधान में आयोजित

एक दिवसीय राष्ट्रीय संगोष्ठी

"साहित्य, समाज और संस्कृति"

रविवार, १२ जनवरी, २०२०

प्रमाण पत्र

प्रमाणित किया जाता है कि, श्री/श्रीमती/प्रा./डॉ. दत्तात्रय साळवे महाविद्यालय सहकार महर्षि शंकरराव मोहिते-पाटील महाविद्यालय, नातेपुते. ने दि. १२ जनवरी, २०२० को 'साहित्य,समाज और संस्कृति' विषय पर आयोजित एक दिवसीय राष्ट्रीय संगोष्ठी में उपस्थित रहकर साहित्य, समाज एवं संस्कृति (बालसाहित्य) इस विषय पर ~~अध्यक्ष~~/~~उद्घाटक~~/~~प्रमुख अतिथि~~/~~विषय प्रस्तोता~~/~~प्रमुख वक्ता~~/आलेख वाचक/~~प्रतिभगी~~ के रूप में सक्रिय सहयोग दिया।

प्रा. नवनाथ जगताप संयोजक, विभागाध्यक्ष श्री संत दामाजी महाविद्यालय, मंगलवेढ़ा	डॉ.परमेश्वर होनराव नैक समन्वयक, श्री संत दामाजी महाविद्यालय, मंगलवेढ़ा	डॉ.सुरैय्या शेख अध्यक्षा, हिंदी अध्ययन मंडल, पु.अ.हो.सो.वि.सोलापुर	प्रो.डॉ.एन.बी.पवार प्रधानाचार्य, श्री संत दामाजी महाविद्यालय, मंगलवेढ़ा

कार्यक्रम पत्रिका

प्रथम सत्र: १२:०० से १:३०

विषय: साहित्य, समाज चिंतन/मंथन

उद्घाटक

डॉ. पंडित बन्ने, भारत महाविद्यालय, जेऊर

विषय प्रवर्तक

प्रो.डॉ.संजय नवले, हिंदी विभाग,
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विश्वविद्यालय, औरंगाबाद

अध्यक्ष

डॉ. भगवान आधटराव, पु.अ.हो.सोलापुर विश्वविद्यालय,सोलापुर,सिनेट सदस्य
संतोष भीमराव पाटील महा. मंद्रूप,

प्रपत्र वाचक

रामसिंह सौराष्ट्रीय (मध्यप्रदेश)	डॉ. नारायण बगले (विजयपुर)
प्रकाश केसरी होता (ओरिसा)	नीरा देवी (जम्मू)
फिरोज बालसिंग (कर्नाटक)	गंगाधर गेंड (विजयपुर)
मीनाक्षी पाटील (कर्नाटक)	अनिता देवी (हरिद्वार)
प्रीति पाण्डेय (छत्तीसगढ)	डॉ. शिला भास्कर (कर्नाटक)
डॉ. बापूराव पाटील (कर्नाटक)	भावना देवी (जम्मू)

भोजन अवकाश : १:३० से २:३०

द्वितीय सत्र: २:३० से ४:००

विषय: साहित्य, संस्कृति चिंतन/मंथन

उद्घाटक

डॉ. राणू कदम, शिवाजी महाविद्यालय, बार्शी

विषय प्रवर्तक

डॉ. एफ. एम. सलीम, मुख्य संवाददाता दैनिक हिंदी मिलाप, हैद्राबाद

अध्यक्ष :

डॉ. मारूती शिंदे, वालचंद कॉलेज, सोलापुर

प्रपत्र वाचक:

व्यंकट धारासुरे (हैद्राबाद)	राघवेंद्र मिरिकन (तालिकोटी)
रमेशचंद्र सैनी (राजस्थान)	नीलम देवी (हरिद्वार)
डॉ. गणेश पाण्डेय (रायपुर)	टी. माधवी (बैंगलोर)
डॉ. लोकेश्वर सिन्हा (छत्तीसगढ)	जैश्री (गुलबर्गा)
श्रीकांत राठोड (कर्नाटक)	सुनीता देवी (उत्तराखंड)
डॉ. राजशेखर जाधव (कर्नाटक)	अभय प्रताप (बिहार)

❀ समापन समारोह ❀

समय : ०४:०० से ०५:००

प्रमुख अतिथि

प्रा. डॉ. विकास कदम
(अधिष्ठाता) मानव विद्या शाखा, पु.अ.हो.सो.विश्वविद्यालय, सोलापुर

डॉ. विनय चौधरी
यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय, तुलजापुर

डॉ. एम. ए. एल्लूरे
विभाग प्रमुख, बी.एस.एस.कला,विज्ञान,वाणिज्य महा.माकणी,जि.उस्मानाबाद

प्रा. नियाजुद्दीन बागवान
उमा महाविद्यालय, पंढरपुर

प्रमुख उपस्थिति

मा. बाबासाहेब पाटील
उपाध्यक्ष, श्री विद्या विकास मंडल, मंगलवेढ़ा

मा. किसन गवली
सचिव, श्री विद्या विकास मंडल, मंगलवेढ़ा

अॅड. रमेश जोशी
सचिव, श्री विद्या विकास मंडल, मंगलवेढ़ा

अध्यक्ष

प्रो. डॉ. एन. बी. पवार
प्राचार्य, श्री संत दामाजी महाविद्यालय, मंगळवेढा

संयोजन समिति

डॉ. जयश्री शिंदे, सोलापुर	डॉ. सुव्राव जाधव, बार्शी
डॉ. काकासाहेब घाडगे, सांगोला	डॉ. गिरिश काशिद, बार्शी
डॉ. फैमिदा बिजापुरे, पंढरपुर	डॉ. सतिश घोरपडे, वडाला
डॉ. अपर्णा कुचेकर, अकलुज	डॉ. नवनाथ गाडेकर, जेऊर
डॉ. गंगाधर बिराजदार, सोलापुर	डॉ. नवनाथ शिंदे, सांगोला
डॉ. दादासाहेब खांडेकर, सोलापुर	डॉ. संजय मुजमुले, भोसे
डॉ. सुचिता गायकवाड, सोलापुर	डॉ. अनिल साळुंखे, करमाळा
डॉ. प्राजक्ता जोशी, सोलापुर	प्रा. झाकिर मुलाणी, टेंभुर्णी
डॉ. मनिषा साळुंखे-पाटील, कुर्डूवाडी	प्रा. श्रीमंत गुड, वैराग
प्रा. दत्तात्रय साळवे, नातेपुते	प्रा. विठ्ठल वाघमारे, अक्कलकोट
डॉ. विक्रम पवार, मोहोळ	डॉ. अमोल मोरे, पंढरपुर

स्थानिय समिति

प्रा.हणुमंत नागटिळक	प्रा.डॉ.जावेद तांबोळी	प्रा.समाधान भगरे
प्रा.देविदास कसबे	प्रा.डॉ.राजाराम पवार	प्रा.पांडुरंग सवाईसर्जे
प्रा.डॉ.गणपत रोंगे	प्रा.डॉ.महेश घाडगे	प्रा.डॉ. रविनंद होवाळ
प्रा.डॉ.अशोक माने	प्रा.डॉ.मायाप्पा खांडेकर	प्रा.डॉ. गंगाधर कोटगोंडे
प्रा.डॉ.संजय शिवशरण	प्रा.डॉ.संतोष सूर्यवंशी	प्रा.नवनाथ बुरुंगले
प्रा.डॉ.औदुंबर जाधव	प्रा.डॉ.सतिश रायबान	प्रा. मुग्धा जगदाळे
प्रा.दत्तात्रय गायकवाड	प्रा.डॉ.संजय क्षीरसागर	प्रा. अर्चना कदम
प्रा.डॉ.परमेश्वर होनराव	प्रा.डॉ.अनिल कांबळे	प्रा. बंडू पाटील
प्रा.डॉ.राजेश गावकरे	प्रा.सरीता माने	श्री. बबन माने

।। असाध्य त साध्य कारता सायास ।।

श्री विद्या विकास मंडल, संचलित,

श्री संत दामाजी महाविद्यालय ,मंगलवेढ़ा

तहसील: मंगलवेढ़ा, जि. सोलापुर -४१३३०५ (महाराष्ट्र)

नैक पुनर्मूल्यांकन B (पु.अ.हो.विश्वविद्यालय, सोलापुर संलग्न)

हिंदी परिषद

हिंदी विभाग

एवं

पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होलकर सोलापुर विश्वविद्यालय, सोलापुर के संयुक्त तत्वावधान में आयोजित

एक दिवसीय राष्ट्रीय संगोष्ठी

तिथि: रविवार, १२ जनवरी, २०२०

विषय: "साहित्य, समाज और संस्कृति"

सुस्वागतम्

सेवा में.....

संयोजक	सहसंयोजक
प्रा. नवनाथ जगताप	**डॉ. अनिल प्रभाकर कांबले**
अध्यक्ष, हिंदी विभाग	हिंदी विभाग
मो.७७६५३१८३८३/७८७८८८५८५७५	मो.९९७०२०४९६३

निमंत्रक

प्रो. डॉ. पवार एन.बी.
प्राचार्य श्री संत दामाजी महाविद्यालय,
मंगलवेढ़ा, जि.सोलापुर

Special Issue January 2020

VIDYAWARTA®

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

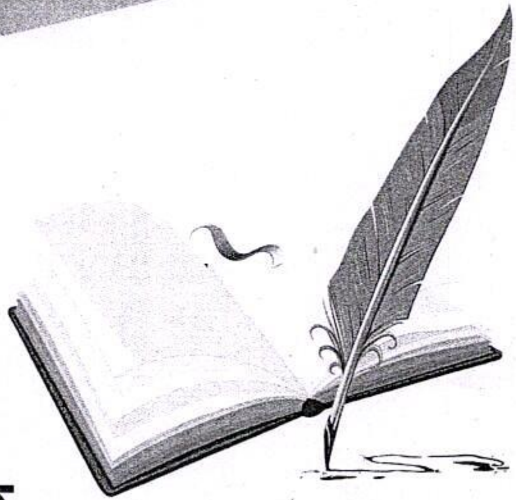

साहित्य और संस्कृति चिंतन

संपादक
प्रा.नवनाथ जगताप

सहसंपादक
डॉ.अनिल कांबळे

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता

श्री विद्या विकास मंडल संचलित

श्री संत दामाजी महाविद्यालय, मंगलवेढा

(हिंदी विभाग)

एवं पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होलकर सोलापुर विश्वविद्यालय, सोलापुर

के संयुक्त तत्त्वावधान में

एक दिवसीय राष्ट्रीय संगोष्टी

"साहित्य, समाज और संस्कृति"

खंड - २ साहित्य और संस्कृति चिंतन

❖ **विद्यावार्ता** या आंतरविद्याशाखीय बहूभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. **न्यायक्षेत्र:बीड**

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat**.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed

Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295

harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

13) नागार्जुन की कविता में जनवादी चेतना
डॉ. अलका निकम-वागदरे, सांगली. ||57

14) आदिवासी अस्मिता और समकालीन हिंदी कविता
प्रा. सिध्दाराम पाटील, सोलापुर (अक्कलकोट) ||61

15) वैश्वीकरण के परिप्रेक्ष्य में भारतीय संस्कृति
रेवनसिद्ध काशिनाथ चव्हाण, पुणे ||64

16) नीरजा माधव की कहानियों में चित्रित पुरुष विमर्श
प्रा. संदेश बिचुकले, फलटण ||66

17) आधुनिक हिन्दी कविता और गांधीवाद
डॉ. पंडित बन्ने, सोलापुर (जेऊर) ||68

18) मृदुला गर्ग की कहानियों में नारी विमर्श
प्रा. सुनिल प्रकाश खोत, सांगली ||71

19) रूढ़िग्रस्त मनोवृत्ति का बुर्का फाड़ती फिल्म 'लिपस्टिक अंड़र माय बुर्का'
प्रा. सूर्यकांत रामचंद्र चव्हाण, लातूर ||73

20) हिंदी के पुरस्कृत उपन्यासों में चित्रित किन्नर जीवन
डॉ. सुरैय्या ईसुफअल्ली शेख, सोलापुर (भोडनिंब) ||76

21) संत एकनाथ की हिंदी पदावली
प्रा.डॉ. रामकृष्ण बदने, नांदेड ||78

22) विश्व में बौद्ध धर्म का प्रसार और धर्म परंपराएँ
डॉ. मिलिंद सालवे, सांगली ||81

23) आधुनिक हिंदी बाल कहानियों में जादू – टोना
श्री. पाटील कैलासकुमार गुंडोपंथ, सांगली ||88

24) हिंदी उपन्यासों में दलित जीवन का चित्रण
प्रा. श्रीमंत जगन्नाथ गुंड, सोलापुर (वैराग) ||90

www.vidyawarta.com/03 – http://www.printingarea.blogspot.com

37) रामदरश मिश्र कृत 'पान के प्राचीर' में संस्कृति जीवन
बिरादार राजकुमार अर्जुनराव, नांदेड ||128

38) हिन्दी साहित्य में मानवता और नैतिक मूल्य
डॉ. गोविंद पांडव, बीड ||130

39) 'दलित जीवन का यथार्थ 'जूठन' की कथा
डॉ. सुब्राव नामदेव जाधव, बार्शी ||132

40) सुशीला टाकभौरे की कविताओं में स्त्री-विमर्श
प्रा. चतुर्भुज गिड्डे , पंढरपुर ||135

41) पोस्ट बाक्स नं २०३ नाला सोपारा : एक किन्नर की संघर्ष गाथा
श्रीकांत राठोड, झाकिरहुसेन दुलगुंदी, धारवड ||136

42) साहित्य समाज एवंम् संस्कृति (बाल साहित्य)
प्रा. दत्तात्रय महादेव साळवे, सोलापुर (नातेपुते) ||138

43) भारत के साहित्य, समाज और संस्कृती में परिवर्तन- एक दृष्टिक्षेप!
डॉ. रविनंद नामदेव होवाळ, सोलापुर ||141

44) समाज और संस्कृति के अत: सूत्र
प्रा.डॉ. रणजीत जाधव, लातूर ||143

45) प्राचीन भारतीय सभ्यताएँ
डॉ. अशोक माने, मंगळवेढ़ा ||150

46) समकालीन हिंदी साहित्य में चित्रित आदिवासी जनजीवन, संस्कृति एवं परंपरा
प्रा. नवनाथ जगताप, सोलापुर (मंगलवेढ़ा) ||153

47) हिंदीलेखिकाओं के उपन्यासों में चित्रित मानवाधिकार
डॉ. चित्रा मिलिंद गोस्वामी, रत्नागिरी ||156

48) हिंदी आदिवासी कहानी और मानवाधिकार
जैश्री, गुलबर्गा ||158

49) यात्रा साहित्य में सांस्कृतिक परिवेश
डॉ. विक्रम रामचंद्र पवार, सोलापुर (मोहोल) ||160

www.vidyawarta.com/03 _ http://www.printingarea.blogspot.com

"मर नहीं पाया तो इस लिए जीना चहता था मैं सामान्य मनुष्य के भांती उन्हीं के बीच सिर उठाकर, जो नहीं जानते सिर उठाना"[६]

किन्नर आज नेताओं के लिये वोट बांक बन चुके हैं। चुनाव के संदर्भ में नेता लोग किन्नरों को उनका अधिकार दिलाने के वादें करते हैं, उनके पैरों गिडगिडाकर वोंटों की मांग करते हैं लेकिन चुनाव होते ही उनको भी भूल जाते हैं और अपने वादों को भी। उपन्यास में एक संदर्भ में तिवारी जी कहते है "देखो, यह मुद्दा हमारे लिए शोशा भर नहीं है। साथ देंगे किन्नर हमारा तो हम उनके लिए आरक्षण की मुहिम चलाएंगे। जोडेंगे उन्हें समान अवसरों से। शिक्षा,रोजगार, संपत्ति, ऋण, बूढों की पेंशन, बेरोजगार युवाओं का भत्ता, लेकिन ताली एक हाथ से नहीं बजती। संगठित होना पडेगा। आवज उठानी पडेगी। देश्व्यापी आंदोलन छेडना होगा। जेल भरने पडेंगे, धरना देना पडेगा"।[७] तिवारीजी के ए वाक्य स्पष्ट करते हैं कि किस प्रकार किन्नरों की मजबूरी का फ़यादा नेता लोग उठाते हैं। चुनाव के संदर्भ में वोट बांक बनाकर उनका इस्तेमाल कर के चुनाव जीतने के बाद कुडे की तरह उठाकर फ़ेक देते है। नेताओं को अपना काम निकालने के लिए सुलगते मुद्दों की जरुअरत होती है और आज के समय में 'किन्नरों का अधिकार' एक सुलगता मुद्दा है। इसका फ़ायदा नेता लोग उठाते हैं। तिवरीजी बिन्नी से कहते है "दरअसल राजनीति जिस ढांचे पर खडी हुइ है न, उसे चाहिए सुलगता हुआ मुद्दा। जाहिर है। हम पानी पडे हुए। हम पर दांव लगाना बिसात उलटना है। कोई मुद्दा नहीं बनता हमारा"[८]

वस्तुतः चित्रा मुद्गलजी ने अपने उपन्यास पोस्ट बाक्स नं २०३ नाला सोपारा के माध्यम से किन्नरं के मूल सत्य को उजगर किया है। केवल एक शारिरिक कमी के कारण जन्म से मृत्यु तक कितनी यातनाओं से गुजरना पडता है, अपने मान सम्मन के लिए कतना संघर्श करना पडता है इसका स्पष्ट चित्रण इस उपन्यास में रेखांकित है।

संदर्भ :

१. डा पुनुत बिसरिया का विमर्श का तिसरा पक्ष, संविजेंद्र प्रताप सिंह, रवी कुमार गोंड डपृ सं-५४
२. चित्रा मुद्गल-पोस्ट बाक्स नं २०३ नाला सोपारा. पृ.सं -११
३. चित्रा मुद्गल-पोस्ट बाक्स नं २०३ नाला सोपारा. पृ.सं -१५
४. चित्रा मुद्गल-पोस्ट बाक्स नं २०३ नाला सोपारा. पृ.सं -४४
५. चित्रा मुद्गल-पोस्ट बाक्स नं २०३ नाला सोपारा. पृ.सं -११२
६. चित्रा मुद्गल-पोस्ट बाक्स नं २०३ नाला सोपारा. पृ.सं -१५७
७. चित्रा मुद्गल-पोस्ट बाक्स नं २०३ नाला सोपारा. पृ.सं -१५३
८. चित्रा मुद्गल-पोस्ट बाक्स नं २०३ नाला सोपारा. पृ.सं -१५५

42

साहित्य समाज एवंम् संस्कृति (बाल साहित्य)

प्रा. दत्तात्रय महादेव साळवे
हिंदी विभाग,
सहकार महर्षि शंकरराव मोहिते-पाटील महाविद्यालय, नातेपुते
जि.सोलापुर

****

प्रस्तावना :-

परिचय :- बाल साहित्य को प्राचीन काल से आजतक लिखतेआ रहे है। प्रसिद्ध बाल लेखक नारायण पंडित अपने'पंचतंत्र'नामक किताब में अनेक कहानियाँ लिखी है। इसमें उन्होंने अनेक पशु-पंाच्छयोंका सहारा लेकर छोटे बच्चों को शिक्षा देने का प्रयास किया है। बच्चों को कहानी सुनना बहुत अच्छा लगता है। कहानी का आधार लेकर ही हम बच्चों को शिक्षा देते है। जब हम छोटे थे तभी हमें हमारी नानी, दादी, माँ आदियोंने अनेक कहानियाँ सुनवायी थी। यह कहानी सुनते समय हम कई परियों के देश में जाया करते तो कभी वास्तव बातों की सीख भी मिलाती थी। इस कहानियों के द्वारा हमें साहस,त्याग,बलिदान और श्रम आदि, गुण हमे जीवन में मिलते थे। इस गुणों का आधार लेकर मनुष्य आगे बढ़ता। यह सब हमें हमारे माँ के द्वारा ही मिलाता था। बालक अपनी माँके समीप अधिक रहता इसलिए उसके माध्यमसे बालक को शिक्षा के बारें अधिक जानकारी मिलती है। अर्थात जो हाथोंके पालने में झुलाती वही माता अपने बालक को दुनिया की पुरी-की पुरी जानकारी देती है। बालसाहित्य लिखने का लक्ष्य यह है, कि बालक आज के ज़माने में उनके के जीवन की सच्चाई के बारे में जानकारी देना। उसपर जैसे वह बालक भविष्य में आंतरिक्ष की यात्रा, चाँद पर जाना,दुसरे ग्रह पर जाना निर्धारित होगा आदि प्रवास वह आसानी से कर सकता है। इस बाल साहित्य के माध्यम से बालक मनको शक्ति मिलती हैऔर इसके आधार से ही बालक के मन पर अलग-अलग प्रकारे संस्कार,सर्मपनकी भावना,आदि के बारे में उन्हें जानकारी मिलती है। सं १९५७ में चिल्ड्रनबुक ट्रस्ट' की स्थापना श्रीके शंकर पिल्लाइन की है। इस ट्रस्ट को आज ५० साल हो गये। इस ट्रस्ट के द्वारा बाल बच्चों को उचित डिझाइन, सामग्री उपलब्ध करके दी

सच्चाई आदि गुण दिखायी देते है। बच्चें तुरंत एक दुसरे के साथ झगडते और फिर एक साथ खेलते भी है। बच्चे तभी बिघडते है जब उन्हें अच्छी शिक्षा, सही संस्कार नहीं होते,अच्छा परिवेश नहीं होता। इसे बच्चें के सच्चे और ईमानदार दोस्त किताबे ही होती है। उन्हें जीवन का रास्ता दिखाने वाले पुस्तक ही होते है 'नन्हा दधीची' इस बाल उपन्यास पढने के बाद बच्चे के दिल में प्रेम,त्याग और परोपकार की भावना बच्चों के सामने खुलती जाएगीऔर एक सच्चे इन्सान बनने की आशा जागृत होगी। बाद में पारस पत्थर,लाखों में एक हीरे का मोल, सबक, सोना की आंखे, फिर से हँसी धरती माँ, नाचे फिर जंगल में मोर, किले का रहस्य आदि बाला सहित्य प्रसिद्ध है।

ब. झोले में चाँद :- डॉ. उषा यादव लिखित २०११ में प्रकाशित यह एक प्रसिध्द बाल कहानी संग्रह है। इसमें कुल मिल कर ५४ बाल कहानियाँ संकलित है। बाद में सपने सच हुऐ, जन्मदिन का उपहार, दूसरी तस्वीर, दोस्ती का हाँथ, खुशबू का रहष्य, बजी बासरी, दीप से दीप जले आदि बच्चों की श्रेष्ठ बाल कहानियाँ है।

क. दूसरा पंचतंत्र : डॉ. उषा यादव लिखित 'दुसरा पंचतंत्र'नामक बाल कहानी संग्रह है। सन२०१२ में प्रकाशित हुआ कहानी संग्रह है इस बाल कहानी संग्रह में कुल मिलकर ५१ बाल कहानियाँ संकलित है। इसमेंऐसी कहानियाँ है की जो आज के परिवेश और आवश्यकता के अनुरूप लिखी है। इस प्रत्येक कहानी में पशु-पंछियोंकी जगह मनुष्य को दिखलाया गया हें। जैसेरस गुल्ला ,अलादीन का चिराग , भुत आया आदि कहानियों में सहज प्रवाह से युक्त प्रभावशाली भाषा के द्वारा अपनी बात कही है। इस कहानी में समकालीन जीवन बारे में विचार अभिव्यक्त किये है।

ड. यहाँ सुमन बिखेर दो :- डॉ. उषाजी लिखित यहाँ 'सुमन बिखेर दो' यह २००४ में प्रकाशित हुआ बाल कहानी संग्रह है। इसमें कुल मिलकर ५४ बाल कहानियाँ संकलित है। मयंक यह एक सर्वश्रेष्ट यह एक बालसाहित्य लिखनेवाली में से एक साहित्यकार है। इन्होंने अपने पुरे जीवन में बालसाहित्य के लिए सर्मपित रहे है। इन्होंने इस रचना के द्वारा नवोदित रचनाकारों को प्रेरणा शक्ति प्रदान करणे का प्रयास किया है।

इ. वासंतिमन डॉ. यादवजी :- डॉ. यादव लिखित 'वासंतिमन' यह एक २०११ में प्रकाशित हुआ ५२ काव्यों का प्रसिद्ध काव्यसंग्रह है। इसके अलावा डॉ.उषा यादव लिखित 'मेरी इक्यावन' बाल कविता है,एक सौ एक कविताए और काले मेघा पानी दे, परम पत्थर आदि बाल उपन्यास है।

निष्कर्ष :- निष्कर्ष के रूप में हम कहते है की बाल साहित्य के द्वारा बच्चों को अपनी मानसिक स्तर के नुसार साहित्य बनाया जाता है और ऐसा साहित्य पढ़कर बच्चे अपने जीवन में परिवर्तन करने का प्रयास करते है। आज तो इस बाल साहित्य में अधिक वृद्धि हुई है। चित्रात्मक बाल साहित्य के साथ-साथ डिजिटल मिडियाँ के द्वारा ही ज्यादा आकर्षक, प्रभावी, उत्तेजक, वर्धक और कृतियुक्त साहित्य की निर्मिती हुई है। इसके कारण बच्चे इस साहित्य के व्दारा भविष्य में अपने जीवन मुल्योंको अपनाने का कम करते है। ऐसा साहित्य पढकर बच्चे अपने जीवन में ज्ञान प्राप्त करते है, जिसके कारण उसका समाज को भी लाभ हो जाये यही आशा है।

संदर्भ सूची :-

१. पंकज बिष्ट - की मुलाकात(न्युडा इंडिया)http://www.m.youtube.com
२. हिन्दी बाल साहित्य- विकिपी- http://wikipidiya.org
३. पत्रिकाए ए चंदामामा, टिंकल।
४. नन्हा दधीचि -डॉ.उषा यादव- बैनियन ट्री पब्लिश पब्लिशर्स, कश्मीरी गेट,दिल्ली
५. सागर मंथन(उपन्यास) - डॉ.उषा यादव-सरोडा बुक्स,दिल्ली
६. झोले में चाँद - डॉ.उषा यादव- बैनियन ट्री पब्लिश पब्लिशर्स,दिल्ली(२०११ संस्करम)
७. दूसरा पंचतंत्र(कहानी) - डॉ.उषा यादव- किताब घर अंसारी रोडदरियागंज,नयी दिल्ली(२०१२)
८. यहाँ सुमन बिखेर दो(कहानी) काव्यसंग्रह - डॉ.उषा यादव- संपादक आत्माराम,नयी दिल्ली(२००४)
९. वासंतिमन डॉ .यादवजी- डॉ.उषा यादव-इम्प्रैशन बुक्स,नयी दिल्ली(२०११)

❑❑❑

26 march - 2020

डॉ. एस प्रीति

प्रकाशन : कवितायें, एवं आलेख पत्र-पत्रिकाओं में प्रकाशित।
कृतियाँ : काशीनाथ सिंह के संस्मरण : एक अध्ययन (आलोचना पुस्तक), हिंदी नाटकों में लोक चेतना, लोक साहित्य एवं संस्कृति एक बिमर्श (सम्पादित शोध-आलेख संग्रह)
सम्मान : सावित्री बाई फुले राष्ट्रीय प्रतिभा खोज सम्मान, श्रेष्ठ शोध पत्र स्वर्ण पदक, 2012 (एस आर एम विश्वविद्यालय)
सम्प्रति : अध्यक्षा, हिन्दी विभाग,
एस.आर.एम. इंस्टिट्यूट ऑफ साइंस एंड टेक्नोलॉजी, चेन्नई

डॉ. उषारानी राव

प्रकाशन: कवितायें, एवं आलेख पत्र-पत्रिकाओं में प्रकाशित।
कृतियाँ : सत्तायें संवाद नहीं करती, बदलता नहीं नेपथ्य (कविता संग्रह) हिंदी साहित्य में सामाजिक चुनौतियाँ एवं विमर्श (सम्पादित, शोध आलेख संग्रह)
सम्मान : आनंदऋषि साहित्य पुरस्कार, 2019
सम्प्रति : अध्यक्षा – हिन्दी विभाग
बाल्डविन महिला महाविद्यालय, बैंगलोर

डॉ. रजिया बेगम

प्रकाशन : कवितायें, एवं आलेख पत्र-पत्रिकाओं में प्रकाशित।
कृतियाँ : समकालीन हिन्दी कविता - खंड-1 एवं खंड-2 (सम्पादित), हिंदी नाटकों में लोक चेतना, लोक साहित्य एवं संस्कृति एक विमर्श (सम्पादित शोध आलेख संग्रह)
सम्मान : साहित्यश्री सम्मान-2013, केरल हिंदी साहित्य अकादमी
सम्प्रति : सहायक प्राध्यापक, हिन्दी विभाग,
एस.आर. एम. इंस्टिट्यूट ऑफ साइंस एंड टेक्नोलॉजी, चेन्नई

ISBN 978-81-

सृजनलोक प्रकाशन, नई दिल्ली ₹ 450

हिन्दी की विकास यात्रा
साहित्यकारों, संस्थाओं एवं व्यक्तियों का योगदान
संपादक
डॉ. एस.प्रीति, डॉ. उषा रानी राव
डॉ. रजिया बेगम

हिन्दी की विकास यात्रा

साहित्यकारों, संस्थाओं एवं व्यक्तियों का योगदान

संपादक

डॉ. एस. प्रीति, डॉ. उषा रानी राव
डॉ. एस. रजिया बेगम

हिन्दी की विकास यात्रा

साहित्यकारों, संस्थाओं एवं व्यक्तियों का योगदान

संपादन

डॉ. एस. प्रीति, डॉ. उषा रानी
डॉ. रजिया बेगम

सृजनलोक प्रकाशन

ISBN : 978-81-942920-1-2

© लेखक

प्रथम संस्करण : 2020
प्रकाशक : सृजनलोक प्रकाशन
B – 1, दुग्गल कॉलोनी, खानपुर, नई दिल्ली - 110062
शाखा : वशिष्ठ नगर, आरा (बिहार) - 802301
मोबाइल : 7654926060, ईमेल : srijanlok@gmail.com

आवरण चित्र : कुंवर रविन्द्र
आवरण सज्जा : संतोष श्रेयांस
मुद्रक : आरव प्रिंटिंग पैक, ओखला फेज-1, नई दिल्ली

Hindi Ki Vikas Yatra : Sahityakaron, Sansthaon Evam Vyaktiyon Ka Yogdan (Collection of research articles)
Edited by : Dr. S Preeti, Dr. Usha Rani & Dr. Razia Begum

Published by : Srijanlok Prakashan, B - 1, Duggal Colony, Khanpur, New Delhi – 110062

₹ **450**

संपादक की कलम से .....

हिन्दी के लिए काम करना हमारा सौभाग्य है क्योंकि भारत की तरह हिन्दी ही एक मात्र ऐसी भाषा है जिसने अनेक भाषाओं के शब्द स्वयं में समाहित किया है। और यही एकमात्र ऐसी भाषा है जो विभिन्न भारतीय भाषा-भाषी लोगों के बीच समन्वय स्थापित कर आपस में संवाद कायम कर देश को एकता के सूत्र पिरोकर रख सकता है। गांधीजी ने इसके महत्व को समझते हुए इसे राष्ट्रभाषा के रूप में अपनाने पर बल दिया तथा इसके प्रचार प्रसार हेतु कार्य भी किया। उनके प्रयास के फलस्वरूप दक्षिण भारत में हिन्दी प्रचार हेतु दक्षिण भारत हिन्दी प्रचार सभा की स्थापना हुई। इसी प्रकार पुरोषोत्तम दास टंडन, कविवर रवीन्द्रनाथ टैगोर, नेताजी सुभाष चंद्र बोस, बिनोवा भावे जैसे अनेक हिन्दी और अहिंदी भाषी समाजसेवी और नेताओं ने भी हिन्दी को राष्ट्रभाषा बनाने की दिशा में अपना अभूतपूर्व योगदान दिया।

इस दिशा में अनेक साहित्यकारों और पत्रकारों का भी काफी अहम् योगदान रहा। भारतेन्दु, हजारी प्रसाद द्विवेदी, प्रेमचंद, निराला, महादेवी, जयशंकर प्रसाद, अज्ञेय आदि साहित्यकार से समकालीन साहित्यकार तक हिंदी को समृद्ध करने में निरंतर अपनी भूमिका निभा रहे हैं। इसी क्रम में अनेक पत्रिकाओं ने भी महवपूर्ण भूमिका निभाई जिसमे – चन्द्रिका, सरस्वती, कवि वचन सुधा, हंस, धर्मयुग, साप्ताहिक हिंदुस्तान, सारिका आदि बड़े पत्रिकाओं के अलावा अनेक लघुपत्रिकायें भी शामिल रहीं।

इसी विचार को कार्यरूप प्रदान करने के लिए हमलोग ने 'हिन्दी की विकास यात्रा' विषयक अंतरराष्ट्रीय संगोष्ठी आयोजित की। इस आयोजन के अन्तर्गत हमारा यह प्रयास रहा कि इस आंदोलन में शामिल व्यक्तियों, संस्थाओं, साहित्यकारों और पत्र - पत्रिकाओं की भूमिका एवं योगदान को रेखांकित किया जाए। साथ ही यह समीक्षा की जाए कि आज विश्व में हिंदी की क्या स्थिति है, शिक्षण संस्थानों में हिंदी को आगे लाने का कितना प्रयास किया गया है? इसको राष्ट्रभाषा का दर्जा दिए जाने में क्या समस्या है? ताकि देश में राष्ट्रभाषा के पक्ष में एकमत बनाया जा सके। इसके लिए हमें निरन्तर भागीरथ प्रयास करनी होगी।

इन महापुरुषों से प्रेरणा ग्रहण कर पिछले कई वर्षों से सृजनलोक के साथ हमलोग दक्षिण में हिन्दी के विकास के लिए लगातार काम कर रहे हैं। विभिन्न प्रांतीय मातृभाषाओं को अपने साथ समाहित करते हुए हमलोग यह प्रयास कर है कि हिन्दी को देश की राष्ट्रभाषा बनाने की दिशा में एक मंतव्य बनायी जा सके।

इस प्रयास में हमें विभिन्न प्रांतों के प्रबुद्ध रचनाकारों, शिक्षकों, और शोधार्थियों का व्यापक सहयोग मिला। सब ने हिन्दी के अतीत से वर्तमान तक के यात्रा के विभिन्न सोपानों की चर्चा करते हुए साहित्यकारों, पत्र-पत्रिकाओं की भूमिका, राजनितिक स्थिति और इक्छाशक्ति आदि पर अपने विचार प्रस्तुत किये। संगोष्ठी में प्रस्तुत इन्ही शोध - आलेखों को हम इस पुस्तक में प्रकाशित कर रहे हैं। इस आयोजन और पुस्तक में सहयोग हेतु आप सबका ह्रदय से आभार।

- संपादक मण्डल

अनुक्रमणिका

1	बी. एल. अच्छा	राष्ट्रीय और विश्वभाषा के परिप्रेक्ष्य में हिन्दी	8
2	डॉ. रानू मुखर्जी	समकालीन कथा परिदृश्य में स्त्री रचनाकार	13
3	डॉ. सत्यनारायण मुंडा एवं मसकल मुंडा	मुण्डारी साहित्य-अनुवाद में हिन्दी की व्यापकता	17
4	सुभाषिनी एसलता .	फीजी में हिंदी का कारवाँ : संस्थाएं एवं प्रचार-प्रसार	20
5	डॉ. लव कुमार	नए नाटकों की भाषायी पहचान	24
6	डॉ. अरुण हेरेमत	न्यायालयों में हिंदी	28
7	डॉ वी पद्मावती	हिन्दी और तमिल कहानी के विविध पड़ाव	30
8	डॉ. समीर प्रजापति	विश्व हिंदी सम्मलेन: दर्पण भी दीपक भी	36
9	डॉ. के. श्याम सुन्दर	विज्ञान और तकनीकी क्षेत्र में हिन्दी	40
10	डॉ. कविता पनिया	मीडिया और इंटरनेट में हिंदी की भूमिका	43
11	मनप्रीत सिंह संधू	सांस्कृतिक चेतना के विकास में हिन्दी निबंधों का योगदान	46
12	गौरव कुमार	हिंदी भाषा के विकास में साहित्यिक हिंदी पत्रिकाओं का योगदान	50
13	हेमंत कुमार	हिंदी में यात्रा साहित्य का स्थान	54
14,	डॉ. अनिता सिंह	हिंदी साहित्य में स्त्री रचनाकारों का योगदान	59
15	दीपंकर पाठक	सिलीगुड़ी में हिंदी की दशा दिशा	63
16	अरूण कमल	हिन्दी साहित्य के विकास में लघु पत्रिकाओं का योगदान	65
17	प्रो.लता सुमंत	गांधी और हिन्दी	68
18	डॉ. रोहिणी पांडियन	फादर कामिल बुल्के का हिंदी भाषा के प्रचार-प्रसार में योगदान	70
19	मधूसुदन	हिंदी के विकास का साथी ब्लॉग	73
20	श्रीमती आशा त्रिपाठी एवं सुश्री प्रतिष्ठा मिश्रा	विश्व क्षितिज पर प्रतिष्ठित होती हिंदी	75
21	डॉ. राजनारायण अवस्थी	हिन्दी में तकनीकी लेखन के विकास में ईसीआईएल का योगदान	78
22	डॉ. एन. लक्ष्मी	अण्डमान और निकोबार में हिंदी भाषा व साहित्य	86
23	डॉ. इन्दू के वी	प्रवासी हिंदी कहानी में भारतीय लेखिकाओं की देन: ब्रिटेन के विशेष सन्दर्भ में	90
24	डॉ. पूजा वैष्णव	हिन्दी का अंतरप्रान्तीय भाषिक समन्वय	94
25	डॉ. पूजा तिवारी	अस्मिता के संघर्ष का रेखांकन करती मॉरीशस की हिंदी कविता'	97

26	डॉ. अनिता एस. कर्पूर	सिनेमा और हिन्दी भाषा	100
27	डॉ. माजिद मियां	भारत की वित्तीय संस्थाओं में राजभाषा (बैंक) हिन्दी का प्रयोग एवं समस्याओं का अध्ययन	103
28	डॉ. आरिफ गफूर जमादार	नई वीजनता में युवा साहित्य	106
29	आरती कच्छप	भाषा की विकास यात्रा	109
30	अकरम हुसैन	वैश्विक परिदृश्य में मनुष्यता का स्वरूप 'जन्म' कहानी संग्रह के परिप्रेक्ष्य में	112
31	अश्विनी रणवीर रावत	हिंदी के विकास क्रम में विभिन्न साहित्यकारों का योगदान	116
32	अजय कुमार	हिंदी का विकास : विशेष सन्दर्भ उदय प्रकाश	120
33	भावना देवी	हिन्दी का वैश्विक परिदृश्य और मीडिया	123
34	चंचल सिंह	नारी चेतना बनाम 'औरत जो नदी है'	126
35	डॉ. चिलुका पुष्पलता	किन्नर कथा : एक विमर्श	129
36	प्रा. दत्तात्रय महादेव सालवे	हिंदी की विकास में स्त्री-विमर्श का योगदान	132
37	धीरज कुमार मिश्रा	शेखर जोशी की कहानियाँ विविध संदर्भ	135
38	दिव्य पूजा कुमारी	आधुनिक हिंदी साहित्य के स्त्री विमर्श में ममता कालिया एवं अन्य रचनाकारों का अवदान	138
39	डॉ. जी. प्रवीणा	विश्वस्तर पर हिंदी : दशा – दिशा	141
40	डॉ. के. वी. कृष्णमोहन	हिन्दी उपन्यासों में संघर्षशील नारी:एक अध्ययन	144
41	डॉ. मनीषा शर्मा	आधुनिक हिन्दी साहित्य में ''किन्नर विमर्श'' 'तीसरी ताली' उपन्यास के विशेष सन्दर्भ में	147
42	डा. सत्यनारायण एच के	हिन्दी की विकास.यात्रा में सवार हिन्दी के विभिन्न साहित्यकार	150
43	डॉ. सुभाष चन्द्र मुण्डा	हिन्दी साहित्य में छायावाद, भक्तिकाल, और रीतिकाल का योगदान	152
44	डॉ. सुधा	दलित साहित्य विमर्श : सामाजिक प्रतिबद्धता	154
45	डॉ. सुपर्ण मुखर्जी	भारत में हिंदी के गिरते स्तर में सुधार की संभावनायें	156
46	डॉ. टी. सुमती	राष्ट्र संघ के लिए हिन्दी की महत्ता	158
47	डॉ. टेस्सी जोर्ज	सूर काव्य में श्रृंगार रस का सात्विक पक्ष	160
48	डॉ. उषा रानी राव	राष्ट्र भाषा के रूप में हिंदी	163
49	मेजर. डॉ. रेखा सिन्हा	छायावादी साहित्य में प्रकृति	165
50	गुड़िया कुमारी	राष्ट्रभाषा के रूप में हिन्दी की सीमाएँ और संभावनाएँ	169
51	गुड़िया चौधरी	डॉ. श्यौराज सिंह "बेचैन" की रचनाओं में दलित संघर्ष	171
52	गुर प्यारी यादव	उपन्यास 'धार' और आदिवासी अस्मिता के प्रश्न	174
53	हुस्नारा धारवाड़	हिन्दी के विकास में व्यक्तियों और संस्थाओं की भूमिका	177
54	इला सागर रस्तोगी	हिंदी साहित्य में वर्तमान युवा लेखन	179
55	डॉ. इल्यास आर.जेठवा	वैश्विक मंच पर हिन्दी की पहचान	181
56	डॉ.वी.जयलक्ष्मी	हिंदी साहित्य में दलित साहित्य का योगदान	184
57	डॉ. जयश्री एस. टी.	'जंगल जहाँ शुरू होता है' में आदिवासी जीवन	188

58	ज्योति बसरा	ब्रिटेन में हिन्दी प्रचार प्रसार : व्यक्ति एवं संस्थाएं	191
59	ज्योति शर्मा 'भनोट'	हिंदी साहित्य : समकालीन विमर्शों की यात्रा	194
60	जयप्रकाश नागला	हिंदी के विकास में लघु पत्रिकाओं का योगदान	197
61	डॉ. के.वी. उमाशंकर	अन्तर्राष्ट्रीय स्तर पर हिन्दी और प्रवासी साहित्य	199
62	के. माधुरी	रोजगार मूलक हिन्दी - जनसंपर्क अधिकारी	202
63	कल्पना दसरी	हिन्दी और भारतीय भाषाओं की अंतरचेतना	204
64	कंचना कुमारी	हिन्दी के विकास में भारतेंदु हरिश्चन्द्र का योगदान	206
65	कौशल कुमार पटेल	हिंदी साहित्य के विकास में छायावाद, भक्तिकाल, रीतिकाल का योगदान	209
66	कृष्णा कुमारी	आधुनिक हिंदी साहित्य में थर्ड जेंडर	212
67	कल्पना बघेल	हिंदी साहित्य में दलित आत्मकथाओं का योगदान	215
68	डॉ. लक्ष्मी. वी. पी	दलित आंदोलन में महिला कथाकारों का योगदान	218
69	ममता श्रीवास्तव	हिंदी की विकास यात्रा: आधुनिक काल के संदर्भ में	220
70	मनोज कुमार	हिन्दी साहित्य यात्रा में दलित विमर्श का योगदान	223
71	पी. मीना कुमारी	हिन्दी भाषा का वर्तमान परिदृष्य	226
72	डॉ० नरेश कुमार	निर्मला पुतुल के काव्य में आदिवासी विमर्श	228
73	नीरा देवी	'गुनाह-बेगुनाह' और 'फरिश्ते निकले' उपन्यास में शोषण से दबी स्त्री देह	231
74	नीतू गौरव कुमार	हिंदी साहित्य में कवि सियारामशरण गुप्त का अविस्मरणीय योगदान	233
75	नीरज कुमार सिंह	भूमंडलीकरण, विकास और आदिवासी सहित्य	236
76	निरंजनस्वरूप गुप्ता 'तपन'	अन्तर्प्रान्तीय भाषाओं के बीच समन्वय में हिन्दी की भूमिका	239
77	निशा गुप्ता	हिंदी साहित्य के विकास में 'रेणु' का योगदान संस्मरण विधा के सन्दर्भ में	241
78	नीतु . एस .एस	कृष्णा अग्निहोत्री की कहानियों में नारी जीवन	243
79	पंकज कुमार मिश्र	हिंदी साहित्य में जैनेन्द्र का योगदान	245
80	पंकज सिंह मुंडा	हिंदी साहित्य में मोहन राकेश का योगदान	248
81	डा. पंकज साहा	बांग्ला एवं हिंदी भाषा-साहित्य का अंत:संबंध	250
82	पिंकी कुमारी	दलित विर्मश और इनके प्रमुख साहित्यकारों का योगदान	253
83	प्रीति	नारी के उत्थान में डॉ. अम्बेडकर का योगदान	255
84	डॉ. एस. प्रीति	हिंदी का भूत, वर्तमान और भविष्य (दक्षिण भारत के सन्दर्भ में)	257
85	डॉ .एस .प्रीतिलता	हिन्दी प्रचार-प्रसार में मिडिया ,इन्टरनेट और सिनेमा की भूमिका	259
86	डॉ. आर नागेश	हिन्दी–साहिय पर विदेशी प्रभाव	261
87	राजिला. ओ.पि	दलित स्त्री विमर्श : अस्मिता की तलाश	263
88	रामचंद्र राव काले	राष्ट्रीय स्वाभिमान हिन्दी	265

89	रामधन मीना	आदिवासी त्रासदी का जीवंत त्रास	267
90	रमेश चन्द सैनी	हिन्दी भाषा के परिप्रेक्ष्य में भारतीय भाषाओं में साहित्यिक अनुवाद	270
91	रमेश एम. एस.	साहित्य में व्यंग्य	273
92	डॉ. रम्या जी एस नायर	निर्मला पुतुल की कविताओं में आदिवासी स्त्री स्वर	275
93	डॉ. एस. रजिया बेगम	हिंदी की विकास यात्रा : तमिलनाडु	277
94	डा. रीना प्रताप सिंह	भक्तिकाल में दलित साहित्य का स्वरूप	279
95	प्रो. रेखा पी. मेनोन	हिंदी साहित्य में विष्णु खरे का योगदान	282
96	संध्या	हिंदी के विकास में पत्रकारिता, सिनेमा, रेडियो टीवी, इत्यादि का योगदान	285
97	सुश्री संगीता	आधुनिक हिन्दी दलित कहानियों में बदलते मूल्य	287
98	संजीत कुमार	हिंदी के विकास क्षेत्र में सिनेमा का योगदान	289
99	डॉ. सरिता शुक्ला	हिन्दी भाषा का विस्तार एवं विकास यात्रा	293
100	सविता कुमारि बि	हिन्दी भाषा एवं साहित्य में प्रवासी भारतीयों का योगदान	296
101	सीमा दास	प्रवासी साहित्य में अभिमन्यु अनत का योगदान	298
102	शेख मस्तान वली	हिन्दी साहित्य में डॉ. राही मासूम रज़ा का विशिष्ट योगदान	301
103	शबनम तब्बसुम	किन्नर समाज की अंतहीन वेदना	304
104	शैलजा शर्मा	हिन्दी भाषा एवं साहित्य के विकास में काव्य आंदोलनों का योगदान	307
105	डॉ. शशि जोशी "शशी"	वर्तमान की युवा रचनाशीलता	310
106	डॉ. स्नेहा सिंह	किन्नरों का आरक्षण : मानवाधिकार अथवा वोट बैंक	312
107	डॉ. सुरेन्द्र कुमार मीना	लोक साहित्य में दलित चेतना	315
108	श्वेता कुमारी सिंह	भूमंडलीकरण, बाजारवाद और हिंदी उपन्यास	318
109	डॉ. टी. सुनीता	अन्तर्राष्ट्रीय स्तर हिंदी साहित्य	320
110	श्री ताल्ला निरंजन	बालशौरि रेड्डी की कहानियों का विश्लेषण	322
111	विजय कुमार	समकालीन हिन्दी कथा साहित्य में अखिलेश का योगदान	324
112	वीनेश कुमारी	राजभाषा एवं राष्ट्रभाषा के रुप में हिन्दी की स्थिति	327
113	डॉ. वाय. कस्तूरी बाई	हिन्दी साहित्य में किन्नर विमर्श	329
114	युवराज धावन	मानसरोवर की यात्रा	332
115	कुंजनलाल जियालाल लिल्हारे	विदर्भ (महाराष्ट्र) में हिंदी के विकास एवं प्रचार प्रसार में व्यक्तियों और संस्थाओं का योगदान	334
116	डॉ. उषा नायर	नव उपनिवेशवादऔर हिंदी साहित्यकार	337
117	सुखमन प्रीत कौर	दलित आदिवासी लोकसाहित्य	340
		हरियाणा में औरत कल, आज और कल	343
118	चंचल	प्रेमचंद का किसान और किसान की वर्तमान स्थिति	345
119	षामिला अब्दुल षुक्कूर	समकालीन हिंदी कविता में कात्यायनी की स्त्री दृष्टी	347

हिंदी की विकास यात्रा में स्त्री-विमर्श का योगदान

प्रा. दत्तात्रय महादेव साळवे
(हिंदी विभाग)
सहकार महर्षि शंकरराव मोहिते-पाटील महाविद्यालय,
नातेपुते जि.सोलापुर, पिन कोड - 413109,
मो.नं. 9421075033 ई-मेल :- salavedattatray@gmail.com

शुरू से ही मानव समाज का इतिहास देखा जाये तो ये मालूम होता ही कि, मनुष्य ने स्त्री को हमेशा उनके प्रभुत्व और शक्ति से दूर रखने का प्रयास किया है। दुनिया में जितने देश है उन सभी देशों के हर एक जातियों, कालों और अलग-अलग धर्मो में ये चेष्टा दिखाई देती है। लेकिन आधुनिक काल में नारी के संदर्भ में स्त्री-विमर्श, स्त्री-मुक्ती, नारी अधिकारवाद आदि शब्द सुन रहे है। स्त्री-विमर्श का मतलब स्त्री को सभी दृष्टि से सबल, सशक्त, अन्याय के खिलाफ विद्रोह करने के काबील बनाना ही इसका संकल्प है। नारियों ने स्त्री-विमर्श का आधार लेकर पुरुष कि भाँती अपने आजादी और समानता की माँग की।

स्त्री-विमर्श का स्वरूप:- फ्रेंच की प्रसिद्ध लेखिका "सिमोन दबोआ" ने अपनी सेकंड सेक्स नामक किताब में स्त्री सबंधी विचार व्यक्त करते समय कहा है कि, सबसे पहले उन्हे स्त्री का स्त्री होना ही स्वीकार नही है। समाज, परिवेश, परिवार, आदि ने नारी को नारी बनाकर रखने का प्रयास किया है। सिमोन ने कहा है कि, "औरत को औरत होना सिखाया जाता है।" राजेंद्र यादव का कहना है कि, स्त्री-विमर्श का सही स्वरूप तभी बन जायेगा जब स्त्री बिना किसी दबाव लिहाज के अपने बारें मे अपना निर्णय स्वयं ले सकेगी। आज टी.वी. चैनलो, अखबरो में स्त्री पर अन्याय, अत्याचार, अपहरण और बलात्कार आदि के खबरो से समाज और मनुष्य का कुरूप चेहरा सभी के सामने आ रहा है। अर्थात जिसके पेट से पुरुष जन्म लेता है वही पुरुष आगे बलशाली, शक्तिशाली होकर स्त्री का दुश्मन बन जाता है।

स्त्री-विमर्श का अर्थ और परिभाषा:- डॉ. सुर्यनारायण रणसुबे ने कहा है कि, "नारी मुक्ति का अर्थ है कि नारी की वस्तु रूप से मुक्ती" हिंदी में'विमर्श' शब्द अंग्रेजी Discourse शब्द से आया है। इसका अर्थ है वर्ण्य विषय पर सुदीर्घ एवं गंभीर चिंतन-मनन है। प्रा. रोहिणी अग्रवाल के मतानुसार "नारी को केंद्र में रखकर समाज, संस्कृति, परंपरा एवं इतिहास का पुनरीक्षण करते हुए स्त्री कि स्थिती पर मानवीय दृष्टि से विचार करने कि अनवरत प्रक्रिया है।" अर्थात स्त्री विमर्श अपने अधिकारो, अपने हक के लिए पैरवी है। वह पुरुष के विरोध नही बल्कि, उसकी पशुता की बडी सीमा के खिलाफ आवाज है।

स्त्री-विमर्शकी परिभाषा:-

१) पल्लवी सक्सेना :- "समाज में नारी के प्रति जागृती तथा नारी के अस्तित्व की पहचान को स्थापित करने का प्रयास को ही नारीवाद अथवा नारी विमर्श कहा जाता है।"

२) वंदना गुप्ता :- "जब हम नारी के सकारात्मक बल्कि नकारात्मक पहलु पर भी ध्यान दे तभी नारी विमर्श है।"

हिंदी की विकास यात्रा में स्त्री विमर्श का योगदान :-

हिंदी कहानी साहित्य में अनेक महिला कहानीकारों ने नारी के जीवन की व्यथा, कथा, उनके जीवन के हर प्रकार का संघर्ष, संतुलित जीवन, समाज में उनका स्थान आदि विषयों को लेकर कहानियाँ लिखी है। **'पूर्ति'** इस कहानी के द्वारा लेखिका उषा प्रियंवदा ने यह दिखलाया है कि जब अविवाहित युवती अपने आप अकेली जीवन यावन करती है। तभी उसे व्यक्ति प्रेम और साथी की आवश्यकता होती है। अकेली होती है तभी उसे खालीपन, महसूस होने लगता है। जब व्यक्ति के जीवन में प्रेम की पूर्ति होती है तभी व्यक्ति आनंदी और सुखी रहता है।

इस कहानी की नायिका "तारा" है जो एक प्राध्यापिका है। वह दिखने में सुन्दर न होने से उनकी शादी नहीं होती। उनकी माँ की मृत्यु होते ही वह दुनिया में अकेली हो गयी। तभी उसे अपने जीवनसाथी न होने का दुःख हमेशा सताता रहता है। "तारा" को भौतिक सुख की कमी नहीं है। वह मन ही मन मे सोचती है- "मै स्वतंत्र हूँ, मेरे पास धन है मैं सुखी हूँ।" लेकिन भौतिक साधन 'तारा' को ज्यादा समय तक सुख नहीं दे पाता। उसे अपने जिंदगी मे कोई ना कोई खालीपन महसूस होने लगता है। तारा जब छुट्टियों में मसूरी जाती है। वहा "नविन" जैसे पुरुष (युवक) का सहयोग मिलता है, उसे पाकर "तारा" को बहुत आनंद होता है।नविन जैसे पुरुष का प्रेम और स्पर्श होने से "तारा" के जीवन का खालीपन भर जाता है। उनकी दुनिया बदल गई थी- "सूखे उपवन में हजारो कलियाँ फूट पड़ी है उनका चेहरा वैसा ही था" नविन के स्पर्श से तारा के जिंदगी में इतना सुगंध भर दी है की तारा का जीवन हमेशा सुरक्षित रहेगा। अर्थात जीवन आर्थिक स्वावलंबन होने मे मनुष्य अपने जीवन मे सुखी नहीं हो सकता। तो जीवन में किसी के साथ और पास होना ही जीवन की सार्थकता है। **बदली बरस गई:- कृष्णा सोबती-** इस कहानी मे लेखिका कृष्णा सोबती ने वैराग्य जीवन जीने के बदले गृहस्त और सांसारिक जीवन को मान, सन्मान तथा प्रतिष्ठित माना है। इस कहानी मे कल्याणी की माँ अपना ग्रहस्थी जीवन छोड़कर अपने साथ अकेली बेटी कल्याणी को लेकर एक साधू के आश्रम मे रहती है। कल्याणी जब बड़ी होने लगी तो इन्हें इस आश्रम का जीवन अच्छा नहीं लगता। जब कल्याणी युवा होती है, यह आश्रम छोड़कर अपना एक घर बसने का निर्णय लेती है। लेकिन माँ बेटी का निर्णय को नहीं मानती। क्योंकि इनके माँ को इनके साँस ससुर ने बहुत कष्ट पहुँचाया वैसे ही कष्ट मेरी बेटी कल्याणी के जिंदगी में न आ जाय। इसीलिए कल्याणी की माँ आश्रम छोड़कर जाना नहीं चाहती। लेकिन जवान बेटी कल्याणी को

अपनी माँ की बात, उनका निर्णय सही नही लगा। जवान बेटी कल्याणी को यह अपना जीवन झूठ लगने लगा। वह अपने माँ को कहती है कि, हे माँ मेरा दिल यहा नहीं लगता। एक दिन कल्याणी ने मन का इरादा पक्का करके अपनी साध्वी माँ और महंतबाबा को छोड़कर अपने गाँव, घर जाकर वह अच्छा-सा लड़का देखकर विवाह करके अपना परिवार, नई जिंदगी सुरु करना चाहती है। **सपनों का इंद्रधनुष :-डॉ. उषा यादव:-** डॉ. उषा यादव लिखित सन १९८९ में प्रकाशित यह एक कहानी संग्रह है। इस कहानी संग्रह में कुल मिलकर १४ कहानियाँ है। इसमे से 'सपनो का इंद्रधनुष' यह एक महत्वपूर्ण कहानी है। इस कहानी में प्रमुख नारी पात्र'नेहा' है। 'नेहा' की शादी हो जाने के बाद जब वह अपनी ससुराल जाती है, तो वह ससुराल में जीन्स, टी-शर्ट पहनती है। शादीशुदा औरत का ऐसा करना ठीक नहीं है। यह वेशभूषा करके वह अपनी साँस ससुर का अपमान करती है। नेहा अपने पति के सपनों से भी अलग रहती है। नेहा के देवर और देवरानी बाहर ही बड़े शहर में रहते है। लेकिन एक दिन यह देवर और देवरानी अपने घर आते है। उसी समय नेहा को भारतीय संस्कृति की समझ आती है कि इनकी ही देवरानी बड़े शहर में रहकर उनकी वेशभूषा, रहन सहन कैसी है,यह सब नेहा देखती है। बाद में नेहा भी अपनी देवरानी की तरह साड़ी वाडियाँ आदि को संस्कृति के अनुसार वेशभूषा करके साँस ससुर और पति के सामने आकर इन सभी का आदर करने लगती है। अर्थात इस कहानी में भारतीय संस्कृति के बारे में आज के युवा के वर्तन को उजागर किया है।

निष्कर्ष :- निष्कर्ष के रूप में हम कह सकते है कि हिंदी की विकास यात्रा में महिला कहानीकारों ने एक से बढकर एक स्त्री विमर्श की कहानियाँ लिखकर स्त्री को उनके स्तर से ऊँचा उठाने का प्रयास किया गया है।

संदर्भ सूची :-

1. आधुनिक स्त्री-विमर्श. – डॉ.ललित एन राठोड – समता प्रकाशन कानपूर।
2. नारी चिंतन का नया रूप स्त्री-विमर्श - पृष्ठ-१३

   Shodhganga.inflibnet.ac.in
   http://www.hindikunj.com>2017/06
   http://www.hindikunj.com>2017/06
3. हिंदी लेखिकाओं की कहानियों में नारी- डॉ.सौ.मंगल कप्पीकेरे, विकास प्रकाशन कानपूर पृष्ठ-१३
4. बदलों के घेरे – कृष्णा सोबती – राजकमल प्रकाशन नई दिल्ली
5. सपनों का इद्रधनुष- डॉ.उषा यादव – आगरा

"Sa Vidhya Ya Vimuktaye"
Sahkar Maharshi Shankarrao Mohite-patil Pratisthan Shankarnagar, Akluj Sanchalit

Sahakar Maharshi Shankarrao Mohite-Patil Mahavidyalaya, Natepute

(Affiliated to Punyashlok Ahilyadevi Holkar Solapur University, Solapur)
Tal. Malshiras, Dist. Solapur (Maharashtra) Pin - 413109

Hon. Pratapsinh Shankarrao Mohite-Patil
B.A.(Hons.) Economics
Founder President
Ex. Member of Parliment (Loksabha) Solapur (M.S.)
Ex. State Minister for Co-operation Maharashtra State

Hon. Padmajadevi Pratapsinh Mohite-Patil
B.Sc.(Hons.) Zoology
Chairperson - Local Managing Committee,
President - Sahkar Maharshi Shankarrao Mohite-patil Pratisthan Shankarnagr, Akluj
President - Higher Education Sevabhavi Santha, Solapur

Principal - Dr. Chandrakant Kolekar
M.Sc. M.Phil. Ph.D.

Outword No.
Date :-

Key Indicator 3.3 Research Publication and Awards

3.3.2 Number of books and chapters in edited volumes/books published and papers published in national/ international conference proceedings per teacher during year

2020-2021

Sr. No.	Name of the teacher	Title of the book/chapters published	Title of the proceedings of the conference	Name of the conference	National / International	Year of publication	ISBN/ISSN number of the proceeding
1	Prof. Dr. R. J. Khandare	Fakiracha Satvshodh	0	Janai Prakashan 606-B Sandhya-Jankalyan (Malad) (P) Mumbai 400095	International	22020-21	ISBN/978-93-5408-439-3
		Annabhau Sathe Yancha Fakira Kadambri che Wangmiyamin Vishesh	0	0	International	2020-21	ISBN 978-93-5408-439-3
2	Dr. D. S. Thorat	Nivadnuk Padhhatichya Prakriyetil Bharat Ek Rashtra	0	Jyoti kiran publication Pune (M.S.)	International	2020-21	ISBN 978-81-947698-8-0

Principal
S.M. Shankarrao Mohite-Patil College, Natepute Dist. Solapur

Principal Cell - 9890152904, OS. 7770006693 / 9588439479
Email : smsmpmahavidyalaya@gmail.com / dr.cbkolekar63@gmail.com, website : www.smsmpmahavidyalaya.com

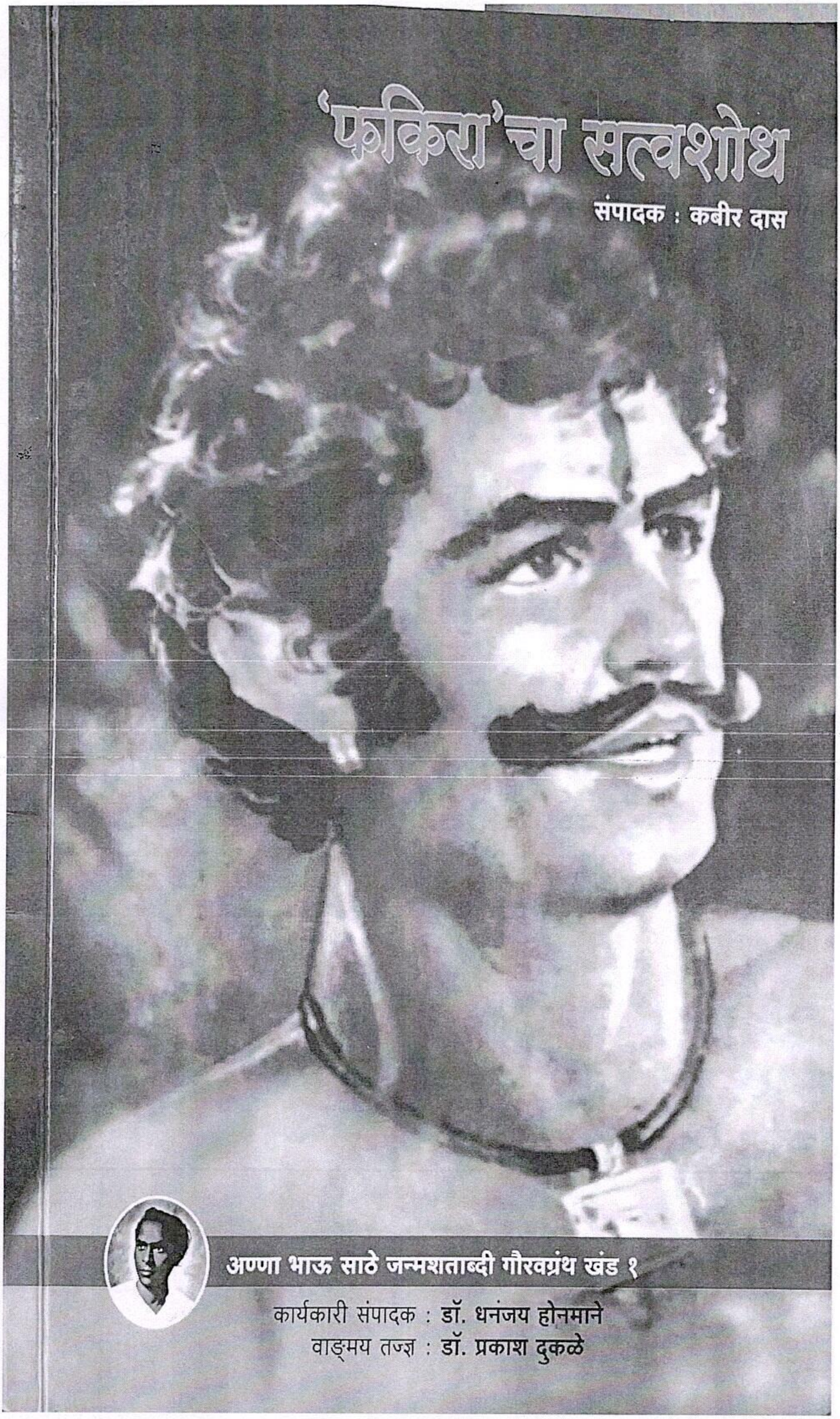
'फकिरा'चा सत्वशोध
संपादक : कबीर दास
अण्णा भाऊ साठे जन्मशताब्दी गौरवग्रंथ खंड १
कार्यकारी संपादक : डॉ. धनंजय होनमाने
वाङ्मय तज्ज्ञ : डॉ. प्रकाश दुकळे

प्रकाशन : क्र. १
अण्णा भाऊ साठे १०० वी जयंती
१ ऑगस्ट, २०२०

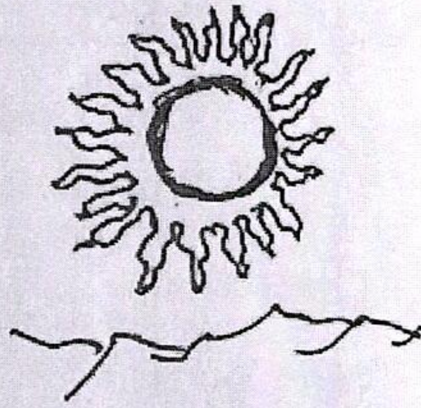

'Fakira'cha Satwashodh
Editor : Kabir Das
'फकिरा'चा सत्वशोध
अण्णा भाऊ साठे जन्मशताब्दी गौरव ग्रंथ खंड १

संपादक : कबीर दास
कार्यकारी संपादक : डॉ. धनंजय होनमाने
वाङ्मय तज्ज्ञ : डॉ. प्रकाश दुकळे

ISBN : 978-93-5408-439-3

© डॉ. धनंजय होनमाने

देणगी मूल्य :
साधारण आवृत्ती : २७५
ग्रंथालय आवृत्ती : ३२५

मुखपृष्ठ, सजावट, रेखाचित्र :
कबीर दास

अक्षर जुळणी : गंगाधर दिवेकर

मुखपृष्ठ छायाचित्र : जोशी आर्टस, सुरेश एजन्सी, पुणे

आतील छायाचित्र : संजय पोतदार, बिळाशी, सांगली
संदेश तुपसुंदरे, यवतमाळ

बालक फोटो : कैवल्य होनमाने, पलूस

मुद्रक : कृष्णा उद्योग, तापी

प्रकाशक : डॉ. धनंजय होनमाने / प्रो. मिना कुमारी
जनाई प्रकाशन,
६०६ - 'ब' संध्या - जनकल्याण,
मालाड (प.), मुंबई - ४०००९५
वितरक : राजरत्न ठोसर
विनिमय पब्लिकेशन्स, दूरभाष : ९९६९१९८८२१

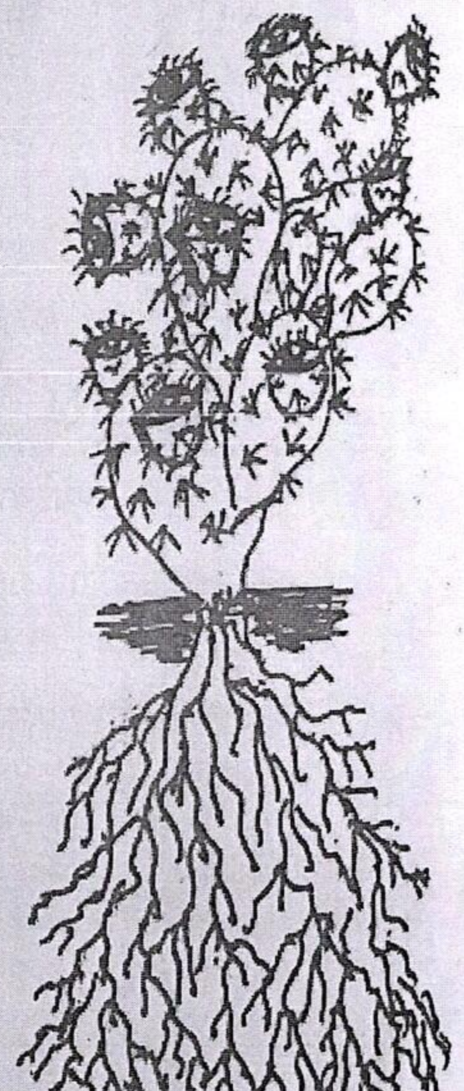

अंतरंग

१.	भूमिका	डॉ. धनंजय होनमाने	८
२.	ऋणनिर्देश	प्रो. मीना कुमारी	९
३.	प्रस्तावना	कबीर दास	१०
४.	मला भावलेला अण्णा भाऊंचा 'फकिरा'	डॉ. श्रीपाल सबनीस	१७
५.	भाषांतराचे महत्त्व : अण्णा भाऊंच्या निमित्ताने	डॉ. सूर्यनारायण सणसुभे	२४
६.	अण्णा भाऊंच्या 'फकिरा'चे अनुवादित नवसर्जन	डॉ. नागनाथ कोतापल्ले	२६
७.	'फकिरा' मराठी कादंबरीचा आशय पैस विस्तारणारी कादंबरी	डॉ. अरुणा ढेरे	२७
८.	Russia will surely welcome Fakira	Dr. Anna Chelnokova	२८
९.	डॉ. बाबासाहेबांच्या विचार मूल्यांची मांडणी करण्यासाठी भाषांतराची सुरुवात	डॉ. बळीराम गायकवाड	३०
१०.	मातंगांच्या शौर्यगाथा आणि वीर फकिरा	डॉ. प्रभाकर मांडे	३७
११.	'फकिरा' कलात्मक प्रत्यय देणारी कादंबरी	प्रा. दत्ता भगत	४२
१२.	अण्णा भाऊंची 'फकिरा' आणि माझी भूमिका	डॉ. मोहन पाटील	४४
१३.	अण्णा भाऊंची 'फकिरा' एक वैश्विक पैस	डॉ. माया पंडित	४७
१४.	'फकिरा'ची अर्पण पत्रिका : भूमिका आणि कृतज्ञतेचा वेद	डॉ. के. एस. महाले	४९
१५.	कैफियत : वेदना आणि विद्रोह	प्रा. अमोल चांदेकर	६०
१६.	वि. स. खांडेकरांच्या 'दोन शब्दा'चा अन्वयार्थ	डॉ. प्रकाश दुकळे	६६
१७.	'फकिरा' कादंबरीच्या आशयसूत्राचे मुक्त चिंतन	डॉ. संभाजी कदम	७२
१८.	अण्णा भाऊ साठे यांच्या 'फकिरा' कादंबरीचे वाङ्मयीन विशेष	डॉ. राजेंद्र खंडारे	७६
१९.	'फकिरा' वाङ्मयीन मूल्यमापन	डॉ. देविदास गेजगे	८२
२०.	'फकिरा'चे भाषासौंदर्य आणि 'पारुषी'चे उपयोजन	प्रा. प्रदीप मोहिते	८८
२१.	'फकिरा'तील सांस्कृतिक दर्शन	डॉ. विठ्ठल रोटे	९१
२२.	'फकिरा' क्रांतिकारी वेदनेचा हुंकार	डॉ. धनंजय होनमाने	९६
२३.	फकिराच्या सशस्त्र बंडामागील मानवतावादी भूमिका	डॉ. पांडुरंग ऐवळे	१०६
२४.	'फकिरा'तील जातीय सलोख्याचे दर्शन	डॉ. प्रकाश हुलेनवार	११६
२५.	'फकिरा'तील वर्गकलहाचे मूळ 'जात' वास्तव	प्रा. सुनिता रोकडे	१२६
२६.	'फकिरा' एक निसर्गचित्र	डॉ. मांतेश हिरेमठ	१३२
२७.	'फकिरा'चे मलपृष्ठ एक चिंतन...	डॉ. रमेश साळुंखे	१३९
२८.	'फकिरा' व 'चोट्टी मुंडा और उसका तीर' या कादंबऱ्यांचा तौलनिक अभ्यास	डॉ. भरत जाधव	१४४
२९.	'फकिरा कादंबरी : एक आकलन' या ग्रंथाचे अन्वेषण	डॉ. गुंफा कोकाटे	१५६
३०.	'फकिरा'तील संघर्षनाट्य : एक दृष्टीक्षेप	डॉ. माधवी खरात	१५९

'फकिरा' कादंबरीच्या आशयसूत्राचे मुक्त चिंतन

– डॉ. संभाजी कदम

फकिरा ही कादंबरी इ.स. १९५९ साली प्रकाशित झाली. या 'फकिरा' कादंबरीमध्ये गावासाठी आणि स्वजातीसाठी लढणाऱ्या शूर आणि तितक्याच निर्भीड, कर्तबगार पुरुषाची कथा आहे. तशीच ती स्वजातीवर होणाऱ्या अन्यायाला वाचा फोडणारी शोकांतिकाही आहे. या कादंबरीमध्ये मांग समाजातील फकिरा नावाच्या तरुणाच्या धाडसाचे कौतुक करणारे वर्णन आहे. ही ब्रिटीश सत्तेला आव्हान देणारी व फकिराची शौर्य गाथा सांगणारी कलादृष्ट्या उत्तम अशी कादंबरी आहे. या कादंबरीमध्ये अण्णा भाऊंच्या लेखनाचा केंद्रबिंदू संघर्ष हा आहे. संघर्ष कशासाठी? कुणासाठी? कुणाविरुद्ध? हे प्रश्न त्यामागे आहेत. त्यांनी समाजातील दाहक, भीषण संघर्षाचे, शोषणाचे चित्र त्यांच्या या कादंबरीमध्ये केल्याचे पहावयास मिळते. दलित, पीडित, वंचित, शोषित, मजूर व स्त्रिया या सर्वासाठी त्यांची लेखणी सातत्याने लिहिती राहिलेली आहे. सर्वांना समतेची न्यायाची वागणूक देत आली आहे. अनेक प्रश्नांना वाचा फोडत आली आहे.

'फकिरा' ही कादंबरी १९५९ मध्ये प्रकाशित झालेली कादंबरी आहे. ही कादंबरी व्यक्तिचित्रात्मक म्हणजेच व्यक्तिचरित्रपर कादंबरी आहे. त्यांच्या साहित्यावर आणि व्यक्तिमत्वावर भारतीय समाजसुधारकांचा प्रामुख्याने फुले, शाहू, आंबेडकर आणि मार्क्सच्या विचारांचा प्रभाव स्पष्टपणे जाणवतो. त्यांचे व्यक्तिमत्त्व अशा महनीय व्यक्तींच्या प्रभावातून घडले आहे. त्यामुळे त्यांच्या विचारातून समाजाच्या विविध घटकांचे प्रतिनिधित्व स्पष्ट जाणवते. जात आणि धर्माची मानवी जीवनातील मांडणी संपूर्ण व्यवस्थेलाच कशी धक्के देणारी ठरते आहे. याचेही दर्शन फकिरामधून होते. अण्णा भाऊ साठे यांनी समाजातील विविध घटकांचा संदर्भ देत साहित्याची निर्मिती केली आहे. माणूस आणि त्यांचे जगणे या संदर्भात कमालीची सहानुभूती मनात बाळगणाऱ्या, अण्णा भाऊ साठे यांनी समाज घटकातील माणूस त्याच्या रुढी, परंपरा, विश्वास, अंधविश्वास, सण, उत्सव यांना विविध घटना प्रसंगाच्या अनुषंगाने मांडले आहे.

'फकिरा' कादंबरीमध्ये जोगीण या उत्सवाची अनेक घटना, प्रसंगातून व सामाजिक, धार्मिक, राजकीय संदर्भात वाढत जाणारी तेढ, दोन गावामधील वैर आणि दोन समाज आणि व्यक्तिमधील वैर या कादंबरीमध्ये चित्रित होते. वाटेगावच्या शंकर पाटलांना आपल्या गावात कोणतीच जत्रा भरत नसल्याचे दुःख होत असते. यावेळी राणोजी मांगाची भेट होणे आणि राणोजीला सांगतात की, बाजीबा खोतासारखा बहाद्दर जोपर्यंत आपल्या गावात निपजत नाही तोपर्यंत इथं जोगण्या भरणार कशा? जोगणी त्यानं भरवली. हे ऐकून राणोजी आपल्या साथीदारासह शिगावच्या जोगणी उत्सवामध्ये जातो आणि जोगणी हिसकावून आणत असताना गतप्राण होतो. राणोजीने पाटलाची

अण्णा भाऊ साठे यांच्या 'फकिरा' कादंबरीचे वाङ्मयीन विशेष

– डॉ. राजेंद्र खंदारे

प्रस्तावना :

कोणत्याही साहित्यकृतीची जडणघडण ही लेखक, वाचक आणि समाज यांच्या पर्यावरणातून होत असते. साहित्यकृतीचे वाङ्मयीन विशेषांचा विचार करताना त्या साहित्यकृतीचे कालानिष्ठ ताणेबाणे आणि कालातीत पोत ध्यानात घेतल्याशिवाय समजू शकत नाही. समृद्ध जीवनानुभवाचा खजिना शिवाय जीवनात हरघडी रंगणारे नाट्याची जाण असणाऱ्या अण्णा भाऊ साठेंचे जीवन संघर्षाने भरलेले होते. म्हणूनच प्रतिभा, जीवनाचे सत्य, कल्पकता, सहानुभूती यांचे एक सरळ गणित सरळपणे मांडू शकले. त्यांचे साहित्य आणि व्यक्तिमत्व हे दोन्ही मोहून टाकणारे होते. प्र. के. अत्रेंना अण्णा भाऊंच्या साहित्यात बंडखोरी दिसली, वि. स. खांडेकरांना ऐतिहासिक साहस रम्यता आढळली. तर संगीत सम्राट सुधीर फडके यांना अण्णा भाऊ आधुनिक महाराष्ट्राचे ज्ञानेश्वर वाटतात. पण या बंडखोरी आणि साहसरम्यता यामध्ये सरळपणा आहे. वैचारिक बांधिलकीचा कृत्रिम पीळ, वक्रता, वाङ्मयीन संकेताचा कृत्रिम साज अण्णा भाऊ साठेंच्या साहित्यलेखनात आढळत नाही, असे म्हणता येईल. जे आहे प्राकृतिक ऋजुतेचे, नैसर्गिक सहजतेचे, स्वाभाविक गतिमानतेचे सरळ दर्शन त्यांच्या लेखनातून होते. अण्णा भाऊंच्या कथा कादंबऱ्या यांचे मूल्यमापन क्वचित झाले आहे. प्रस्थापित साहित्य संप्रदायाने नवी वाङ्मयीन मूल्ये स्वीकारली आहेत. ती मूल्ये अण्णा भाऊंच्या साहित्याला न्याय देऊ शकणार नाहीत. या संप्रदायाच्या आग्रही भूमिकेमुळे अण्णा भाऊंच्या साहित्यकृती अकलाकृती म्हणजेच अकलात्मक ठरविण्याचा प्रयत्न झाले. काळानुसार कलामूल्ये बदलली तरीही वाङ्मयाचे मूल्य शाश्वत आहे. जीवनमूल्ये आणि कलामूल्ये यांचा समन्वय साहित्यात असावा यासंबधी विचार येथे केलेला आहे.

वाङ्मयीन विशेषांचे स्वरूप आणि महत्त्व :

कोणतीही श्रेष्ठ साहित्यकृती ही तिच्यातील वाङ्मयीन विशेषावर अवलंबून असते. त्या साहित्यकृती मधील कथानक, आशयसूत्रे, पत्रे, त्यांचे स्वभाव वैशिष्ट्ये, त्यांच्या सवयी, त्यांचे स्वभाव, त्यांच्या लकबी, मांडणी, वातावरण, घटना-प्रसंग, निवेदन, भाषा, म्हणी, वाक्प्रचार, संघर्ष, साहित्यकृतीची पार्श्वभूमी, साहित्यिकाचा साहित्याकडे व जीवनाकडे पाहण्याच्या दृष्टीकोन, त्याची सामाजिक धारणा कोणती आहे? वास्तवाचे भान, आरंभ-मध्य-शेवट यांच्यातील समतोल, लेखकाची जीवनाला भिडण्याची पद्धत यावर वाङ्मयीन वैशिष्ट्ये आधारलेली असतात. या सर्वांचे भान

ठेवूनच त्या साहित्यकृतीचे मूल्यमापन केले जाते.

दलित साहित्याच्या संदर्भात विशेषत: दलित कादंबरी या साहित्य प्रकाराविषयी 'प्रतिभाविलास' या ग्रंथात ना.सी. फडके म्हणतात, दलित जीवनातील घटक घेऊन त्यावर कादंबरीची रचना करता येईल काय? दलितांच्या सुख-दु:खावर लहान कथा लिहिता येईल, परंतु मोठ्या विस्ताराची कादंबरी लिहिता येईल असे मला वाटत नाही. कादंबरीचा चित्रफलक फार मोठा असतो. या विस्तीर्ण फलकावर भरघोस चित्र रंगवायचे झाले तर ज्या प्रकारच्या प्रसंगाची आणि घटनांची गरज असते, तसे प्रसंग आणि घटना दलितांच्या जीवनात आढळत नाहीत; कादंबरीची भव्य इमारत ज्यावर उभी राहील असा भरघोस भक्कम पाया सापडत नाही.' असा आक्षेप नोंदवला आहे. पण अण्णा भाऊ साठे यांच्या कादंबरीने व अलीकडच्या दलित आत्मकथाने याच्यातील पोकळपणा सिद्ध केलेला आहे. दलित जीवनातील घटना, प्रसंग वा दलितांनी भोगलेले जीवन हे कादंबरी या साहित्यप्रकाराला व्यापून टाकणारे आहे. हे दलित साहित्याने दाखवून दिले आहे. फकिरा, सावळा मांग ह्या दलित व्यक्तिरेखा आणि त्याच्या जीवनात घडलेल्या घटना व प्रसंग महाकादंबरी निर्माण करू शकतील इतक्या ताकदीच्या आहेत. या साहित्याच्या साहित्यकृतीच्या मूल्यमापनामध्ये यांना विशेष महत्व आहे. कथाशून्य कादंबरी, कथानक शून्य कादंबरी असू शकते. पण अण्णा भाऊ साठेंनी याचा फारसा विचार न करता ते लेखन केले. विशेषत: फकिराच्या संदर्भात निश्चित असे कथानक आहे.

मराठी साहित्यातील वाङ्मयीन विशेषाहून वेगळ्या वाटेने जाणारे वाङ्मयीन वैशिष्ट्ये 'फकिरा' कादंबरीतून जाणवतात. पारंपरिक वाङ्मयीन विशेषांना बाजूला सारून त्यांच्या कादाबंरीकडे पाहावे लागेल. फकिराला अण्णांनी दोन पानांची कैफियत जोडली आहे. त्या कैफियतमधून आपली साहित्याविषयी दृष्टी स्पष्ट केली आहे. मुळातच त्यांचे साहित्य डॉ. रं. बा. मंचरकर म्हणतात, त्याप्रमाणे जीवनाच्या उमाळ्यातून ज्वालामुखीसारखे उसळून आलेले आहे. असे हे सरळपणे जाणारे, माणसावर श्रद्धा ठेवणारे, त्याला जीवनात स्वातंत्र्याचे व समानतेचे सुख लाभावे हा ध्यास बाळगणारे होते.

'फकिरा'तील वाङ्मयीन विशेष :

१९६१ सालचा महाराष्ट्र शासनाचा उत्कृष्ट कादंबरी पुरस्कार मिळविणारी १९५९ मधील 'फकिरा'. ऐतिहासिक व समकालीन आहे. सामाजिक एकीकरण संस्कार, राष्ट्रधर्म, राष्ट्र, राजकीय व्यवस्था, प्रेम अशा उच्च मूल्यांची पेरणी करताना दिसतात. याचबरोबर दीनदलितांचे हीन जीवन, सहिष्णुता, लढवय्येपणा, राष्ट्रीय कर्तव्य या मूल्यांचीही शिकवण देतात. म्हणून 'फकिरा' सामाजिक व उन्नत भावनेने ओतप्रोत भरलेला दस्तऐवज ठरतो. साहित्य हे जगाचा तिसरा डोळा आहे. या भूमिकेतून साहित्याकडे पाहणारा साहित्यिक अण्णा भाऊ साठे यांनी सामाजिक परिवर्तनातून

सक्षम भारत देशाची निर्मिती या सात्विक ज्ञानाच्या अधिष्ठानावर 'फकिरा' कादंबरीचे लेखन झाले आहे, असे म्हणता येईल. माणुसकीच्या सर्वस्पर्शी सहानुभूती हे ज्यांच्या लेखनाचे मुख्य प्रयोजन मानले. अशा आण्णा भाऊ साठे यांच्या 'फकिरा' कादंबरीचे वाङ्मयीन विशेषांचा आढावा पुढीलप्रमाणे घेता येईल. फकिराचा आरंभ सूर्यास्ताने होतो आणि शेवट फकिराच्या वीरमरणाने होतो.

अ) स्थळ : प्रादेशिक गुणवैशिष्टे : कोणतीही कादंबरी कोणत्या ना कोणत्या ठिकाणी व प्रदेशात घडत असते. तेथे काही माणसे वावरत असतात. पात्रांच्या जीवनातील काही काळ कादाबंरीकाराने निवडलेला असतो. स्थळ, काळ, आणि व्यक्ती एकत्र आली की घटना घडू लागतात.अशा घटनांची गुंफण म्हणजे कादबंरीचे कथानक होय. र. बा. मंचरकर म्हणतात त्याप्रमाणे, 'एकोणिसाव्या आणि विसाव्या शतकांच्या संधिसीमेवरची ही खेडी आहेत. या खेड्यामधील सामुहिक संवेदनशीलता टिपण्यात अण्णा भाऊंनी ग्रामजीवनाची आपली नेमकी समज व्यक्त केली आहे. त्यावेळची खेडी, त्यांच्यातील एकोपा, व्यक्तीपेक्षा गावाला मोठे मानण्याची वृत्ती, स्पृश्यास्पृश्य कल्पना, तालेवारांच्या हव्यासापोटी गरीबांचा होणारा चोळामोळा, धार्मिक श्रद्धा, मानापमानाच्या कल्पना, माणुसकीचा जिव्हाळा, विचार-विकार यांनी विणलेले ग्रामजीवनाचे बहुरंगी वस्त्र 'फकिरा'तून उलगडत जाते.

'फकिरा' ही एका उमद्या माणसाची झुंजार जीवनगाथा आहे. त्याचवेळी ती मातंग समाजाचे व्यथावेदनेचे जिवंत चित्र आपल्यासमोर उभे करते. एका जमातीचे सलग दर्शन तोपर्यंत मराठी साहित्यात क्वचितच आले असेल. जुन्या गावगाड्यातील धार्मिक जीवन, जत्रा-खेत्रा, सण-उत्सव, सण-समजुती, ग्रामव्यवस्था, सवर्ण दलित परस्पर संबंध, त्याच्यातील क्रौर्य, आणि माणुसकी या सगळ्यांचे दर्शन या कादंबरीतून घडते. 'फकिराचा' संबंध कुटुंबांशी आणि गावाशी आहे. तसाच तो त्याच्या जातीशी आणि वर्गाशी आहे. त्यातून निर्माण होणाऱ्या विविध समस्यांची गुंतागुंत अण्णा भाऊंनी रेखाटलेली आहे. कादंबरीतील जीवनदर्शनाला अधिक व्यापक रूप येते. ते परकीय सत्तेशी फकिराच्या झगडणाऱ्या संघर्षाने.'[२] हे सर्व धागे अण्णा भाऊंनी सहजपणे गुंफले आहेत.

ब) काळ : ऐतिहासिक पार्श्वभूमी : साहित्यकृती ही काळाचे अपत्य असते. ज्या काळात लिहिली जाते त्या काळाचे प्रतिबिंब साहित्यात पडत असते. साहित्यिक काळाच्या परिप्रेक्ष्यात राहूनच साहित्याची निर्मिती करीत असतो. अण्णा भाऊ साठेंच्या कालखंडाविषयी दलित साहित्याचे खंदे समर्थक रा.ग. जाधव लिहितात, ''अण्णा भाऊंचा जीवनकाळ पारंपरिक विचारांना फार मोठा धक्का देणारा कालखंड नव्हता. गांधीवाद, मार्क्सवाद, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा उदय, स्वातंत्र्यप्राप्तीचा होता. प्रत्यक्ष दलित समाज हलके-हलके जागा होत होता. अशा या कालखंडात अण्णा भाऊंची वैचारिक कलात्मक घडण होत गेली.''[३] अण्णा भाऊ अशा काळात जन्माला

आले. या देशात टिळकयुगाचा अस्त होऊन गांधीयुग सुरू झाले आणि या युगाला समांतर म्हणता येईल अशा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर युगाचा प्रारंभ झाला होता. एक बलाढ्य परकी राजवटीच्या विरुद्ध गांधी लढत होते. तर दुसरीकडे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लादलेल्या सांस्कृतिक व धार्मिक साम्राज्यशाहीच्या विरोधात आपला मुलभूत मानवी साम्राज्याचा लढा उभारीत होते. सामाजिक न्यायाची मागणी प्रस्थापितांच्याकडे करीत होते. लढाऊ साम्राज्यवाद भारतात रुजत होता. म्हणूनच अण्णा भाऊंची साहित्यकृती ''जग बदल घालूनी घाव सांगुनी गेले भीमराव'' असा उद्घोष करीत होती.

'फकिरा' कादंबरीच्या प्रस्तावनेतून 'फकिरा'ची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी स्पष्ट होते. ते लिहितात, ''जेव्हा फकिराची घौडदौड सुरूच होती तेव्हा मी पाळण्यात आराम करीत होतो. त्या रात्री भर माध्यान्हीला तो धावत आला. तेव्हा त्याने इंग्रजी खजिना लुटला होता.'' इंग्रजी राजवटीच्या दरम्यान भारतीयांची होणारी होरपळ, त्याविरुद्ध लढा, उपेक्षित समाजाची होणारी हालअपेष्टा, इंग्रजी राजवटीचा जुलूम व या सर्वांच्या विरोधात बंड करणारा मातंग वाड्यातील 'फकिरा' हा नायक ज्याला ब्रिटीश फौजा कधीही पकडू शकल्या नाहीत. संपूर्ण गावाला वेठीस धरून 'फकिराने' समर्पण केले नाही तर गावाच्या माळावर बंदी बनवून ठेवलेले सर्व गावकरी मरतील, अशी ब्रिटीश सरकारने धमकी दिल्याने गावकऱ्यांच्या जीवाचा धोका ओळखून आत्मसमर्पण करणारा हसत-हसत फासावर जाणारा उमदा दिलदार लढवय्या फकिरा होय.

फकिराचा माध्यमातून अण्णा भाऊ साठेंनी भारतीय समाज ऐतिहासिक जडण-घडणीचा सर्वांगीण इतिहास मांडलेला आहे. पुराण, जातक कथा, नीतिपर अनेक गोष्टींमधून तत्कालीन समाजजीवनाचे आकलन कादंबरीत होते. वसाहतीच्या काळात जातिव्यवस्थेमुळे भारतीय समाजजीवनावर झालेल्या परिणामाची चिकित्सा पुढे घेऊन जाण्याचे कार्य या कादंबरीद्वारे झाले आहे असे म्हणता येईल. कोणतीही कला ही कालनिरपेक्ष असते असे मानले जाते. एका अर्थाने खरे असले तरी अण्णा भाऊ साठेंना वर्तमानाचे भान म्हणजे समकाळाचे चांगले भान असल्याचे दिसून येते. फकिरातून आपल्या वगनाट्यातून 'समकालाशी' बांधिलकी स्वीकारली होती, असे म्हणता येईल. विं.दा. करंदीकरांनी १९६९ च्या अस्मितादर्श दिवाळी अंकात अण्णा भाऊ साठेंच्या साहित्यात चिरंतन वाङ्मयीन मूल्ये नसल्याचे म्हटले आहे.[४] जनतेच्या काळाशी आणि अनुभवाशी बांधिलकी स्वीकारली की, साहित्याची निर्मिती मर्यादित होते. पण त्याचे मोल कधीच कमी होत नाही. आधुनिकतेचा संबंध हा काळाशी असतो. म्हणून काळाचे भान ठेवावेच लागते आणि ते अण्णा भाऊ साठेंनी 'फकिरा' आणि वगनाट्यातून ठेवले आहे असे म्हणता येईल.

क) समूहाचे चित्रण : 'फकिरा' ही एका फकिराची जीवनगाथा नाही. वाटेगाव

आणि शिगावची कहाणी राहत नाही तर ती संपूर्ण समूहाचे चित्रण करणारी कादंबरी ठरते. सरकारने गुन्हेगारीचा शिक्का मारल्याने सावळाच्या जगण्याला तडा जातो. तुरुंग व घर अशी ससेहोलपट होते. काहीही गुन्हा नसताना तो अन्यायाला बळी पडतो. या जुलमी कायद्याने संपूर्ण समजच कसा पिळवटून गेला हे सांगताना अण्णा भाऊ म्हणतात, ''ज्या कायद्याने सावळा बेळगावला गेला त्या कायद्याचा वरवंटा प्रांतभर फिरला. हजारो मांगांना त्यानं वनवास दिला. हजारो पोराबाळांना नादार केलं. वतनापेक्षा जातीलाच महत्व प्राप्त झालं. लायकी हा शब्द मांग जातीपासून अलग करून टाकण्यात आलं. परागंदा केलेले मांग परगावात मिळेल ती कामे करू लागले. कैकांनी गावं सोडून, आपल्या जमिनी सोडून बायकापोरं बरोबर नेली. फिरस्ते म्हणून फिरू लागले. त्या कायद्याने आपला फास इतका आवळून टाकला की, मांग ही जात सांगणेही कठीण झालं.''[५] अशा प्रकारे समूहाची सुखदुःखे या कादंबरीतून व्यक्त झालेली आहेत. सावळाची व्यथा ही केवळ सावळाची न राहता ती साऱ्या समाजाची होत असल्याचे दिसते.

ड) जगण्याच्या लढ्याचा उदात्त विचार : अण्णा भाऊ साठेंच्या साहित्यातून मार्क्सवादी विचारसरणी व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा पगडा अधिक जाणवतो. त्यांना मार्क्सवादी गाभ्याजवळ श्रमजीवी जीवनाचा एक समृद्ध युटोपिया उभा होता. तिथे खुळ्या माणसाच्या खुळेपणात माणुसकी जगत होती. दलितांच्या, उपेक्षिताच्या जिण्यात एक लढण्यासारखे तत्वज्ञान होते. तिथे फकिरा, वारणेचा वाघ असलेला सत्तु यांच्या नायकत्वाला नायक मानणारी सुजाण समज होती. गावकुसाबाहेर राहणारी जिवंत मानवता मानव्याच्या श्रेष्ठ मूल्यांने तिथे ओळखली जात होती. मार्क्सवादाचा व आंबेडकरवादी टोर्च सापडला नसता तर त्यांच्यातील कलावंत कदाचित जन्माला आला नसता[६] असे रा. ग. जाधवांना वाटते. अण्णा भाऊ ज्या काळात लिहू लागले त्याकाळी साहित्याच्या केंद्रस्थानी मध्यमवर्गच होता. कारण शिक्षणाच्या केंद्रस्थानी तोच वर्ग होता. त्यांचे लेखन म्हणजे समग्र मराठी जीवनाचे दर्शन असे मानले जात. त्याच काळात कलेसाठी कला की जीवनासाठी कला, रंजनवाद महत्वाचे की बोधवाद महत्वाचे असा वाङ्मयीन वाद मराठी साहित्य प्रांतात सुरू होता. परंतु अण्णा भाऊ त्या कालखंडात या वादात ओढले गेले नाहीत. मात्र ते सरळ चळवळीच्या द्वारा राष्ट्रीय लढ्याशी, साम्यवादी चळवळीच्या लेखनाच्या माध्यमातून जोडले गेले. त्या चळवळीच्या अफाट जनसागरात गुंतलेला लढाऊ माणूस हा त्यांच्या लेखनातील प्रमुख घटक ठरला. जन्मजात कलावंताला जिण्याचे व कलेचे प्रयोजन दिले.

शूर लढाऊ नायक, नायिका उपेक्षित जगाचे जगणे व जगण्यातील संघर्ष चित्रण करणे ही प्रमुख प्रेरणा होती. 'फकिरा'च्या निर्मितीचे कारण स्पष्ट करताना ते म्हणतात, ''हेतू एवढाच की, जो उपेक्षित होता, अंधारात होता तो प्रकाशात यावा त्या महाराष्ट्र शारदेच्या मंदिरापुढं चिरंतन उभं राहावं... उपेक्षितांचा उत्कर्ष व्हावा म्हणून महाराष्ट्रात अविरत कष्टाचे डोंगर उलथवणाऱ्यांची परंपरा आहे. त्यात पहिलं नाव म. फुले यांचं

आहे. परंतु फकिरा जरी उपेक्षित होता तरी तो मला परका नव्हता तो माझा होता. त्याच्या कर्तृत्वाचा पसारा आवरून मी ही कादंबरी लिहिली आहे.'' अन्याय अत्याचाराला प्रतिकार करणारा 'फकिरा' हा नायक उपेक्षित आहे. अशा नायकाला समाजासमोर आणण्याचे काम अण्णा भाऊ साठेंनी कादंबरी लेखनातून केले आहे असे म्हणता येईल. फकिरा हा नायक पराक्रमाची पूजा बांधणारा नायक आहे. ''पुरुषांचा स्वाभिमान, स्त्रीचे चारित्र्य आणि देशाचे स्वातंत्र्य यांचे रक्षण करण्याच्या उदात्त हेतूने लिहिले आहे. शोषणाच्या सामाजिक, आर्थिक, विषमतेचा अंत करण्याच्या प्रबळ प्रेरणा घेऊन संघर्ष उभा करणारे, भल्यांचा पुरस्कार आणि बुऱ्यांचा तिरस्कार करणारे साहित्य आहे.'' असे डॉ. बाबुराव गुरव यांनी आपली प्रतिक्रिया नोंदवली आहे. अखंड लढ्याचा संदेश देताना स्वत: अण्णा भाऊ साठे म्हणतात, ''तुम्ही चळू नका। कुणी वळू नका! मागं पळू नका। बिणी मारायची अजुन राहिली। माझ्या जीवाची होतीया कायली।''[७] यावरून अण्णा भाऊंच्या साहित्यातील जगण्याच्या लढ्याचा उदात्त विचार दिसून येतो.

समारोप :

अण्णा भाऊंच्या साहित्याला साहित्यपणाचे, तिच्या निर्मितीचे, तिच्या अकारुपाचे, तिच्या कथावस्तूच्या परिपोषाचे, व्यक्तिचित्रणाचे, वातावरण निर्मितीचे, तिच्यातील द्वंद्व व नाट्य अचूक हेरण्याचे व तितक्याच दिमाखात अस्सल मराठमोळ्या मराठी भाषेत सादर करण्याचे, आदि, मध्य व अंत या जडणघडणीचे तंत्र अनुभवातून विकसित झाले आहे असे म्हणता येईल. फकिरा ही समाजाशी निरंतर बांधणूक व निष्कलंक निष्ठा असल्यामुळे सतत काळाचे नी वास्तवाचे भान असल्याचे दिसते. कधीच कल्पनेचे पंख लेवून वावरणारी त्यांची प्रतिभा नाही असे म्हणता येईल. साहित्यिकांनी दलितांना वास्तव जगाच्या सर्व गुलामगिरीतून मुक्त करणारे नवे साहित्य निर्माण केले पाहिजे. त्याला कमीपणा आणणाऱ्या वास्तव जगाच्या बंधनातून करणे, त्याला गुलामगिरीची जाणीव करून देणे हे साहित्याचे खरे वैशिष्ट्य आहे. महाराष्ट्रातील दलितांची अस्मिता घडविणारे एक महान साहित्यिक आहेत हे स्पष्ट होते.

संदर्भ :

१. विजया वाड व इतर संपादक सदस्य, मराठी समीक्षा संज्ञाकोश, महाराष्ट्र राज्य साहित्य निर्मिती मंडळ, मुंबई, पृ. क्र. १३३.
२. फकिरामागचा माणूस आणि कलावंत, पृ.क्र. ११.
३. जाधव रा.ग.,निळी पहाट, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे-३०, चातुर्थावृत्ती, १९९५, पृ.क्र.८९
४. पानतावणे गंगाधर डॉ. (संपा.), अस्मितादर्श, औरंगाबाद १९६९ दिवाळी अंक, पृ.क्र.-
५. दीपक चांदणे, अस्मिता चांदणे (संपादक), लोकसाहित्यिक अण्णा भाऊ साठे समग्र वाङ्मय खंड-, प्रतिमा पब्लिकेशन, पुणे,'फकिरा' ऑगस्ट, पृ.क्र.३. ७.
६. जाधव रा.ग.,उ. नि. पृ.क्र .८९.
७. गंधे दिवाकर, (संपा.), उ.नि. पृ.क्र.२२.

***

"Sa Vidhya Ya Vimuktaye"
Sahkar Maharshi Shankarrao Mohite-patil Pratisthan Shankarnagar, Akluj Sanchalit

Sahakar Maharshi Shankarrao Mohite-Patil Mahavidyalaya, Natepute

(Affiliated to Punyashlok Ahilyadevi Holkar Solapur University, Solapur)
Tal. Malshiras, Dist. Solapur (Maharashtra) Pin - 413109

Hon. Pratapsinh Shankarrao Mohite-Patil
B.A.(Hons.) Economics
Founder President
Ex. Member of Parliment (Loksabha) Solapur (M.S.)
Ex. State Minister for Co-operation Maharashtra State

Hon. Padmajadevi Pratapsinh Mohite-Patil
B.Sc.(Hons.) Zoology
Chairperson - Local Managing Committee,
President - Sahkar Maharshi Shankarrao Mohite-patil Pratisthan Shankarnagr, Akluj
President - Higher Education Sevabhavi Santha, Solapur

Principal - Dr. Chandrakant Kolekar
M.Sc. M.Phil. Ph.D.

Outword No.
Date :-

Key Indicator 3.3 Research Publication and Awards

3.3.2 Number of books and chapters in edited volumes/books published and papers published in national/ international conference proceedings per teacher during year

2021-2022

Sr. No.	Name of the teacher	Title of the book/chapters published	Title of the proceedings of the conference	Name of the conference	National / International	Year of publication	ISBN/ISSN number of the proceeding
1	Prof. Dr. R. J. Khandare	Sant Sahityatun Honare Samajik Prabodhan	0	0	Interational	2021-2022	ISBN 978-93-91941-14-7
2	Prof. D. S. Thorat	Bhartatil Prachin Nyay Vyavstha Nyayalayin Sakriyata	0	Jyoti kiran publication Pune (M.S.)	Interational	2021-22	ISBN 978-81-947698-8-5

Principal
S.M. Shankarrao Mohite-Patil
College, Natepute Dist. Solapur

Principal Cell - 9890152904, OS.- 777006693 / 9588439479
Email : smsmpmahavidyalaya@gmail.com / dr.cbkolekar69@gmail.com, website : www.smsmpmahavidyalaya.com

महाराष्ट्राची बाराव्या-तेराव्या शतकापर्यंतची स्थिती लक्षात घेता संपूर्ण बहुजन समाज अज्ञानरूपी अंध:कारात चाचपडत जादूटोणा, मंत्र-तंत्र, नवस-सायास, गंडेदोरे, विविध देव-देवतांच्या पूजाअर्चा यात अडकून मानसिकदृष्ट्या अध:पतीत झालेला दिसून येतो.

साहाजिकच माणसाच्या प्रगतीचा एकमेव अडसर म्हणजे अज्ञान आहे; हे लक्षात घेऊन वारकरी, महानुभाव, दत्त, समर्थ, आनंद, सूफी यासारखे संप्रदाय (पंथ) निर्माण झाले. या संप्रदायातील संतांनी, प्रज्ञावंतांनी जनसामान्यांना एका विशिष्ट छत्राखाली आणण्याचा प्रयत्न केला. त्याची विशिष्ट आचारसंहिता, तत्त्वे निश्चित केली आणि महाराष्ट्रात प्रबोधन चळवळ गतिमान केली. भक्तीच्या माध्यमातून अज्ञानाकडून ज्ञानाकडे जाण्याचे मार्ग पौराणिक ग्रंथातील दाखले देऊन, बहुजनांचे जगण्याचे संदर्भ लक्षात घेऊन मांडले. ही प्रबोधनाची चळवळ आणि परंपरा कळण्यासाठी **'महाराष्ट्रातील भक्ती संप्रदाय'** हा संदर्भमूल्य असलेला संदर्भग्रंथ निश्चितच अनमोल असा आहे.

मूल्य : ३५०/-
ISBN : 978-93-91941-14-7

प्राचार्य डॉ. पांडुरंग निवृत्ती गायकवाड सेवापूर्ती गौरवग्रंथ | महाराष्ट्रातील भक्ती संप्रदाय | संपादक - डॉ. पांडुरंग भोसले डॉ. सचिन रुपनर प्रा. संग्राम गोस्वामी

प्राचार्य डॉ. पांडुरंग निवृत्ती गायकवाड सेवापूर्ती गौरवग्रंथ

महाराष्ट्रातील भक्ती संप्रदाय

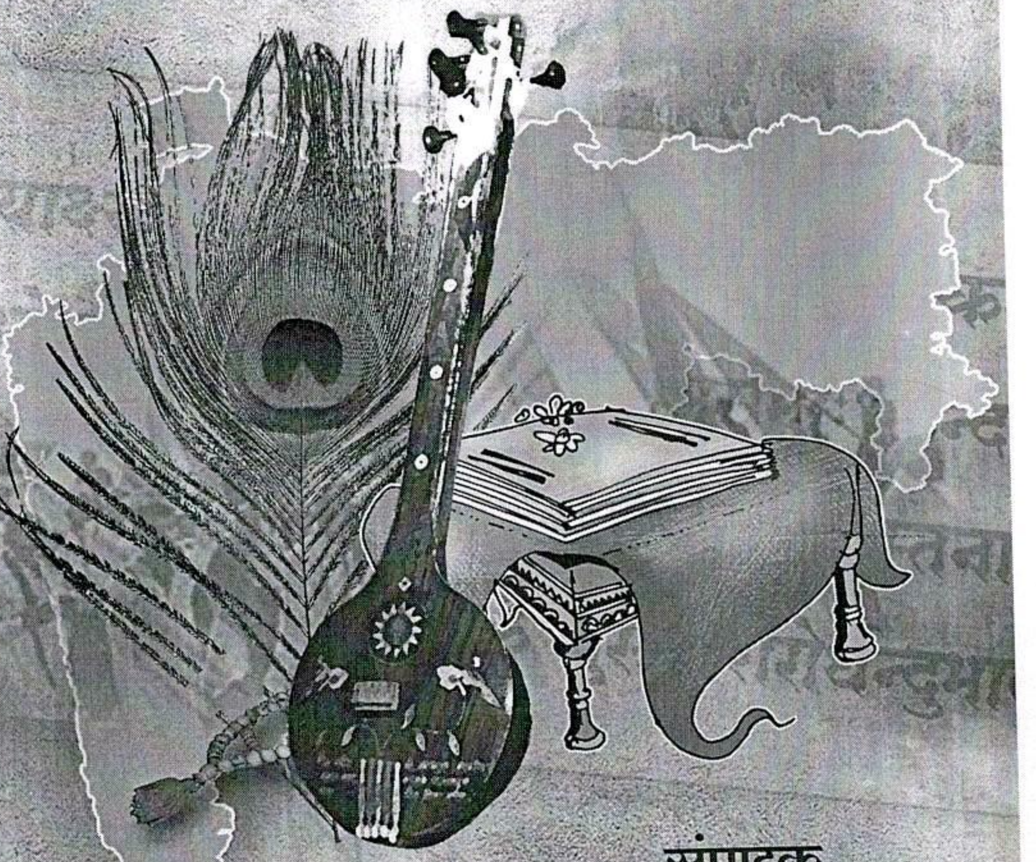

संपादक
डॉ. पांडुरंग भोसले
डॉ. सचिन रुपनर
प्रा. संग्राम गोस्वामी

२९. **संत तुकारामांच्या अभंगातील सामाजिक जाणिवा**
डॉ. अमोल चांदेकर / २०१

३०. **संत तुकारामांच्या अभंगातील विठ्ठल वर्णन व दृष्टांत**
सौ. हर्षाली संदीप लोखंडे / २१२

३१. **तुकाराम ते जगद्‌गुरु संत तुकाराम : एक दृष्टिक्षेप**
डॉ. संग्राम गोपीनाथ थोरात / २२०

३२. **संत तुकारामांच्या अभंग वाङ्मयाचे विशेष**
प्रा. डॉ. सौ. मंगल एकनाथ डोंगरे /२२८

३३. **अक्षर पंढरीचा वारकरी संताजी जगनाडे महाराज**
डॉ. रामचंद्र मोरेश्वर वासेकर /२३६

३४. **संत कवयित्रींच्या वाङ्मयातील माणूसपणाचे भान**
प्रा. डॉ. सायली योगेश आचार्य / २४०

३५. **संत साहित्यातून होणारे सामाजिक प्रबोधन**
डॉ. राजेंद्र खंदारे / २४९

३६. **नैतिक मूल्यांची शिकवण देणारे संतसाहित्य**
डॉ. बाबासाहेब शेंडगे /२५७

३७. **वारकरी आभूषणे**
प्रा. ज्ञानेश्वर भोसले / २६२

३८. **स्वामी स्वरुपानंदांच्या 'स्वरुप पत्र मंजूषा' मधील नीतिबोध**
डॉ. महेश सखाराम बावधनकर / २७२

३९. **नाथ संप्रदायाचे स्वरूप आणि महाराष्ट्रातील परंपरा**
प्रा. अमोल सुभाष कवडे / २८५

४०. **समर्थ संप्रदायाचे साहित्य : स्वरूप आणि विशेष**
प्रा. डॉ. रेश्मा रमेश दिवेकर / २९०

४१. **समर्थ रामदास यांचे मनाचे श्लोक : एक आकलन**
डॉ. पद्माकर दिगंबर वानखेडे / २९९

४२. **समर्थ संप्रदायातील संत : वेणाबाई**
डॉ. राजेंद्र सा. बावळे / ३०४

४३. **महाराष्ट्रातील यादवकालीन भक्ती संप्रदाय**
प्रा. संग्राम सीताराम गोसावी / ३०७

३५. संत साहित्यातून होणारे सामाजिक प्रबोधन

डॉ. राजेंद्र खंदारे
सहकारमहर्षी शंकरराव मोहिते - पाटील महाविद्यालय,
नातेपुते (सोलापूर)

प्रास्ताविक :

संत साहित्य आणि समाज या संबंधाबरोबरच प्रबोधन याचा काही परस्परसंबंध आहे काय? असा एक प्रश्न उपस्थित केला जातो 'प्रबोधन' याचा अर्थ मध्ययुगीन काळात समाजाच्या शरीरात साठलेले जडत्व आणि विस्कळीतपणा यांच्याविरुद्ध उसळलेली प्रतिक्रिया म्हणजे प्रबोधन अभिप्रेत आहे. समाजहितांचं उद्दिष्ट डोळ्यासमोर ठेवून त्यासाठी लोकमानसात केलेल्या जागृतीला संतांचं समाजप्रबोधन म्हणायला हरकत नसावी. पारमार्थिक सुखाची प्राप्ती हे अंतिम उद्दिष्ट असले तरी त्यांच्या पारमार्थिक दृष्टीला लौकिक जीवनाचे अधिष्ठान होते भौतिक दुरावस्था व मानसिक गुलामगिरी यामुळे सामान्य जनता अगतिक बनली होती. या केविलवाण्या स्थितीतून तिला मुक्त करण्यासाठी वा सामाजप्रबोधनासाठी संतांची भक्ती चळवळ उदयाला आली भक्ती चळवळीतून सामाजिक जीवनातील मूलभूत प्रश्नांना प्रत्यक्ष हात घातलेला नाही किंवा अर्थिक संघर्षालाही वाचा फोडली नाही तरीही शास्त्रप्रामाण्याला व जातिव्यवस्थेला धक्का न लावता स्त्रीशूद्रांदिकांना आत्मविकासाच्या मनोबलाचा मार्ग खुला करण्याचा प्रयत्न केला हे सामाजिकदृष्ट्या अत्यंत महत्त्वाचे आहे. लौकिक जीवनातील कर्तव्ये दुर्लक्षित करावे असे संतांनी म्हटले नाही. गृहस्थाश्रमाची कर्तव्ये पार पाडून लौकिक सुखदुःखे भोगूनच परमार्थमार्गाची वाट धरावी अशी त्यांची भूमिका राहिलेली आहे .

ही पार्श्वभूमी समजून घेतल्याशिवाय संतांनी केलेले धर्मप्रबोधन हे एका अर्थाने समाजप्रबोधन कसे होते हे वेगळे सांगायची गरज उरत नाही. सर्व संताचे पाखंड खंडनपर अभंग अनेकदैवतवाद प्रतिपादून विवेकाधिष्ठित एकेश्वरावादाच्या विचाराचा पुरस्कार करून लोकांवर विधायक बुद्धिप्रामाण्यवादी विधायक संस्कार करून एका परीने समाजप्रबोधनच करतात असे म्हणता येईल. यातून हे स्पष्ट होते की, संतसाहित्य आणि समाजप्रबोधन यांच्यामध्ये सहसंबंध आहे. हे संतसाहित्य आणि सामाजिक प्रबोधनाचा मागोवा संत ज्ञानेश्वर, संत नामदेव, संत एकनाथ आणि संत तुकाराम यासंदर्भात घेतलेला

७. भक्ती संप्रदायाचे स्वरूप, विशेष व वाटचाल

डॉ. ज्योती परब
शैलेंद्र एज्युकेशन सोसायटी,
दहिसर (पूर्व), मुंबई

प्रास्ताविक :

मध्ययुगीन कालखंडात महाराष्ट्रात अनेक धर्मपंथ व संप्रदाय निर्माण झाले; कारण मध्ययुगीन समाजाचे जीवनच धर्मकेंद्रीत होते. प्रत्यक्षात धर्मसाधना ही विविध संप्रदायांच्या माध्यमातून केली जात होती. विशिष्ट धार्मिक विचारसरणीचा स्वीकार करून त्यानुसार आचरण करणाऱ्या व्यक्तींचा गट असे संप्रदायाचे स्वरूप असते. या साधना मार्गाचे संरक्षण आणि संवर्धन करणाऱ्या परंपरेचे सातत्यही त्याला लाभत असते. संप्रदायाच्या विवरणाचे, प्रचार – प्रसाराचे माध्यम त्याचा साधना मार्ग असतो. त्याप्रमाणे त्याचे विवरण करणारे साहित्य हे ही संप्रदायाच्या प्रचार – प्रसाराला हातभार लावणारे असते.

पंथ म्हणजे मार्ग, हा एका परीने जीवनमार्गच असतो. त्यात जीवनाकडे पाहाण्याची एक विचारसरणी अभिप्रेत असते. त्या जीवनसरणीप्रमाणे वागण्याचा एक आचारधर्मही असतो. या दोन्हीची मिळून त्या त्या पंथाची आपली अशी एक आदर्श जीवनपद्धती निष्पन्न होत असते. तिला श्रेष्ठ सत्पुरुषांच्या साधनेचा आणि प्रतितीचा आधार असतो. तसेच पंथाचा उगम, विकास, उत्कर्ष आणि अवनती यांना स्थलकालपरिस्थितीचा संदर्भ असतो . अशी स्थलकालपरिस्थितीची सापेक्षता असली तरी स्थलकालातीत असाही मूल्यविचार पंथामध्ये असतो. त्यामुळे त्याचे आवाहन कोणत्याही संवेदनशील माणसाला कोणत्याही काळात होऊ शकते.

महाराष्ट्रात विविध प्रकारचे धर्म, पंथ, संप्रदाय निर्माण झाले. या संप्रदायांपैकी काही द्वैती तत्त्वज्ञान अनुसरणारे होते, तर काही अद्वैती तत्त्वज्ञान अनुसरणारे होते. अद्वैती परंपरेत प्रथम प्रकाश (नाथ) संप्रदाय, वारकरी संप्रदाय, चैतन्य संप्रदाय, स्वरूप (समर्थ) संप्रदाय आणि आनंद संप्रदाय यांचा समावेश होतो. या संप्रदायांचे आचारधर्म, आराध्य दैवते, वेगवेगळी असली तरी त्यांचे तत्त्वज्ञान मात्र बहुतांशी सारखेच आहे. हे संप्रदाय अद्वैती मताला मानणारे आहेत. नाथ संप्रदायातून पुढे वारकरी संप्रदाय उदयाला

आहे. त्याचबरोबर मध्ययुगीन महाराष्ट्राची समाजरचना कशी होती. या समाजरचनेत आर्थिक गुलामगिरीपेक्षा बहुजन समाजाची मानसिक गुलामगिरीच कशी महत्त्वाची होती हे दाखवून ही मानसिक गुलामगिरी शिथिल करण्याचे कार्य संतांनी कसे केले याचा शोधनिबंधातून परामर्श घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे .

संतपूर्वकालीन सामाजिक परिस्थिती :

परकीय मुस्लिम आक्रमण व प्रस्थापित झालेली मुस्लिम सत्ता नष्ट करून समाजाचे रक्षण करण्याचे कसलेही प्रयत्न तत्कालीन ब्रह्मण शास्त्रपंडितांकडून झाले नाही. सकळ लोकसंस्थेचे रक्षण शास्त्रधर्माकडून झाले नाहीत श्राद्धपक्ष, वृत्तवैकल्य, तीर्थयात्रा प्रायश्चित्यविधी यालाच शास्त्रीपंडितांनी धर्म मानू लागले. प्राचीन काळात निर्माण झालेल्या वाङ्मय भाषा ही संस्कृत असल्यामुळे धार्मिक, सांस्कृतिक व सामाजिक जीवनात उच्चवर्णियांचेच वर्चस्व होते. भक्ती हा प्राचीन आणि मध्ययुगाचा प्रधान घटक होता. पण ही भक्तीच विशिष्ट वर्गाची मक्तेदारी असल्यामुळे सर्वसामान्य समाज आत्मिक उद्धारापासून वंचित होता. धर्म, संस्कृती, भक्ती, ज्ञान, ऐतिहासिक संपदा व पारलौकिक 'मोक्ष' या सर्वांवर उच्चकुलिनांनी मालकी हक्क प्रस्थापित केलेला होता. तत्कालीन काळात पैठणमधील आणि इतर ठिकाणच्या कर्मठ ब्राह्मण वर्गाने स्वत:च्या उपजिविकेकरिता व रक्षणाकरिता सर्वसामान्यांना अज्ञानातच ठेवले होते.

त्यामुळे सर्वसामान्य आणि उच्चकुलीन यांच्यात अंतर निर्माण झाले. सर्वसामान्य समाज जादूटोणा, जारण-मारण, नवस-सायास, उपास-तापास, मंत्र-तंत्र, पशुबळी, इत्यादी अनिष्ट प्रथेत अडकून पडला होता. हेमातडपंडितांनी 'चतुर्वर्गचिंतामणी' ग्रंथाद्वारे धार्मिक गुलामगिरी लादली होती. या गुलामगिरीतून सामान्यांना मुक्त करणे व उच्चवर्गीयांचे वर्चस्व झुगारणे आवश्यक होते. उच्चवर्णियांच्या विरोधात बंड करण्यासाठी सर्वसामान्य समाज पाठीशी उभा राहिला पाहिजे, त्यातील उच्चनिचता नष्ट करून एका समान छत्राखाली आणून त्यांची संघटना उभी करणे त्या काळाची गरज होती. म्हणूनच संत नामदेवांनी वारकरी चळवळ उभी करून भागवतधर्माचा ध्वज शके १२१७ मध्ये चंद्रभागेच्या किनारी फडकविला. याविषयी बा.रं.सुंठणकर म्हणतात, ''संतांच्या भक्तिमार्गात पुरोहित वर्गाला मुळीच स्थान नव्हते. सनातन्यांच्या पैठण येथील धर्मपीठाविरुद्ध तोडीसतोड म्हणून चंद्रभागेच्या वाळवंटात त्यांनी स्वत:चे केंद्र उभे केले.''[१] चातुर्वर्ण्याधिष्ठीत व्यवस्थेने माणसामाणसात निर्माण केलेला भेदभाव, संस्कृत भाषेचे वाढविलेले प्रस्थ हेमाद्रीकडून लादलेली धार्मिक गुलामगिरी, धार्मिक, भक्ती क्षेत्रात उच्चवर्णियांची वाढत गेलेली मक्तेदारी स्त्री - शुद्रांची अवहेलना, कर्मकांडाला

रूपात होता. तो फक्त पंढरपूरच्या परिसरापुरता मर्यादित होता. नामदेवांनी विठ्ठल, संत व भक्त या सर्वांचाच जाणिवपूर्वक प्रभाव वाढविला. अधिक व्यापक व समृद्ध रूप दिले. हे करण्याचे आत्मभान त्यांच्यात होतेच. म्हणून नामदेव हे 'पंथ प्रवर्तक' आहेत असेही म्हणता येते.

सारांश, संत नामदेव हे वारकरी कीर्तन परंपरेचे शिल्पकार आहेत. त्यांनी निर्माण केलेला कीर्तनाचा रचनाबंध सामुदायिक उपासनेसाठी वेगळा आणि सहज सुलभ होता. कीर्तनरंगात श्रोता हाही नामस्मरण व भजनाला साथ देत राहतो. त्यामुळे श्रवणभक्तीच्या पुढची अनुभूती त्याला घेता येते. दिवसभर कष्ट करून दमलेला श्रमिक कष्टकरी बहुजन रात्री कीर्तनात सामील होतो. कीर्तन मनोरंजक व श्रमपरिहार घडविणारे तर असतेच पण त्याही पुढे जाऊन हे कीर्तन सन्मार्ग दाखविणारे, आत्मपरीक्षण करण्यास भाग पाडणारे, नैतिक आचारधर्म सांगणारे असते. समाजाची आदर्श मूल्यांवर जडणघडण करण्याचे, सकलांना शहाणे करून सोडण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य नामदेवांच्या कीर्तनाने केले आहे. कीर्तन कसे? का? कुठे व कोणासाठी? याचे भान नामदेवांना होते. कीर्तनासारखे सहज सोपे साधन जनसामान्यांच्या हातात देऊन त्यांनी भक्तीची चळवळ सुरू केली. अनेकांना लिहिते-बोलते केले. त्यामुळेच कीर्तन हे वारकरी संप्रदायाचे प्रसार व प्रचाराचे साधन ठरले. कीर्तन कसे करावे व काय टाळावे याचा आदर्श वस्तुपाठ त्यांनी घालून दिला. स्वतःचा कुळवाडी असा सार्थ अभिमानपूर्वक उल्लेखही त्यांनी केला. त्यांनी कीर्तनाच्या माध्यमातून जे पेरले त्याची समृद्ध फलनिष्पती पुढे भागवतधर्माच्या रुपाने निर्माण झालेली दिसते.

संदर्भग्रंथ :

१) इनामदार, हे. वि., 'संत नामदेव', केसरी प्रकाशन, पुणे, १९७०.

२) नामदेव, 'श्री नामदेव गाथा', शासकीय मुद्रण व लेखन सामग्री, मुंबई, प्रथमावृत्तीचे पुनर्मुद्रण, १९८२.

३) पठाण, यू.म., 'संत साहित्य : शोध आणि बोध', दिलीपराज प्रकाशन प्रा.लि. पुणे, २०१४.

४) पेंडसे, शं. दा., 'ज्ञानदेव आणि नामदेव', कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, तृतीयावृत्ती, १९९८.

□□□

अवाजवी मिळालेले महत्त्व, सामान्यांच्या जीवनात ठाण मांडून बसलेली अंधश्रद्धा, कायमचेच घेरून टाकलेले अज्ञान अशी अनेक कारणे वारकरी संप्रदायाच्या उदयाची सांगता येतील. याच काळात मध्ययुगीन कालखंडात विविध भक्ती चळवळींचा उदय झाला. महानुभाव, वारकरी नाथ, दत्त, चैतन्य व रामदासी इत्यादी भक्ती संप्रदायांनी महाराष्ट्रीय समाजजीवनामध्ये महत्त्वपूर्ण स्थान निर्माण केले. प्रत्येक संप्रदायाच्या उदयाची कारणे काही प्रमाणात वेगवेगळी असली तरी भक्तिप्रसार, संप्रदायप्रसार व समाजजागृती ही समान कारणे दिसून येतात.

संत ज्ञानेश्वर :

संत ज्ञानेश्वरांना वेदांचे सामर्थ्य मान्य असूनही वेदांची कृपणता अमान्य होती त्यामुळे शास्त्रप्रामाण्याची रूढ चौकट त्यांनी थोडी शिथिल व सर्वसमावेशक करण्याचा आपल्या काळात प्रयत्न केला तो उल्लेखनिय आहे असे म्हणता येईल. समाजनिष्ठ दृष्टीला खुपणारे एक शल्य असे की, भक्ती आणि आध्यात्म ही क्षेत्रेही विषमतेने माखलेली आहेत. सर्वसामान्य माणूस भक्ति सुखाचाही वाटेकरी होऊ शकत नाही. वेदांनी त्यांना वंचित ठेवले, ही जाणीव त्यांच्या मनात खुपत होती. सर्व जातीतल्या लोकांना त्यांनी ममतेने हाक मारली, याचा परिणाम सर्व जातीधर्मातले लोक एकमेकांत व भक्तिभावनेत मिसळून गेले. धर्माच्या आणि देवभक्तीच्या श्रेतातही अनेक कुंपणे उभी होती. मनुष्य मनुष्याला आणि देवाला सरळ भेटू शकत नव्हता. ज्ञानेश्वरही 'बहिष्कृत' होते. जन्मजात उच्चत्वाची कल्पना लोकमानसात आणि विशेषत: वरिष्ठवर्णियात रूजून बसली होती की, सामान्य मनुष्य त्यामुळे अंधारात खिचपत पडला होता. शूद्र, अतिशूद्र आणि स्त्रियांच्या आध्यात्मिक आकांक्षांना कोणताही अवसर नव्हता. सारी दारे परंपरेच्या कुलुपांनी बंद केली होती. गीतेची उदार भूमिका स्वीकारल्याशिवाय सर्वसामान्य माणसाचे जीवन आपल्याला घडविता येणार नाही. धर्म आणि देव या मूल्यांवर विशिष्ट लोकांची मालकी त्यांनी धुडकावून लावली. ''समाजातील भेदमूलक प्रवृत्ती या समाजाच्या हीताच्या नाहीत असं त्यांनी केलेले प्रतिपादन ही समाज समाजप्रबोधनाची पहिली खूण होती,''[२] असे यू. म. पठाण यांना वाटते. जात आणि संप्रदाय, कुळ आणि वंश यांच्या तटबंदी उभारणे चुकीचे आहे हा सिद्धांत त्यांनी मांडला. ते म्हणतात–

''म्हणोनि कुळजाति वर्ण । हे आवघेचि अकारण ।
येथ अर्जुनामाझेपण । सार्थकयेक ।।''

हा सिद्धांत मांडून कुळजातीवर्णाचा अहंकार किंवा न्यूनगंड ईश्वरभक्तीच्या क्षेत्रातून हद्दपार करण्याचा प्रयत्न केला असे म्हणता येईल. तत्त्वज्ञानाच्या

आहे.'' (ना.गा. १४९४)

कीर्तनाच्या माध्यमातून इतरांची धार्मिक, अध्यात्मिक मक्तेदारी मोडून काढून जनमानसावर राज्य करणारी अधिसत्ता मिळविता येते, असा उदंड विश्वास नामदेव व्यक्त करतात ते म्हणतात, ''आम्ही कीर्तन कुळवाडी आहोत. आम्हाला अन्य उद्योग नाही. बोलणे परिपक्व झाल्यावर हरिनामाचे पीक आले आहे. एकादशी दिवशी या पिकाच्या राशी निर्माण होतात. त्यामुळे अन्य संत म्हणतात की, आता हरिनामाचा सुकाळ झाला आहे.'' (ना.गा. १२४१)

कीर्तन श्रवण हे काशीयात्रेप्रमाणे आहे. कीर्तन ऐकल्याने मनुष्य जीवनमुक्त होतोच. इतकेच नव्हे तर कीर्तनसुखाने देवसुद्धा सुखी होतो, असे नामदेव म्हणतात. नामदेवांच्या मते कीर्तन हे लोकांचे प्रबोधन करण्याचे, त्यांना ज्ञानी, सत्शील, सत्प्रवृत्त बनविण्याचे साधन आहे. त्यामुळे नामसंकीर्तनाच्या बाबतीत काही निषेधात्मक गोष्टीही त्यांनी नोंदविल्या आहेत.

नामदेव म्हणतात, ''लोकांचे मनोरंजन करत पोटासाठी हरिकथा करीत जो फिरतो त्याच्या एकशे एक पिढ्यांचा घात होतो. धनलोभाने जो हरीकथा करतो त्याला यमपुरीत रहावे लागते. अशांचे तोंडही कधी पाहू नये.'' (ना.गा १७९८) नामाची विक्री करू नये. नामस्मरणाच्या मोबदल्यात दान घेऊ नये. (ना.गा.१७४३) अंगी सर्वांभूती प्रेम नसताना काही ढोंगी लोक कीर्तन करतात, परंतु ते खरे नसते. (ना.गा.१८१०)

कीर्तन हे प्रचाराचे महत्त्वपूर्ण साधन आहे हे स्पष्ट करताना डॉ. वि.भि. कोलते म्हणतात, ''त्यात गायन आणि वादन या दोन्ही कलांचा समावेश होतो ह्या कलांनी कीर्तनात रंग भरत असल्यामुळे साधेभोळे सर्व लोक त्याकडे आकृष्ट होतात. मग त्यांच्या बरोबर भक्तिसंवाद करून त्यांच्या अंतःकरणात ज्ञानदीप उजळता येतो. नामदेवांनी हे ओळखले आणि बहुधा याच दृष्टीने कीर्तनाचा प्रचार साधन म्हणून त्यांनी स्वीकार केला. त्यांचे कीर्तन स्वान्तसुखाय, स्वतःच्या उद्धारासाठी तर होतेच पण दीनजनांच्या उद्धारासाठीही होते.'' नामदेवांना आपल्या कार्याची दिशा व स्वरूप स्पष्ट होते. त्यांनी अनेक जातीतून संत निर्माण होण्याकडे लक्ष दिले. हे नामदेवांचे कार्य पंथ प्रवर्तकाचे आहे. त्यांनी अनेक अभंगातून आपल्या कार्याची स्पष्ट वा अस्पष्ट नोंद केली आहे. 'दिंडीपुढे चाले नामा' असे त्याचे धुरीणत्व आहे. आपण रात्रंदिवस विठोबाची अंगी शिवत होतो म्हणून जगात धन्य झालो, असे नामदेव म्हणतात.

''आम्हा सापडले वर्म । करू भागवत धर्म' असे ते निर्धारपूर्वक म्हणतात. आपण पायरीचे चिरे आहोत, याची त्यांना जाणीव होती. (ना.गा.१७३२) नामदेवाने हरिनामाचा सुकाळ केला, असे इतर संत म्हणतात. नामदेवपूर्व वारकरी संप्रदाय हा लोकपरंपरेच्या

सुलभीकरणाबरोबरच आचारधर्माचं सुलभीकरण करणं हाही ज्ञानदेवांच्या समाजप्रबोधनाचाच भाग होता, असे अभ्यासकांना वाटते. ज्या सामाजिक स्तरात स्वातंत्र्याचा उजेड पोहोचला नव्हता ते स्तर वारकरी पंथातल्या त्या मुक्त वातावरणामुळे प्रभावित झाले म्हणूनच चोखामेळा, नामा शिंपी, सावता माळी, सेना न्हावी, नरहरी सोनार, गोरा कुंभार हे उपेक्षित स्तरातले भक्त आत्मप्रत्ययाने भजन कीर्तन करू लागले, बोलू लागले, उपदेश करू लागले, साहित्यनिर्मिती करू लागले. सामाजिकदृष्ट्या ही जागृती निश्चितच अपूर्व आहे. मनुष्याचा मोठेपणा हा त्याच्या सामाजिक प्रतिष्ठेवर नसून वैयक्तिक चारित्र्यावर आहे ही गोष्ट संतांनी आवर्जून सांगितली. ''माणसाच्या माणूसपणाला प्रतिष्ठा मिळणे हा जर प्रगतीचा गाभा असेल तर त्या दृष्टीने वारकरी पंथाच्या धार्मिक तत्वधारेतून महाराष्ट्राची सामाजिक उन्नती निःसंशय होत गेली,''[३] असे मत निर्मलकुमार फडकुले नोंदवतात.

संत नामदेव :

तेराव्या शतकात उदयास आलेल्या वारकरी संप्रदायाने भक्ती, पंथप्रसार आणि समाजजागृतीसाठी अभंग, हरिभजन आणि विशेष म्हणजे कीर्तन या भक्तिप्रकाराचा जाणिवपूर्वक स्वीकार केला. महाराष्ट्रात वारकरी संप्रदायाने प्रथमच कीर्तन परंपरा सुरु केली. संत नामदेवांना अज्ञान अंधश्रद्धेत अडकलेल्या समाजाला सज्ञान करून सन्मार्गाला लावणे हे नामदेवांचे ध्येय होते. अज्ञान समाजाची दयनीय अवस्था संत गोरा कुंभार नामदेवांना सांगताना म्हणतात, –

''म्हणे गोरा कुंभार जीवनमुक्त होणे।
जग हे करणे शहाणे बापा ।''

यावरून तत्कालीन समाजजीवन दृष्टीस येते. सर्वसामान्यांना ज्ञानी करण्याच्या हेतूनेच संत नामदेवांनी

''नाचू कीर्तनाचे रंगी। ज्ञानदीप लावू जगी ।''

कीर्तनाद्वारे समाजाला ज्ञानी बनविण्याची प्रतिज्ञा संत नामदेवांनी घेतली होती असे म्हणता येईल. संत नामदेवांना कीर्तनासाठी सर्व मंदिरे केव्हाच बंद केली गेली. वाळवंटाशिवाय दुसरा पर्याय राहिला नाही. याच वाळवंटाने मानवी मनाला अधिकच विशाल बनविले आहे. याचा प्रत्यय आल्याशिवाय राहिला नाही. जी जागा निवडली ती जाणिवपूर्वक होती. याचे कारण आपपर भाव या चंद्रभागेच्या वाळवंटात नसतो. जसे छोट्या कणाबरोबर मोठे कणही त्याच वाळवंटात आनंदाने नांदत असतात तोच समतेचा संदेश पोहचवावा. एखाद्या भव्य आदर्शाकडे समाजाला घेऊन जाण्याची त्यांची तीव्र

नामदेवांनी स्वतःच्या नामसंकीर्तनाचा प्रारंभ कसा झाला हे स्वतःच लिहून ठेवले आहे. ''मंदिरात वीणा घेऊन उभे असताना तहान भूक विसरून विठ्ठल गाण्याचा छंद लागला. त्यामध्ये कुटुंबाचा विसर पडला, हेच सुख विठ्ठलाने द्यावे, असे त्यांचे मागणे आहे.'' (ना.गा. १६७७)

एखाद्या आसनावर बसून नाम घेता येते वा ईश्वरप्रेमाचे भरते येऊन उभ्याने नाचत, गर्जत कीर्तन करता येते. यात अंत्यजापासून जातिवंतांपर्यंत सर्वांना सहभागी होता येते, असे नामदेवांचे प्रतिपादन आहे. नामसंकीर्तनासाठी काळवेळ पहावी लागत नाही. उच्च-नीच असा जातीचा प्रश्न येथे येत नाही. मुखाने नाम घेणे एवढे सोपे हे साधन आहे, असे नामदेव म्हणतात. कीर्तन करताना आम्ही आनंदाने गाऊ-नाचू देहवृत्तीसह मन प्रेमाच्या डोहात बुडवू असेही ते म्हणतात. गाता येईल त्याने गावे, इतरांनी हरी हरी म्हणावे, असेही त्यांचे सांगणे आहे. टाळ मृदंगाच्या साथीत गाणे कीर्तनात अभिप्रेत आहे.

गायक कलावंताच्या कलाकुसरी मी जाणत नाही. वारा कोणत्या दिशेला धावतो तसा माझा कीर्तनरंग आहे. प्रेमभावना मनात भरली आहे आणि त्याच छंदात मी कीर्तनरंगी नाचतो आहे. कोणाच्या कलारंगात व्यत्यय आणणे वा कोणाच्या वरचढ होणे मी जाणत नाही, असेही नामदेवांचे सांगणे आहे.

'सुंबाचा करदोडा रकट्याची लंगोटी, नामा वाळवंटी कथा करी।।' असे जनाबाईने केलेले वर्णन आहे. या नामदेवांच्या कीर्तनाला लोकच काय पण साक्षात ब्रम्हादिक देव येऊन पाहत होते. त्या सुखाचे काय वर्णन करू असेही जनीचे म्हनणणे आहे. पंढरीत संत जमतात, कीर्तनाचा गजर होतो, कीर्तनात रंग भरतो, हरिदास प्रेमाने नाचतात, असेही जनाबाईने केलेले वर्णन आहे.

नामदेव स्वतःच्या कीर्तनाचे वर्णन करताना म्हणतात, ''टाळ दिंडी घेऊन पंढरपुरात महाद्वारी उभा राहून मी कीर्तन करत आहे. कीर्तन हे आवडीचे सुख असल्याने मनातून प्रेम ओसंडत आहे. मनोभावे हरीचे गुण गातो आहे. स्वतःचा सर्व अभिमान सोडून कान धरून नाचतो आहे. अंतरी विठोबाचे ध्यान आहे आणि कीर्तनात ईश्वराचे उत्तम जन्म, कर्म आणि नाम यांचे वर्णन सुरू आहे.'' (ना.गा.१४९२)

कीर्तनाचे सामर्थ्य काय आणि ते कशासाठी वापरायचे याचे नेमके भान नामदेवांना आहे. आपण जो कीर्तनरंग मांडला आहे त्याच्या प्रभावक्षमतेबद्दलचा जबरदस्त आत्मविश्वासही त्यांच्याजवळ आहे. ते म्हणतात, ''आम्ही असे बोलू की ज्यामुळे साक्षात विठ्ठलही डोलू लागेल. आमच्या सर्वांगात प्रेम भरले आहे. जिभेवर विठ्ठल-रखुमाईचे नाम आहे. परलोकाहून श्रेष्ठ हे भुवन आम्ही करू आणि तेथे निरंतर राहू. आम्ही कीर्तनरंगात नाचू आणि जगी ज्ञानदीप लावू. आता आमच्या हातात पूर्ण सत्ता आली

आकांक्षा असल्यामुळे चंद्रभागेच्या वाळवंटात ''सुंबाचा करदोडा रकट्याची लंगोटी। नामा वाळवंटी कथा करी । असे कीर्तन ते करताना दिसतात हे दृश्य शूद्रातिशूद्रांना खरोखरच किती आपलेसे वाटले असेल.''[४]

ज्या वर्णव्यवस्थेने भारतीय स्त्रीला नाकारून अतिशूद्राचे स्थान दिले. भारतीय प्रत्येक संप्रदायातही हेच चित्र दिसते. पण नामदेवांनी दासी जनाबाईच्याद्वारे दाखवून दिले की वारकरी संप्रदाय हा आध्यात्मिक लोकशाहीचा पुरस्कार करणारा संप्रदाय आहे. जनाबाईला कीर्तनात अभंग म्हणण्याची आज्ञा देण्याचा अधिकार होता. संत ज्ञानेश्वरांना अभंग म्हणण्याची आज्ञा देताना ती एका अभंगात म्हणते,–

''नामदेव कीर्तन करी । पुढे देवनाचे पांडुरंग।
जनी म्हणे ज्ञानदेव बोला अभंग ।''

यातून संत नामदेवांनी तेराव्या शतकात जाचक व्यवस्थेतही समतेचा पुरस्कार करून क्रांतिकारक पाऊल टाकले आहे, असे म्हटले तरी वावगे ठरू नये. महाराष्ट्रात भक्ती संप्रदायाने भक्तीच्या क्षेत्रात वर्ण आणि जाती यांना कोणतेही महत्त्व नसून केवळ भक्ती हीच श्रेष्ठ मानली गेली. याचा परिणाम असा झाला की, सर्व जातीतून श्रेष्ठ संत निर्माण झाले जसे, चोखा मेळा, जनाबाई, कान्होपात्रा, गोरा कुंभार, सावता माळी, नरहरी सोनार, सेना न्हावी असे भिन्न स्तरातील भक्त एकत्र येऊन विठ्ठल नामाचा जयघोष करू लागले. मर्यादित अर्थाने ही सामाजिक परिवर्तनाची पहाट होती असे म्हणता येईल. थोडक्यात संत नामदेवांचे अभंग हे समतेचे प्रतीक आहे. वर्णाश्रमाने कोंडून ठेवलेली भक्ती काव्याच्या, कीर्तनाच्या माध्यमातून सर्वसामान्यांपर्यंत पोहचवली. कवी म्हणून आणि एक भक्त व समाजप्रबोधन करणारा संत म्हणून नामदेवांची योग्यता महान आहे. हे ऐतिहासिक सत्य आहे.

संत एकनाथ :

संत नामदेव व संत एकनाथ यांच्यातील अंतर हे जवळजवळ दोन शतकांचे आहे. दरम्यानच्या काळात वारकरी संप्रदायाची परंपरा अव्याहतपणे चालूच होती. संत एकनाथांनी कीर्तनाच्याद्वारे समाजाच्या मानगुटीवर बसलेले तेहतीस कोटी देव, त्यांच्या जत्रा, यात्रांचे वाढते प्रस्थ, जादू – टोणा इ . गोष्टींचा होत असलेला सुळसुळाट, चातुर्वर्ण्यव्यवस्थेने गाठलेला कळस, इस्लामी आक्रमणाने हिंदूंचे झालेले धर्मांतर अशा या बिकट परिस्थितीत एकेश्वरवादाचे महत्त्व पटवून देण्यासाठी समाजजागृती करण्यासाठी वारकरी कीर्तनाचे माध्यम संत एकनाथांना प्रभावी वाटले. शांत, संयम आणि इतरांविषयी दयाभाव जपणारे संत एकनाथ यांनी कीर्तनातून आत्मोद्धाराबरोबरच लोकोद्धारालाही

६. वारकरी संप्रदाय व आद्यकीर्तनकार संत नामदेव

प्राचार्य डॉ. भगवानसिंह राजपूत
डॉ. सौ. मनिषा दयाघन पाटील
गोदावरी परुळेकर महाविद्यालय, तलासरी (पालघर)

वारकरी संप्रदायास भागवतधर्म असेही संबोधतात. महाराष्ट्रातील अत्यंत श्रेष्ठ असा हा भक्ती पंथ आहे. इतर संप्रदायापेक्षा त्याची समन्वयाची, सर्वसंग्रहाची भूमिका आहे. या संप्रदायाने हजारो जनसामान्यांना भाविक भक्तांना प्रेरणा दिली. समतेचे धडे दिले. सर्व चराचरांत ईश्वर भरलेला आहे. हीच वारकरी संप्रदायातील उपासकांची भावना आहे. यादवकालीन जनतेला उपासनेचा सोपा मार्ग सांगितला. वारकरी संप्रदायाची बैठक आणि पाया त्यांचा उपदेश व तत्त्वज्ञान आहे.

यादवपूर्व काळातील स्थितीप्रियता जाऊन वारकरी संप्रदायातील संत साहित्यामुळे नवचैतन्य लाभले. त्यांनी साऱ्या समाजात एकात्मतेची भावना रुजविली. समाजाला आपलेसे करण्याचे सामर्थ्य त्यामध्ये आले म्हणून वारकरी संप्रदायातील संत साहित्याचे सांस्कृतिक कार्य, योगदान अतिशय महत्त्वाचे आहे. संत कवयित्री बहिणाबाई यांनी वारकरी संप्रदायातील संतपरंपरेचा अत्यंत रेखीव आलेख या लोकप्रिय अभंगात फार संक्षेपात पण मार्मिकपणे रेखाटला आहे. तो अभंग असा, –

"संतकृपा झाली । इमारत फळा आली ।
ज्ञानदेवें रचिला पाया । उभारिलेंव देवालया ।।
नामा तयाचा किंकर । तेणे केला हा विस्तार ।
जनार्दनी एकनाथ । स्तम्भ दिला भागवत ।।
भजन करा सावकाश । तुका झालासे कळस ।।"

यातील सर्वच संतांचे वारकरी संप्रदायाच्या प्रसाराच्या कार्यात मोठे योगदान आहे. वारकरी संप्रदाय हा ज्ञानदेवांच्यापूर्वी म्हणजे यादवपूर्वकाळातही होता पण त्यात नवसंजीवनी ओतण्याचे कार्य संत ज्ञानदेव–संत नामदेव यांनी केले.

महाराष्ट्रातील भागवतधर्मी संतांच्या कार्याचा प्रारंभकाळ हा संत ज्ञानदेव–संत नामदेवांचा काळ म्हणून ओळखला जातो. संत नामदेव महाराज हे या चळवळीतील एक प्रमुख संत म्हणून ओळखले जातात. त्यांनी भागवतधर्माच्या तत्त्वज्ञानाचा सर्वत्र प्रचार व प्रसार केला आणि वाङ्मयपरंपरेचा विस्तारही केला. संत नामदेवांच्या नावे कोणती

केंद्रबिंदू मानले. लोकोद्धाराला कधीच कीर्तनापासून दूर जाऊ दिले नाही. एकनाथांच्या कीर्तनातून होणारे कार्य कशा स्वरुपाचे आहे याविषयी डॉ. पाठक म्हणतात, ''कीर्तन हे सामुदायिक व्यासपीठ म्हणून वापरावयाचे फार मोठे साधन आहे. लोकाभिमुख प्रवृत्तींची जोपासना डोळसपणे नाथांनी कीर्तनाद्वारे शिकविली. अनाचाराचे व परंपरागत कर्मकांडाचे बंड मोडण्यासाठी कीर्तनाचा उपयोग केला.''[५] कीर्तनाची निर्मितीच मुळात सर्वसामान्यांच्या आत्मिक उन्नतीसाठी आणि त्याला प्राप्त होणाऱ्या शाश्वत सुखासमाधानासाठी झालेली आहे. सामान्यांच्या सुख दुःखाचा वेध घेऊन त्याला समाधान प्राप्त करून देणारी नाथांची कीर्तनपरंपरा असल्याचे मत अभ्यासक मांडतात. नाथांच्या कीर्तनप्रयोगाने अनाथ समाज सनाथ झाल्याचे मत डॉ. पी. जी. जोशी मांडताना दिसतात. तळागाळातील जनतेला सज्ञान करण्यासाठीच मनोरंजनातून लोकप्रबोधन करण्याचा प्रयत्न त्यांच्याकडून होताना दिसतात.

संत तुकाराम :

जातिव्यवस्थेमुळे हरएक व्यक्तीचा व्यवसाय जन्मतःच ठरत असे. व्यक्तिगत लहान थोरपणाहून जातिसिद्ध उच्चनीचपणाचा बडेजाव वाढला. जन्मजात हक्काचे स्तोम माजले. ''संत तुकारामांसारख्या सुसंस्कृत आणि स्वाभिमानी कुणब्याला व्यवहारात पदोपदी होणारी मानखंडना दुःसह झाल्याखेरीज राहिली नाही. लोकांची दृष्टी वरपांगी आहे. त्यांना गुणांची चाड नाही, अंतःकरणाची ओळख नाही. खऱ्या खोट्याची पारख नाही. तेव्हा आपण केवढीही तपस्या केली तरी समाज 'शूद्र' म्हणून आपली हेटाळणीच करणार, हे त्यांना स्पष्ट दिसत होते. त्यांच्या मनात सतत सलणारे हे विषमतेचे शल्य आपल्या गाथांतून प्रकट केल्याशिवाय राहिले नाहीत. हा असंतोष एका संत तुकारामांचा नाही तर सगळ्या शूद्र समाजाच्याच बौद्धिक कुचंबणेचा तो आविष्कार आहे. लौकिक जीवनात जरी विषमता असली, तरी भक्तिपंथात पंक्तिप्रपंच नाही,''[६] असे निरीक्षण गं. बा. सरदार आपल्या 'संत साहित्याची सामाजिक फलश्रुती' या ग्रंथात नोंदविले आहेत. कोणत्याही जातीचा मनुष्य येथे स्वतःच्या प्रयत्नाने 'नरा चा नारायण' होऊ शकतो. म्हणूनच या भक्तिपंथावद्दल शूद्रातिशूद्रांना आपुलकी वाटली पांडुरंगाचा औदार्य हाच यांचा दिलासा होता. ब्राह्मणाच्या भक्तिहीन जिण्याहून शूद्रांचे भक्तिमय जीवन निःसंशय अधिक पवित्र आहे, असे संत तुकारामांनी आग्रहपूर्वक सांगितले आहे.

''जो हे दूषि हरिची कथा । त्यासि क्षयरोग व्यथा ।।
याति वर्ण श्रेष्ठ । परि तो चांडाळ पापिष्ठ ।।''[७]

अशा तऱ्हेने रूढ मूल्यांवर निष्ठुरपणे प्रहार करणारे रूढी कल्पनांचे वाभाडे

प्रदीर्घ ग्रंथरचना नाही. कोणताही तत्त्वज्ञानात्मक ग्रंथ किंवा भाष्ये त्यांनी लिहिलेली नाहीत. त्यांची रचना अभंग स्वरूपाची आहे. संत नामदेवांचे अभंग अतिशय सोपे व रसाळ आहेत. भक्तीच्या विविध छटा त्यातून प्रकट झाल्या आहेत. मराठीतील पहिली भावकविता संत नामदेवांनी निर्माण केली असे मानले जाते. त्यांचे अभंग अधिक उत्कट, भावभक्तीच्या अनेक छटा व्यक्त करणारे असे आहेत. सोपे आणि गोड आहेत. त्यांच्या अभंगात अनुभवांची विविधता व समृद्धी आली आहे. त्यांनी वारकरी संप्रदायात नवचैतन्य ओतण्याचे कार्य केले आहे.

नामदेवांच्या संतत्वाचा एक लक्षणीय पदर 'वारकरी पंथप्रसारक' हाही आहे. पंथप्रसारकाची त्यांची भूमिका उत्कटत्त्वाने प्रत्ययाला येते. ज्या लोकसंस्कृतीतून त्यांच्या तना-मनाची जडणघडण झाली, तिच्या अनेक पैलूंचे दर्शन घडते. जी लोकभाषा ते सकाळ-संध्याकाळ बोलत होते, तिच्यामध्ये दडलेल्या सामर्थ्याची जाणीव होते. भक्तिप्रसार माध्यमाच्या कालसापेक्ष परिवर्तनाची चाहूल लागते.

महाराष्ट्रात यादवकाळात जे परिवर्तन झाले, प्रबोधनाच्या माध्यमाने जे जनरूप घेतले त्याच्या निर्मिती प्रेरणा नामदेवांच्या व्यक्तिमत्त्वात, कवित्वात नि संतत्वात निश्चितपणे आढळतात. पारंपरिक नारदीय कीर्तनपरंपरा प्रचलित असताना वेगळी वारकरी कीर्तनपरंपरा त्यांनी निर्माण केली. 'कीर्तनकार नामदेव' हा त्यांच्या जीवनातील दुसरा टप्पा आहे. कीर्तनाच्या माध्यमातून त्यांनी भक्तीचा प्रवाह नेण्याचं कार्य करून या भक्तिमार्गी वारकरी संप्रदायाचा झरा अखंड झिरपत ठेवला.

नामदेवांनी सगुण साकार रुपाची एकविध भक्ती स्वीकारली. चंद्रभागा हे तीर्थ, पंढरपूर हे क्षेत्र, श्री विठ्ठल हा देव आणि नामसंकीर्तन हे साधन अशी नामदेवांची दृढ धारणा होती. भक्तिसाठी नामस्मरण आणि कीर्तन या दोहोंचा आग्रही वापर त्यांनी केला. वारकरी संप्रदायाच्या दृष्टीने संत नामदेव हेच आद्यकीर्तनकार आहेत. म्हणजेच कीर्तनाचे प्रयोगरुप ही अखिल महाराष्ट्राला नामदेवांची देणगी आहे. नामदेवांनी कीर्तनाचा अनोखा रचनाबंध निर्माण केला आणि सामूहिक भक्तीचे नवे दालन सर्वांसाठी खुले केले.

कीर्तन या शब्दाचा नेमका अर्थ ईश्वराची कीर्ती गाणे असा आहे. ईश्वराच्या गुणांची, कार्याची कीर्ती वर्णन करण्यासाठी कीर्तन आहे. नामस्मरण व भजनासह कथानिरूपण आणि उपदेश हे कीर्तनाचे महत्त्वाचे स्वरूप आहे. नामदेवांनी अध्यात्म मार्गातील अनेक साधनांची आटाआटी पाहिली होती. जनसामान्यांसाठी कर्म कठीण असणारे मार्ग, त्यातील मूठभरांची मक्तेदारी, भ्रामक कर्मकांडे यांना उघडपणे बाजूस सारून एक सर्वजनसुलभ असे साधन सर्वांना उपलब्ध करून देणे हाच नामदेवांचा कीर्तन पद्धती सुरू करण्याचा हेतू होता.

काढण्यास कमी केले नाही .

''एक तटस्थ मानसी । एक सहजचि आळसी ।
दोन्ही दिसती सारखी । वर्म जाणेतो पारखी ॥''[८]

हे संत तुकारामाचे वचन या बाबतीत ध्यानात घेण्यासारखे आहे. 'अंतरीं निर्मळ, वाचेचा रसाळ । त्याचे गळां माळ असो नसो ' असे म्हणण्यापर्यंत संत तुकारामांची मजल जाते. ही समानतेची सख्यभावाची भूमिका एकमेकांपुरतीच न राहता खुद्द ईश्वराच्या आराधनेतही दिसून येते .

सात शतकापूर्वी वंचित कुटुंबातला एक कष्टकरी माणूस विठ्ठलाच्या भक्तीने ज्ञानेश्वर, नामदेवांच्या सान्निध्यात ओढला जातो. त्याची प्रवचनं कीर्तनं ऐकून चोखा मेळ्याच्या चित्तात भक्तीचा काव्यांकुर रुजतो. विषमतावादी ब्रह्मांनी चोखामेळ्याला छळले. सोयराबाईच्या मनात हा असंतोष खदखदत होता. चोखामेळा आणि सोयराबाई व त्यांचे कुटुंब अस्पृश्यतेचे चटके प्रत्यक्ष सहन करीत होते, पण तरीही त्यांची विठ्ठलभक्ती अतूट होती. केव्हातरी कर्ममेळा संतप्त होऊन बोलतो. 'आमची हीन याती तू केलीस । आमचा सारा जन्म उष्टे खाण्यात गेला याची लाज मात्र देवा तुला वाटत नाही का? आम्हाला मात्र हीनत्व आले' चोखामेळाही मी माणूस आहे, मी विठ्ठलाचा भक्त आहे. माझ्या पदरात न्याय टाका. पण सातशे वर्षापूर्वीची कर्मट समाजव्यवस्था द्रवली नाही. शेकडो वर्षाच्या जुनाट रुढीवादाने अशा हजारो चोखामेळ्यांच्या आयुष्यात विषमतेचे विष कालवले आपली जात न पाहता आपली भक्ती पाहावी ही त्याची प्रार्थना धुडकावली जाते.

''ऊस डोंगा परि रस नव्हे डोंगा ।
चोखा डोंगा परि भाव नव्हे डोंगा ।
काय भूललाशी वरलिया अंगा ।''

हे शद्ब निरोपयोगी ठरले. बुरसटलेल्या विचारांची साफसफाई करणारे संत गाडगे बाबांनी आपल्या रसाळ वाणीने उभा महाराष्ट्र शहाणा करून सोडला. देव दगडात नसून माणसात आहे माणसातील माणूसकीची पूजा हे जगाला ठणकावून सांगणारे संत गाडगेबाबा यांनी समाजप्रबोधनाचे कार्य केले असे म्हणता येईल.

समारोप :

थोडक्यात, संत साहित्य आणि समाजप्रबोधन यांच्यामध्ये सहसंबंध आहे. हे संत साहित्य आणि सामाजिक संदर्भातून सामाजिक प्रबोधनाचा मागोवा संत ज्ञानेश्वर, संत नामदेव संत तुकाराम, संत चोखामेळा यांनी यासंदर्भात घेतलेला आहे. कर्मकांडाला

आनंद संप्रदायातील नाझऱ्याचे संजीवस्वामी महाराज यांनी दत्तानंदांची वझरे येथील समाधी शोधून काढली. तेथे वृक्षलागवड व मंदिराचा जीर्णोद्धार केला. यांच्यापासून हा संप्रदाय हळूहळू बहुजनांच्या दिशेने वळू लागतो, बड़ोदा विद्यापीठाचे माजी कुलगुरू गुरुदेव रा. द. रानडे यांच्या गुरूभगिनी महासाध्वी संत शिवलिंगव्वा अक्का या इंचगिरी संप्रदायातील शिवभक्त होत्या. याशिवाय सांगोल्याचे राणोजीबुवा, विष्णु महाराज बिसुरकर, खर्डीचे संत सीताराम महाराज इ. अनेक माणदेशी संतांनी भक्तीमार्गातून बहुजन समाजाला योग्य दिशा दिली. सोरडीचे महाराजही याच परिसरात जन्मले.

''माझे शेटफळे गाव हे निर्मळ । तेथे संतकुल नांदतसे ।
धन्य त्या गावीचे नरनारी जन । जाती उद्धरून राम म्हणे ।।''

सुमारे शंभर वर्षापूर्वी गोविंदकाका महाराजांनी शेटफळे या माणदेशी गावात आध्यात्मिक व्यासपीठ उभे केले. पुढे वासुदेव महाराजांनी तेथे मठ स्थापना केला. अन् –आनंद संप्रदायाची परंपरा अखंड चालू ठेवली. या परंपरेत रत्नागिरीचे रामचंद्रअण्णा परांजपे आणि विदर्भातील पुसदचे नारायणदेव दाताळकर यांनी मठाधिपती म्हणून काम पाहिले. आज शकुंतला दाते या मठाधिपती आहेत. परंपरेतील संत-महात्म्यांचे पुण्यदिन, भागवत सप्ताह, दिंडी, ग्रंथवाचन, भजन, प्रवचन, कीर्तन, महाप्रसाद इ. अनेक उपक्रमातून आनंद संप्रदायपुढे चालत आहे.

याशिवाय तु. बु. मळ्यातीत दादा महाराज व गावातील महादूबुवा हे सत्पुरुष होऊन गेले.

हा आनंद संप्रदाय माणदेशात वारकरी परंपरेत मिसळल्यासारखा वाटतो. साधना, भक्ती करण्याची पद्धती, गुरुस्तवन परंपरा आणि विविध मठात होणारे धार्मिक कार्यक्रम भागवत भक्तीला अधिक जवळचे वाटतात. पंढरीचा श्रीविठ्ठल आणि त्या मठाचे मठाधिपती गुरू म्हणून अनुयायांच्या हृदयात वसलेले दिसतात. गुरुभक्तीतून प्रबोधन करणे, साधनेतून आनंद मिळविणे आणि त्याच आनंदात एकरूप होऊन जाणे, हे सतत घडताना दिसते. हा आनंद संप्रदाय माणदेशाबाहेरही मोठ्या प्रमाणात विस्तारलेला असून भक्तांची खूप मोठी संख्या पहावयास मिळते.

संदर्भग्रंथ :

१. गोसावी, र.रा., पाच भक्तिसंप्रदाय.
२. शेणोलीकर, ह. श्री., प्राचीन मराठी वाङ्मयाचे स्वरूप .
३. नसिराबादकर, ल.रा., प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास.
४. इंगोले, कृ.जो., माणदेश : स्वरूप आणि समस्या.
५. मोकाशी, स.आ. (संपा.), क्रांतिभूमी – ग्रामगाथा.

□□□

महत्त्व देणाऱ्या कालखंडात ज्ञानेश्वर, नामदेव, तुकाराम या संतांचा वा महापुरुषांचा उदय झाला नसता तर महाराष्ट्राचा विकास कठीण होता. त्यांनी आपल्या वाणीने, लेखणीने, कर्तृत्वाने भारतातल्या भागवतधर्माचे पुनरुज्जीवन केले आणि त्या प्रलयातून समाजाचे रक्षण केले असे म्हणता येईल. पारतंत्र्याच्या, विपत्तीच्या काळात स्वधर्मनिष्ठा जागृत ठेवली. प्राणिमात्रांची पूजा हीच भगवंताची पूजा या भक्तियोगाचा त्यांनी उपदेश केला. मानवी जीवाने ईश्वराची भक्ती करून जीवनमुक्त होण्यासाठी व संसारसागरातून तरुन जाण्यासाठी सर्वच भक्ती संप्रदायांनी साध्या सोप्या कीर्तनाचा अंगीकार केला. प्रत्येकाने संसारात राहून स्वधर्मप्राप्त कर्मे करून त्या परमेश्वराची पूजा बांधणे हाच भागवत धर्म असा सिद्धांत मांडला. कर्मकांडाचा निषेध करून नीती, चारित्र्य हाच खरा धर्म हे महतत्त्व त्यांनी समाजाला सांगितले. त्याचप्रमाणे वर्ण समता, देवतांचे ऐक्य, भिन्न पंथांतील अभेद, सम परंपरेचा अभिमान यांचा उपदेश करून आणि आपली सर्व प्रवचने करून त्यांनी महाराष्ट्र समाजाला एकरूप करण्याचा प्रयत्न केला आणि महाराष्ट्राला स्वतंत्र अस्मिता प्राप्त करून दिली असे म्हणता येईल.

संदर्भग्रंथ :

१. सुखटणकर, वा. रं., 'मराठी संतमंडळींचे ऐतिहासिक कार्य', लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, १९९४ , पृ. ३४.
२. पठाण, यू.म., 'आठव ज्ञानदेवांचा', मधुराज पब्लिकेशन, पुणे, १५ एप्रिल, १९९२, पृ.३८.
३. होनमाने, धनंजय, 'कीर्तनपरंपरा : उद्गमवविकास', स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे, ७ जानेवारी, २०१८, पृ.२३.,
४. फडकुले, निर्मलकुमार, 'सुखाचा परिमळ', सुविद्या प्रकाशन, सोलापूर, पृ. ६३.
५. उनि., 'मराठी संतमंडळींचे ऐतिहासिक कार्य', पृ. ३९.
६. सरदार, गं. बा., 'संत साहित्याची सामाजिक फलश्रुती', लोकवाङ्मय गृह प्रकाशन, मुंबई , पृ.११४.
७. तु . गा . ३४९ .
८. तु . गा . ३०९ .

□□□

मोक्ष', 'रामजन्म', 'शुकरंभासंवाद', 'पंचीकरण' इ. सुमारे १६ ग्रंथ व अनेक पदे त्यांनी लिहिली, राजयोगाबरोबर त्यांनी ज्ञानयोगही अनुभवला. रामदास, रंगनाथस्वामी, जयराम स्वामी वडगावकर, केशवस्वामी ब्रह्मनाळकर व आनंदमूर्ती या दास पंचायतनात समाविष्ट झाले.

रंगनाथस्वामींचे चुलतभाऊ आणि श्रीधरस्वामींचे वडील ब्रह्मानंद हे माणदेशात एक योगी, ज्ञानी पुरुष होऊन गेले. त्यांनी आपला पुत्र व शिष्य श्रीधरस्वामींसाठी इ.स. १६८२ मध्ये 'आत्मप्रकाश' हा ग्रंथ लिहिला,

''नाझरे नाम नगरी । माणगंगेचि ये तिरि ।।
आनंद मठा अंतरि । समाधिस्थ दत्तात्रय ।।''

आपल्या सुबोध आणि रसाळ आख्यानकवितेने मराठी माणसाच्या अंतःकरणाचा ठाव घेणारे माणदेशी सुपुत्र श्रीधरपंत नाझरेकर हे होत. ते व्यासंगी, बहुश्रुत आणि विद्वान होते. 'हरिविजय', 'पांडवप्रताप', 'रामविजय', 'वेदांतसूर्य', 'शिवलीलामृत', 'श्री पंढरीमहात्म्य,' 'मल्हारीविजय,' 'श्रीज्ञानेश्वरचरित्र' इ. अनेक ग्रंथ त्यांनी लिहिले.

''हा भीमातीर विहारी दिगंबर । आदिपुरुष परात्पर ।
आनंद संप्रदाय थोर । येथुनिया ।।''

श्रीधरांची कविता साधी, सोपी, नीतिबोध शिकविणारी प्रासादिक, सुबोध आणि जनसामान्यांच्या कल्याणाची तळमळ असणारी आहे. आनंद संप्रदायातील हा कवी लोकविलक्षण असून लोकशिक्षणाचे काम करणारा एक महत्त्वाचा माणदेशी पंडित कवी आहे.

नाममहात्म्यातून सामान्य माणसाला रामाकडे जाण्याचा सोपा मार्ग दाखविणारे ब्रह्मचैतन्य गोंदवलेकर महाराज हे अलिकडील काळातील सर्वश्रेष्ठ साधुपुरुष होत. भागवत धर्माची नदी आळंदीकडून देहूकडे उलटी वहात आली. हीच गोष्ट माणनदीच्या संबंधातही म्हणता येईल. माणनदीकाठी ज्ञानभक्तीचे मळे फुलले आहेत. 'नाझऱ्याच्या रंगनाथस्वामी व श्रीधरस्वामींनी माणदेशात ज्ञानाचा पाया घातला तर ब्रह्मचैतन्य गोंदवलेकर महाराजांनी त्यावर भक्तीचा कळस चढविला. माणनदी गोंदवल्याकडून नाझऱ्याकडे वहाते, पण ज्ञानभक्तीची, रामभक्तीची ही नदी नाझऱ्याकडून गोंदवल्यास उलटी वहात गेली आहे. तिचा विकास राजयोगाकडून भक्तीमार्गाकडे झाला आहे,' असे डॉ. कृष्णा इंगोले म्हणतात.

मंगळवेढे ही संतांचीच पावन भूमी आहे. दामाजीपंतांपासून कान्होपात्रा, चोखमेळा, लतिफबुवा, शिवदास महाराज, मौनीबुवा, बाळकृष्णबुवा असे अनेक संत भक्तिमार्गात आले. मध्वाचार्य संप्रदायाचे आचार्य जयतीर्थ टीकाचार्य मंगळवेढ्याच्या मातीत जन्मले होते.